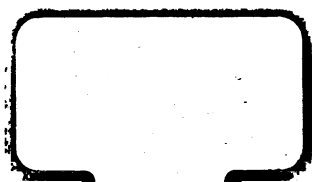
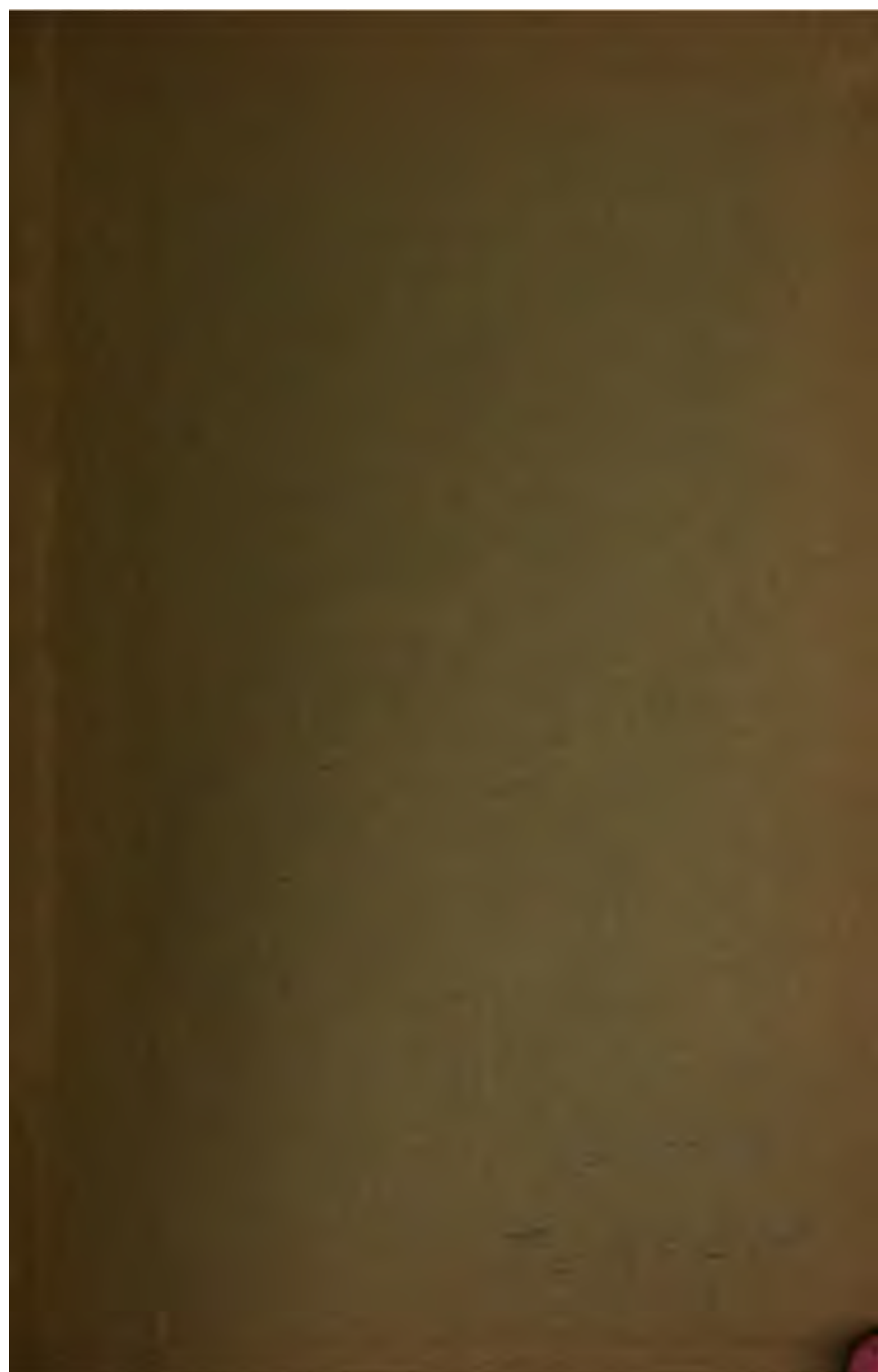

NYPL RESEARCH LIBRARIES
3 3433 06661296 5

Til Hedvig med Hilsen fra
Forf. og Kunstn.
d. 4/3 1888.

Mellem Østersø og Vesterhav.

Jesser

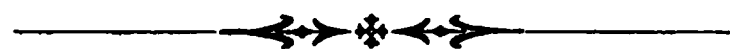
DET NORDLIGE ISHAV
Nordkap
Hammerfest
Vardø
Finmarken
Tromsø
Lofoten
Vestfjorden
NORD-
HAVET
Nordland
Lapmarken
Torneå
Haparanda
NORRLAND
Den botniske Bugt
Trondhjem
Jemteland
Hernøsand
FINLAND
NORGE
Sognefjord
SVERIGE
Bergen
Hardangerfjord
Åbo
Helsingfors
SVEARIKE
Kristiania
Upsala
Den finske Bugt
Ålandsøerne
Mælaren
Stokholm
Reval
Estland
Venern
Dagø
Øsel
Lindesnæs
Skagerak
Skagen
Gøteborg
Kattegat
GØTARIKE
Gotland
Riga
VESTERHAVET
Aalborg
Viborg
Randers
Kalmar
Øland
ØSTERSØEN
RUSLAND
Aarhus
DANMARK
Lund
Ribe
Odense
København
Bornholm
Flensborg
Slesvig
Rygen

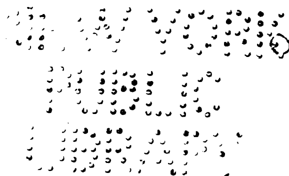
Norden.

Mellem Østersø og Vesterhav.

Skildringer af Land og Folk

i Sønderjylland og de nordiske Kongeriger.

FLENSBORG.
Trykt i »Flensborg Avis«s Trykkeri.
Forlagt af Johannes Moldt i Sønderborg.
1887.

Forord.

Dette lille Arbejde gör ikke Krav paa Selvstændighed i Indhold og Udarbejdelse. Formaalet var i en nogenlunde letlæselig Fremstilling at samle Oplysninger og Meddelelser, der kunde göre Læseren kendt og fortrolig med vort Hjemland og de fjærnere Egne, som bebos af vore Stammefrænder. Til at løse denne Opgave udkrævedes mindre nogen særlig Fagkundskab end Følelse for, hvad den paagældende Læsekreds, især den sønderjyske Ungdom, kunde ønske at læse, hvad Art Kundskab der især trængtes til, og hvilken Form Fremstillingen burde have. Med mit Kendskab til den sønderjyske Befolkning og dens Forhold turde jeg ikke nægte at paatage mig Affattelsen af det lille Værk, da dette Hværv blev overdraget mig.

Udarbejdelsen har været forbunden med adskillige Ulemper. Mit daglige Arbejde i Flensborg som Redaktør af »Flensborg Avis« levner mig kun ringe Tid til andre Sysler. Dernæst har den störste Del af Bogen maattet trykkes under min tvungne Fraværelse fra Hjemmet. Kun 4—5 Ark vare trykte, da jeg i Fjor Efteraar maatte vandre i pröjsisk Fængsel for at udsone en mig af de pröjsiske Domstole idömt Straf for formentlige Presseforseelser. Efter min foreløbige Løsladelse i Februar d. A. har jeg ikke været hjemme, og eftersom jeg snart skal tiltræde en ny længere Fængselsstraf, kunde Udgivelsen af Bogen ikke opsættes. Da jeg gik i Fængsel, forelaa vel de fleste af Bogens Skildringer i en nogenlunde udarbejdet Form, der blot krævede et sidste Gennemsyn og en mindre Fuldstændiggörelse; men til flere Partier i Bogen var der kun samlet Materiale eller gjort Udkast. Naar man allerede i de Stykker, som jeg selv har givet i Trykken, vil finde en friere Benyttelse af Kilderne, end der vilde være tilstedelig i en selvstændig Fremstilling uden noget Formaal som det foreliggende Arbejde, saa er det rimeligt, at dette i endnu höjere Grad er Tilfældet i enkelte af de Skildringer, som jeg ikke selv har haft Lejlighed til at bringe i en afsluttet Form. Blandt de topografiske, geografiske og historiske Værker, der i större Omfang ere blevne benyttede ved Bogens Affattelse, skulle nævnes Skrifter af Allen, Both, Professor Ed. Erslev, fhv. Skolebestyrer A. C. C. Holdt, fhv. Overlærer Grünfeld, Redaktør P. V. Grove, Gehejmearkivar A. D. Jørgensen (der har været saa venlig at give mig ogsaa nogle skriftlige Meddelelser), Kaptejn Sørensen, Trap, fremdeles Danmarks Statistik o. fl. For saa vidt jeg ikke selv har lagt den sidste Haand paa Værket, er dette godhedsfuldt uden Vederlag besørget af d'Hrr. Cand. magist. H. V. Clausen og Cand. magist. H. L. Møller, der tillige selvstændig have udarbejdet enkelte af de meddelte

Skildringer. Denne Bogens Tilblivelsesmaade har vel nok medført en Del Uensartethed i Fremstillingen samt smaa Afvigelser i Retskrivningen; större Ulemper turde dog være undgaaede. For saa vidt der har indsneget sig Unöjagtigheder i Bogens faktiske Meddelelser, vil jeg til mulig senere Anvendelse være taknemmelig for Underretning herom fra kyndige Læsere, der have Sans for Oplysningsbestræbelser blandt den sønderjyske Befolkning.

De ovennævnte to Mænd, hvem jeg skylder Tak for deres Medvirkning ved Affattelsen af Bogen, have ogsaa ydet Hjælp ved Udarbejdelsen af Kortene. Særlig Omhu er anvendt paa de tre sønderjyske Kort, paa hvilke der er medtaget saa meget, som det var muligt uden at göre dem utydelige eller helt at give Afkald paa Overskuelighed. Den sønderjyske Ungdom skal herved sættes i Stand til at finde sig til rette i vort Hjemlands Stedsforhold. Dernæst har jeg tænkt mig, at nærværende Arbejde kunde göre Tjeneste som Rejsehaandbog over Sønderjylland, saa længe der ikke foreligger en særlig med dette Formaal udarbejdet Bog.

Som det lille Værk nu foreligger selv med de paapegede og andre Ufuldkommenheder, haaber jeg, at Indholdet vil findes tilstrækkeligt til at give en temmelig fyldestgörende Kundskab om de skildrede Forhold, og saafremt blot Fremstillingen er saaledes, at de, for hvem den er bestemt, ikke afbryde Læsningen og lægge Bogen fra sig af Mangel paa Interesse, saa turde den ikke være skreven forgæves.

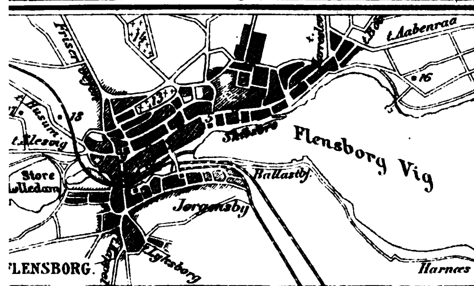
f. T. Gudhjem paa Bornholm, den 8. September 1887.

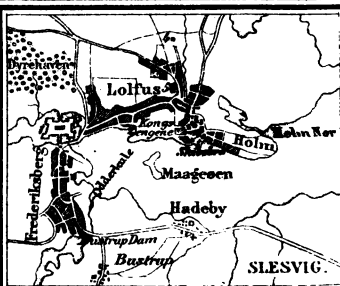
Jessen.

Indhold.

NÖRRE JYLLAND
FYN
Lille Bælt
Kolding
Esbjærg
Fanø
Ribe
Rødding
Kristiansfelt
Gram
Sommersted
Tørninglen
Manø
Haderslev
Aarø
Assens
Vøjens
Hammelev
Vilstrup
Tørning
Brøns
Toftlund
Bevtoft
Hoptrup
Rømø
Skærbæk
Knivsbjærg
Genner
Barsø
Faaborg
Ballum
Vongshøj
Rødekro
Løjt
Bredc
Løgumkloster
Aabenraa
Nordborg
Jordsand
Hjortkær
Varnæs
Højbjærg
Trøjborg
Ornehoved
SUNDVED
ALS
Sandbjærg
Gallehus
Højer
Augustenborg
Sild
Møgeltønder
Tønder
Burkal
Tinglev
Kliplev
Graasten
Sønderborg
Vesterland
Keitum
Avent
Grøna
Dybbøl
Broager
Morsum
Sønderløgum
Kegnæs
Lyksborg
Bov
Medelby
Hørnum Odde
Flensborg
ØSTERSØEN
Læk
Hanved
Dagebøl
Krydsstation
Sørup
Gelting
Før
Sankelmark
Vyk
Oversø
Træsø
Kappel
Amrum
Langhorn
Hjoldelund
ANGEL
S. Brarup
Arnæs
Halligerne
Bredsted
Isted
SVANS
Fjolde
Jydbæk
Pelvorm
Slesvig
Mysunde
Nordstrand
Husum
Danevirke
Treaa
Ekernførde
Nor
Gettorp
Hyttenbjærge
DANSKESKOV
Svavsted
Løhede
Krop
Frederiksort
EJDERSTED
Fredriksstad
Vittensø
Sested
Ejderkanal
Garding
Sorgaa
Tønning
Ejder
Rensborg
Kiel
HOLSTEN

1. Hovedbanegaarden. 7. Nystad. 13. Gl. Kirkegaard.
2. Møllestrømmen. 8. Holmen. 14. Ny do.
3. Raadhusgade 9. Søndertorv. 15. Gaardender.
4. Storegade. 10. Angelbogade. 16. Aktiebryggeri.
5. Nörretorv. 11. Domhus. 17 Røde Mølle.
6. Nörregade 12. Dubora. 18. Papirfabrik.

1. Gottorp.
2. Domskolen.
3. Domkirken.
4. Daareanstalt
5. Mikkelskirke.
6. Regeringsbygningen

Hoffensberg & Trap lith.

Flensborg.

Midtvejs mellem Ejderen og Kongeaaen og næsten midt imellem den aabne Østersø og Vesterhavet ligger Sønderjyllands Hovedby Flensborg ved den inderste Vig af Landsdelens störste Havarm, den brede og dybe Flensborg Fjord. Næsten alle Købstæder paa den jyske Halvøs Østkyst fra Limfjorden til Ejderen ligge saaledes ved det indre af en Bugt. Byens Grund er en Del af en snæver Indsænkning, en kort Dalfure, der fra Havnen strækker sig syd paa, omgiven mod Øst og Vest af langstrakte Bakker, sammenhængende Höjdedrag, hvori der kun findes et Par Tværkløfter og nogle mindre Indskæringer eller Hulveje. Ogsaa i Syd er der lukket for Dalen ved et Bakkedrag. Mellem dette og Byen er der kun Plads til et Par Mølledamme, der have Afløb til Møllesträmmen, den gamle Flensaa, hvis Hovedarm udspringer i Hyrup Skov inde i Angel.

Fra Fjordens Vestside, hvor den störste Del af Byen er trængt sammen mellem Inderhavnen og Bakkestrøget, breder Flensborg sig imod Syd ud i Dalbækkenet til Mølledammene og skyder her fra atter en smal Gren op imod Nordøst langs den østlige Havnerand. Flensborg Vig, som den inderste Del af Fjorden har hedt fra gammel Tid, er saaledes omgiven af Byen paa alle tre Sider. Da Dalen er for trang for den voksende By, klatre Husene ad Bakkeskraaningerne op paa Höjderne. Herved faar Flensborg et sjælden smukt Udseende. De store Bygninger ved den livlige

Havn, deriblandt Banegaarden og Postgaarden, og paa de omgivende Banker, hvor höje Skolebygninger, Kaserner, Domhuset og det store Sygehus (Diakonissestiftelsen) rage frem over Byen, de talrige Haver i Nærheden af Havnen og op ad Bakkeskrænterne, de tre Sognekirker og den lille danske Kirke med deres Taarne og Spir midt i den brogede Samling af Menneskeboliger, der udbreder sig omkring Havnen og de to Mølledamme: alt dette samvirker til at yde et malerisk Skue, hvad enten det ses fra Fjorden eller fra Höjderne. Særlig paa enkelte Steder, hvor man faar et samlet Udblik over hele Byen, Mølledammene og Havnen, eller hvor man over et Strøg af Byen öjner en større Del af Fjordens smilende Kyster, har man et Billede, der i Skönhed kappes med de fleste lignende Udsigter, baade her hjemme og i Udlandet.

Ogsaa i det enkelte frembyder Byen meget tiltalende. Havnen, der stundum er fuld af store Skibe, oplives om Sommeren hele Dagen af Dampskibe og Baade, der føre Folk til og fra Byen og Fjordkysten, hvor Lyksborg og Graasten ere de mest kendte Udflugtssteder. Paa Skibsbroen samle Fiskerne sig tidlig om Morgenen med deres Fangst fra Natten eller den foregaaende Aften, og en stor Del af Dagen er her travl Færdsel af Sømænd, Havnearbejdere, handlende og rejsende.

Det indre af Byen faar et særeget Præg ved den mangfoldige Blanding af gamle og nye, store og smaa Huse med ulige Bygningsmaade I Modsætning til mange andre Byer har Flensborg i de sidste fire Hundrede Aar ikke været hjemsøgt af nogen större Ildebrand, og der findes endnu en stor Mængde gamle Huse i Byen. Medens i andre danske Købstæder de fleste gamle Bygninger ere af Bindingsværk med det øvre Stokværk ragende ud over det nedre, saa ere Bindingsværkshuse temmelig sjældne i Flensborg En Del saadanne findes dog, enkelte endog med Gadedöre i det øvre Stokværk (paa første Sal), hvor fra der i sin Tid har ført Trapper ned til Gaden, hvilke senere ere borttagne, hvorved Dörene ere blevne ubrugelige. Husene af Bindingsværk ere nu overstrøgne med Puds; men i sin Tid have de haft et mere malerisk Udseende, i det Træværket og de røde Mursten stod med deres naturlige Farve. Denne Byggemaade er kommen til Danmark fra Mellemevropa, især i det 16de Aarhundrede. Ældre i Landet er den Byggemaade, som man har kaldt den

lybske. I Lybæk og andre tyske Kyststæder byggedes Husene i Midalderen af Grundmur med Gavlenden til Gaden, hvor fra der som oftest førte en Midtergang, et Slags Forstue, gennem hele Huset. En Række af saadanne Bygninger med deres ofte ejendommelige Prydelser paa de spidse, takkede eller svungne Gavle giver en Gade et langt mere afvekslende Udseende end Huse med længere Forsider og Taget til Gaden. Men saa malerisk denne Bygningsmaade er, saa lidet stemmer den med Sundhedskravene. Den levner intet Rum til Gaardspladser; i Steden herfor træde mellem de enkelte Huse snævre mørke Smøger eller Gyder, hvortil de fleste Værelser vende ud, indestængte fra Lyset og den friske Luft. Flere Byer i Norden ere delvis byggede paa denne Maade. I Visby paa Gulland, der i gamle Dage hørte til Hansestæderne, og i Bergen i Norge finder man endnu mange lybske Huse; i København har denne Bygningsmaade i sin Tid været i Overvægt, og i flere andre Byer, som Aalborg, Kolding, Haderslev og Ribe, findes en Del Huse byggede saaledes. Især har denne Bygningsmaade været almindelig i Tønder, Aabenraa, det gamle Sønderborg og Flensborg. Anseligst ere de lybske Huse i Flensborg, om end ingen af dem paa langt nær kan maale sig med de to störste og smukkeste ældre, grundmurede Gaarde i Danmark, den Schoustrupske Gaard paa Amagertorv i København og »Jens Bangs Stenhus« i Aalborg.

Da Flensborg kun har én Hovedgade, hersker der her megen Færdsel. En Sporvej fører gennem den störste Del af Byen. Paa Gaderne høres mellem hverandre dansk Almuesprog, det danske dannede Talesprog, Höjtysk og fremfor alt Plattysk.

Fra gammel Tid har Flensborg været inddelt i to Hoveddele, Norden og Sønden; Grænsen er nu Raadhusgade, der har Navn efter Byens nedbrudte gamle Raadhus. Imod Nord fører Storegade, ved hvilken Nörretorv ligger, og Nörregade til Nörreport; imod Syd følge efter hinanden Holmen, Katsund og Søndertorv, hvor fra Angelbogade gaar mod Øst til Havretorv. Kun hvad der laa mellem Havretorv og Nörreport, altsaa ved den sydvestlige Del af Havnen, regnedes i forrige Tider med til selve Byen; øst for Havnen ligger Jørgensby; nord for Nörreport er Nystaden. Andre Udkanter af Byen ere Duborg imod Nordvest, Friserbjærget vest for Søndertorv ved den Vej, ad hvilken Friserne komme til Byen,

Fiskergaarden mellem Mølledammene samt Hulvejene oven for Havretorv.

Byens tre Sognekirker ere Vor Frue Kirke eller Marie Kirke ved Nörretorv, Sankt Nikolaj Kirke ved Søndertorv og Sankt Hans eller Johannes Kirke nær ved Angelbogade. Foruden Sognekirkerne er der den danske Kirke eller Helligaandskirken midt paa Storegade, Kirken i det store Sygehus, Diakonissehospitalet, Klosterkirken i det gamle Kloster, der nu er et Alderdomshjem, og den katholske Kirke. Nogle Dele af Byen, der ligge uden for Hovedstrøget, have fra gammel Tid hørt til Adelby Sogn, der ligger øst for Flensborg, og til Hanved Sogn, der ligger i Vest.

Ved sin Beliggenhed midt i Landet og dog med den letteste Ådgang til Havet, ved sin fortrinlige Havn og med saa frugtbare Landskaber som Sundeved og Angel til Opland har Flensborg haft ypperlige Forudsætninger for at kunne hæve sig ved Skibsfart og Handel. Byens Indbyggere have i Tidens Løb draget Nytte af disse heldige Vilkaar. Allerede i ældre Tid fandtes flere Fabrikanlæg i og ved Flensborg, saaledes Kobbermøllen ved Krusaa paa det Sted, hvor Kong Kristian den fjerde i sin Tid oprettede et Hammerværk, end videre Papirmøllen, der grundlagdes under Kristian den femte, en Del Oliemøller, Brænderier og Jærnstøberier. Til disse Værkbrug er der i den nyere Tid kommet et Gasværk, et Jærnskibsværft, der i flere Aar har sysselsat 900 Mand, et stort Aktiebryggeri m. m.

Flensborg havde ved Aaret 1600 kun rigelig 400 Huse (ɔ: Hovedbygninger); men tre Hundrede Aar senere, kort för 1800, var der mere end 1100 Huse i Byen, og dette Tal var i Aaret 1862 vokset til over 1400 og i 1880 til rigelig 1700 (1725). Kort efter 1800 var der omtrent 12000 Mennesker i Flensborg; i 1860 havde Byen næsten 22000 Beboere, i 1880 omtrent 31000, i 1885 endog 35000 Indbyggere.

Flensborg vil være opstaaet samtidig med Landets ældre Købstæder. Sankt Hans Sogn er efter al Sandsynlighed det yngste i Byen, og dog er Sognets Kirke i Følge sin Bygningsstil mindst 700 Aar gammel. Rimeligvis ligger Oprindelsen til Byens ældste Del et godt Stykke længere tilbage i Tiden. Om den Maade, hvorpaa Byen er fremkommen, kan man kun have løse Gisninger. Paa hin Tid opfyldtes den jyske Halvø

af store Skovstrækninger, der paa flere Steder gik lige fra Østersøen til Vesterhavet. Det vrimlede af Hjorte, Ulve og andet Vildt; i de talrige Moser, Sumpe og Kær var der Fiske i Overflødighed. Uden Tvivl var ogsaa hele Kysten ved Flensborg Fjord opfyldt af Skov. Vandet havde gaaet lige til de skovklædte Højder; men ved den indre Vig vil der efterhaanden have afsat sig Dynd og Jord ved Foden af Bakkerne. Paa den smalle Strimmel Land, som herved fremkom, have vel Fiskere, Skippere og Handelsmænd bosat sig. Dette var det ældste Flensborg. Det laa uden Tvivl ved den sydvestlige Del af Havnen, som paa den Tid naaede langt nærmere op til Bakkedraget end nu om Stunder. Gadenavnene Holmen (Holm ɔ: lille Ø) og Katsund ɔ: Baadesund, Baadehavn (af oldnordisk kati ɔ: Fartöj, Skib), minde endnu om den Tid, da Vandet gik op til Byens Hovedgade, som var et Slags Skibsbro, hvor der kun laa en Husrække imod Vest, hvorimod Østsiden var aaben ud til Havnen. Senere, da Vandet traadte tilbage, blev det indvundne Jordsmon paa den østlige Side af Gaden brugt til Byggegrunde. Her kom de store Købmandsgaarde og de adeliges Huse til at ligge. Den Dag i Dag ere Bygningerne paa Østsiden af Hovedgaden höjere og bredere end paa Vestsiden, hvor Husene ligge tæt sammenknebne.

Ved hver Ende af den gamle By laa der en Plads, Nörretorv og Søndertorv, og paa begge Steder opstod der en Kirke: Byens Hovedkirke, helliget vor Frue, ved Nörretorv, og den anden, indviet til de søfarendes Skytshelgen, Sankt Nikolavs, ved Søndertorv. Flensborgs Nordgrænse var ikke langt nord for Frue Kirke, paa det Sted, hvor nu Nygade ligger, ved det Vandløb, som strömmer ned fra Indsænkningen mellem Duborg Slotsbanke og det sydligere Bakkedrag (Helligaandsbjærget). Byens Sydgrænse var ved Flensaaen (Mølleströmmen), der tillige dannede Skellet mellem St Nikolaj og St. Hans Sogn.

Byen udvidede sig først mod Sydøst, hvor St. Hans Sogn maaske havde været Tillægssogn til Adelby Kirke, der ligeledes er indviet til Johannes Døberen. Nord for Flensborg var der en Forstad, Ramsherred (et almindeligt Navn for en Forstad ved danske Købstæder; Navnet findes endnu i Aabenraa, Svendborg, Assens, Næstved og flere Steder). Forstaden havde sin egen Kirkebygning, St. Gertruds Kirke,

der laa omtrent ved Midten af den nuværende Nörregade. Ogsaa denne Forstad indlemmedes i Byen. I Øst, paa hin Side Havnen, laa St. Jørgenshus, et Sygehjem for spedalske og pestsyge, saaledes som det i Midalderen fandtes uden for mange Købstæder. Omkring denne Stiftelse med tilhørende Kirke og Kirkegaard opstod efterhaanden en Samling Boliger, der blev kaldt Jørgensby. Inde i Flensborg var der et Helligaandshus, d. v. s. et Slags Syge- og Fattighus samt Herberge, og et Graabrødrekloster. Sankt Jørgensstiftelsen blev allerede nedlagt i Midalderen, hvorimod Helligaandshuset og Graabrødreklostret holdt sig til Reformationen. Senere blev Helligaandshuset gjort til dansk Kirke, medens Klostret blev brugt som Fattighjem og Sygehus.

Flensborg Bymark har hørt saa længe til Byen, at man kun har upaalidelige Sagn om, hvorledes Flensborg har skaffet sig sine Jorder. Maaske har det udyrkede Land ligget hen som herreløst Gods, hvilket Byen efterhaanden har tilegnet sig og opdyrket. En Del af Landet har Flensborg faaet ved Køb. I Sydvest laa i gamle Dage Skoven Rude (ɔ: den ryddede; Navnet er endnu bevaret i Rødegade og Rødemølle). Denne Skov blev i Aaret 1398 af Hertug Gerhard solgt til Byen. Den största Del af Flensborgs Jorder har oprindelig været Skov, Hede, Sumpe og Kær. Efterhaanden skred Opdyrkningen frem ad, især efter at Jorderne, der tidligere dyrkedes i Fællesskab, vare blevne udskiftede mellem de enkelte Borgere i Byen. En Del af Jordsmonnet blev dog ved at være Skov, sandsynligvis fordi det var blevet lagt til Vor Frue Kirke, der endnu ejer Frueskov eller Marieskov nordvest for Byen.

Som Købstad er Flensborg 600 Aar gammel. I Aaret 1284 fik Byen sin Stadsret, der er skreven paa Dansk og ved en latinsk Skrivelse stadfæstet af Kong Abels Sönnesön, Hertug Valdemar den fjerde, der den Gang var Hertug i Sønderjylland (»Jyllands Hertug«). I Stadsretten kaldes Byen Flensaaborg, og den maa altsaa have Navn efter Flensaaen, ved hvilken den ligger. Navnet Flensaa kan være sammentrukket af Fle-Næs-Aa ɔ: Aaen ved den med Siv (Fle) overgroede Landtunge (Næs). Et saadant lille Næs har da sagtens ligget ved den sydlige Ende af Fjordvigen.

Flensborg omtales dog en Del Aar tidligere i Historien. Første Gang Byen nævnes, er under den Broderkrig, som

efter Kong Valdemar Sejers Død (1241) førtes mellem hans to Sönner, Kong Erik Plovpenning og den senere Konge, Hertug Abel, der havde faaet Sønderjylland som Len af den danske Krone. Til Gengæld for de Indfald, Abel havde gjort i Nörrejylland, hærgede Erik Sønderjylland og opbrændte paa et Tog 1248 foruden Kolding, Haderslev og Aabenraa ogsaa Flensborg. Paa den Tid, da Husene var af Bjælkeværk, var det ikke ualmindeligt, at en hel By gik op i Luer; men den kunde temmelig hurtig opbygges igen. Samme Aar, som Flensborg var brændt, kom Eriks og Abels Søster Sofie, der var gift med en tysk Fyrste, til Jylland for at udsone Brødrene med hinanden; men under dette sit ædle Værk døde hun i Flensborg og blev gravlagt der.

I den følgende Tids Fejder holdt de sønderjyske Hertuger af Abels Æt snart med de danske Konger, snart vare de i Ledtog med de holstenske Grever. Da Abels Sönnesönssön, Hertug Valdemar, 1326 var bleven valgt til Konge i Danmark, fik hans Morbroder, Grev Gert af Holsten, Sønderjylland som arveligt Len. Fra den Tid af var Flensborg i Tyskernes Hænder lige til 1409. Vel havde Hertug Valdemar, der kun beholdt Kongeværdigheden nogle Aar, senere faaet Ret til at indløse sit Hertugdømme igen; men det sydligste Syssel i Landet, Isted Syssel, med Gottorp Slot og Flensborg By fik dog hverken han eller hans Sön, Hertug Henrik, nogen Tid tilbage. Holsten gik til Flensborg Fjord.

For at forsvare Flensborg mod de danske byggede den holstenske Greve Klavs Slottet Nyhus i Bov Sogn og lod Indbyggerne i Flensborg, der hidtil ikke havde haft Fæstningsværker, opføre en Mur omkring Byen. Denne Stadsmur omgav Byen saa vel imod Øst, ud til Havnen, som imod Vest; for Enden af Gaderne vare Porte. Byen regnedes den Gang endnu kun at gaa fra Flensaa til Vandløbet mellem Duborg Slotsbanke og det sydligere liggende Bakkedrag, Helligaandsbjærget. Byens to Hovedporte laa paa disse Steder, altsaa midt i den nuværende Angelbogade samt ved den nuværende Nygade.

Saaledes var altsaa Flensborg befæstet mod Danskerne. Men Bymændenes trofaste Sindelag vendte sig den Gang lige saa lidt som senere fra deres rette Hjemland, og da Dronning Margrete endelig 1409 ved sin Kløgt fik Staden ud af Holstenernes Hænder, er det, som mærkede man i de Friheds-

breve, hun og Kong Erik gave Flensborg, den gensidige Glæde over, at det igen var kommet sammen, som hørte sammen*).

Det tro Flensborg, der den Gang havde samme Betydning i en Krig som i senere Tider Dybbølbjærg, blev nu Landets Hovedstad og i det hele udmærket paa samme Maade, som i Tiden fra 1850 til 1864. Sønderjyllands Biskop overgav sine Borge ved Slien og Treaaen (Trenen) til Dronningen og flyttede til Flensborg. Dronning Margrete og den unge Konge vare meget folkekære i Byen og lode sig optage i dens Gilder. Det samme gjorde senere den kongelige Lensmand.

Da det snart kom til aaben Fejde med Holstenerne, købte Dronning Margrete Bakken nordvest for Byen, der den Gang kaldtes Mariebjærg, og lod her opføre et Slot, som Borgerne kaldte Duborg efter den første Høvedsmand, den danske Ridder Jens Due, medens det ellers hed Mariebjærg eller Flensborghus. Mens Slottet opførtes, trængte Holstenerne, som vilde hindre dette, ind i Flensborg; Margrete ilede da til Byen og fik den igen i sine Hænder. Nogle Dage efter døde hun paa et Skib i Flensborg Havn (den 28. Oktober 1412). Det var et ligesaa afgörende Öjeblik for Danmark, som da Kong Frederik den syvende halvfemte Hundrede Aar senere døde ved Flensborg Fjord.

Foruden Mariebjærg blev ogsaa den sydlige Banke, Helligaandsbjærget, forsynet med Fæstningsværker. Kongen lod opføre Jordvolde og Grave med Pæleværk ikke blot imod Vest men ogsaa ind mod Byen, for at Bjærget kunde holdes, selv naar Byen blev tagen af Fjenden. Som det endnu ses af Levningerne, deriblandt den indre Grav, Gaden Graven eller Gravene, og den ydre Grav, Rebslagerbanen vest for

---

*) I Kong Eriks Stadfæstelsesbrev paa Flensborg Bys Friheder, hedder det saaledes: »Efterdi at vore kære Raadmænd og Bymænd og Almue i vor Stad Flensborg i lang Tid fra vore Forældres [ɔ: Forfædres], Kongers i Danmark, og vore Hænder og Styrelse været have, og andre Herrer, de som os og vore Forældre ofte ej venlige været have, undergivne have været, og ere nu af Guds Naade til vore og vort Riges Hænder og Styrelse igen komne, for hvilket os bör dem i alle Haande Maader i deres Bestandelse (Opretholdelse) at betragte . . . da for deres Troskab, kærlige og tro Tjeneste vi nu af dem befundet have . . ., da o. s. v.« stadfæster og udvider han deres Friheder.

den gamle Kirkegaard, gik Fæstningsværkerne rundt omkring Bakken.

I Aaret 1427 prøvede Holstenerne paa at indtage Flensborg; men det lykkedes dem ikke, og Hertug Henrik faldt selv under Forsøget. Men 1431 naaede Fjenden ved Underfundighed at komme ind i Byen. De Holstenere, der vare indvandrede til Flensborg, bleve Forrædere imod Byen og aabnede Rødeport for Fjenden. Det var en Søndag i Paasken under Gudstjenesten. Da Folk kom ud af Nikolaj Kirke, saa de den holstenske Fane med Nældebladet rejst paa Søndertorv*). Borgerne trak sig op imod Nord, dels ind paa Duborg, dels ind i nogle Grundmurshuse, der laa tæt der ved. Disse Huse maatte dog efter et tappert Modværge snart give sig, hvorimod Duborg under den gæve Høvedsmand Peder Jensön holdt sig i halvsjette Maaned. Da Levnedsmidlerne slap op, saa at man til sidst maatte nöjes med Hestekød og Hundekød, blev man nødt til at overgive Borgen til Holstenerne; dog kunde Høvedsmanden og Biskop Gert af Børglum, der var hos ham, drage bort med alle deres Sager. De danskes Mod og Udholdenhed havde i höj Grad vakt Holstenernes Beundring.

Efter at den holstenske Greveæt, der ved Krigens Ende havde faaet Sønderjylland som Len af den danske Krone, var uddøet i 1459, kom Landet tilbage til det danske Kongehus, og Flensborg blev et Slags Hovedstad for Hertugdömmet, i det Kongerne af den oldenborgske Stamme, naar de kom til Sønderjylland, som oftest toge Ophold paa Duborg Slot, hvor Lensmanden boede, hvor der afholdtes Landdage, og hvor vigtige Statssager bleve afgjorte, bl. a. Sønderjyllands og Holstens Deling mellem de danske Kongesönner i Aarene 1564 og 1580. Efterhaanden bosatte der sig i Flensborg flere adelige Familier, som først flyttede bort, da Slottet senere blev nedbrudt, og Kongerne ikke mere kom til Byen. Blandt de Konger, der især søgte at ophjælpe Flensborg, var Kristian den fjerde, som i det hele tog levende Del i

*) Paa dette Sted have Tyskerne i vor Tid plantet en »Fredseg« til Minde om Afslutningen af Krigen mellem Frankrig og Tyskland 1870—71. Samme Fredseg vilde dog ikke trives i den danske Jord, og da den ikke maatte savnes, blev der, da den gik ud, i Mulm og Mørke plantet en ny »Fredseg«, der snart gik samme Vej som sin Forgænger, hvorfor der maatte ske en ny natlig Omplantning.

alt, hvad der vedrørte hans Undersaatter. Da han en Gang, han var i Flensborg, hørte, at der her hverken fandtes Læge eller Apothek, blev dette Savn afhjulpet efter hans Tilskyndelse. I Duborg Slotskapel stod denne Konge Fadder til sin Sönnesön, den senere Kong Kristian den femte, der var født paa Slottet, hvor hans Fader (Frederik den tredje) den Gang var Statholder. Den gamle Konge sagde til den lille, som han holdt over Daaben: »Vil du trykke Svensken, som du trykker min Arm, saa faar han Skam«.

Faa Aar i Forvejen var Flensborg i Trediveaarskrigen bleven ilde medtaget, først 1627 af Wallensteins tyske Tropper og senere 1643 af Torstensons svenske Krigere. Da Tyskerne 1627 kom til Flensborg, var Halvdelen af Indbyggerne flygtet til Fyn og de andre danske Øer, og iblandt de tilbageblevne rasede Pesten, som et halvt Hundrede Aar tidligere i Løbet af et halvt Aar havde bortrevet 2000 Mennesker i Byen.

Under den store nordiske Krig (1709—1721) trængte Svenskerne i Januar 1713 syd fra op igennem Halvøen. I Flensborg herskede der stor Frygt for en Brandskatning, da de danske Tropper, der laa i Byen, havde faaet Ordre til at rykke ud. Den djærve Købmand Frans Bøckmann overtog paa Byens Vegne det Hverv at skaffe en Befaling fra Kongen til Tropperne om at forblive i Byen. Det lykkedes ham ogsaa mod et Løfte om selv at ville udspejde Fjenderne, for at de danske ikke skulde blive overrumplede. Dette Løfte opfyldte han med stor Nidkærhed. Tidlig og silde færdedes han til Hest i Sydslesvig og Holsten som Spejder; han vovede sig ind i Fjendens Lejr; én Gang kom han endog ind i den svenske Overgeneral, Stenbock's Lejlighed. Da Svenskerne vare gaaede over Ejderen, maatte den danske Besætning imidlertid forlade Flensborg; Frans Bøckmann søgte da andensteds fra at skaffe Byen Beskyttelse. Først henvendte han sig til den danske Konges Forbundsfælle, Kejser Peter den store af Rusland, som var fulgt efter Svenskerne ind i Holsten; men da den Hjælp, han her fik, allerede mens den var paa Vejen, blev kaldt tilbage, tyede han til den danske Kommandant i Rensborg Fæstning, der gav ham en Afdeling med, som han ad Omveje skulde føre til Flensborg. Men dette Hverv, som han med stor Dygtighed og sit sædvanlige Mod søgte at udføre, var dog frugtesløst, i det Flensborg allerede var besat af Fjenden. Senere

sagde dog General Stenbock selv til Bøckmann, at han havde skadet ham mere end tusende Ryttere. Ogsaa Kong Frederik den fjerde erkendte Bøckmanns udmærkede Snildhed og Fædrelandskærlighed. — Et Sidestykke til Bøckmann var noget tidligere den bekendte Flensborger Hans Nansen, der som Borgmester i København viste sin Dygtighed under Belejringen 1658—60 og siden var Borgerstandens Fører paa Rigsdagen 1660, da Kong Frederik den tredje fik sine Undersaatter til at göre Ende paa Adelsherredömmet.

Da hele Sønderjylland efter den store nordiske Krig, da den gottorpske Hertug havde holdt til med Fjenden og derfor mistede sit Hertugdömme, var kommen ind under Kronen, blev Slesvig Hertugdömmets Hovedstad. Da Kongerne nu ikke mere kom til Flensborg, og Lensmanden paa Duborg Slot flyttede ned i Byen, kom Slottet efterhaanden i Forfald, og det blev nedrevet i Aaret 1719.

Efter de Genvordigheder, som Flensborg havde fristet i de forudgaaende Tider, fik det en Velstandstid i Slutningen af forrige Hundredaar. Da den nordamerikanske Frihedskrig var udbrudt (1776), og især senere efter den franske Statsomvæltning (1789) og under Napoleons Krige, vare Skibe, der førte de krigsførende Magters Flag, ikke sikre paa Søen, og Danmark var næsten den eneste evropæiske Magt, der holdt sig uden for Kampen. Den danske Handel blomstrede, og særlig Flensborg havde umaadelig Nytte af, at dets Skibe sejlede under Danebrog. I Løbet af en Snes Aar steg den flensborgske Handelsflaade til det dobbelte, saa at der i Aarene ved 1800 var over halvtredje Hundrede Skibe med et Mandskab af 2000 Mand hjemmehørende i Byen. Denne Velstandstid fik en brat Ende i 1807; i den paafølgende syvaarige Krig skal Flensborg have mistet 200 Skibe, til Dels med deres Ladning, og Tabet sættes i Penge til ikke mindre end 5 Millioner Rigsdaler. Norges Tab 1814 var et nyt haardt Stød for den flensborgske Handel og Skibsfart; men senere toge disse Næringsveje et nyt Opsving ved et forøget Handelssamkvem med Kongeriget, Island, Grönland og de dansk-vestindiske Øer. Medens Flensborg havde gode Aar efter Krigen 1848—50, led Byen meget ved Krigen 1864; men den har baaret sit Tab bedre, end man skulde tro, og skabt nye Erhvervsgrene, naar de gamle Næringsveje af en eller anden Grund gik tilbage.

Flensborg ejer en Plet, hvortil der knytter sig dyrebare Minder fra den nyeste Tids Historie. Det er Byens gamle Kirkegaard. I ældre Tider jordedes i Flensborg, ligesom i andre Byer, Ligene omkring Kirkerne, eller, naar det var höjtstaaende Folk, inde i Kirkerne. Senere kom man bort fra at bruge Kirkepladsen til Gravsteder, og Kirkegaarden lagdes uden for Byen. I Flensborg blev der i Aaret 1813 indrettet en for alle Byens Sogne fælles Kirkegaard paa Helligaandsbjærget, hvor man i 1810 havde givet sig i Lag med at jævne Levningerne af Fæstningsværkerne fra Dronning Margretes Tid. Det ujævne Jordsmon havde indtil da henligget øde, overgroet med Lyng, Gyvel og Visse.

Her, hvor i gamle Dage danske Mænd havde staaet paa Vagt mod de fremmede, jordfæstedes under Krigen 1848—50 i alt 1300 danske Krigere, faldne paa Ærens Mark i Kampen for det elskede Fædreland. For dem, der i 1848 faldt i Slaget ved Bov, rejste flensborgske Borgere en smuk Sten med den rørende Indskrift:

„Den Manen der am 9ten April 1848 für König und Vaterland ruhmvoll gefallenen tapfern Kriegern gewidmet.

Treu waren sie geschwornen Eiden.“

(Til Minde om de hedenfarne tapre Krigere, der den 9ende April 1848 faldt med Hæder i Kampen for Konge og Fædreland.

De vare tro mod svorne Eder.)

I 1850, efter Sejren ved Isted den 25. Juli, jordedes 900 Mand, deriblandt Heltene Læssøe og Schleppegrell, i en Fællesgrav paa Flensborg Kirkegaard. Over den opkastedes senere en 66 Fod lang Gravhöj, der prydedes med Buskværk og Blomster og med 51 Mindetavler af Marmor, skænkede af Kong Frederik den syvende. Paa den ene af disse Tavler, Kongestenen, staar der følgende Indskrift:

„Landets Drot Frederik VII. rejste disse 51 Mindestene for Fædrelandets Kæmper, der faldt i Sejrens Stund den 25. Juli 1850 ved Isted. Ved Siden af dem hvile de Vaabenbrødre, som med dem delte Krigerens stolte Død for Konge og Fædreland. Deres Navne kunde ej optegnes, men Mindet om dem skal leve, saa længe danske Hjærter slaa; thi större Kærlighed har ingen end han, som sætter Livet til for sine Venner.“

Nord for Graven rejstes den 25. Juli 1862 et storartet

Mindesmærke, en Løve af Bronce paa en höj Stensokkel. Løven var modelleret af den sønderjyske Billedhugger Bissen. Udgifterne tilvejebragtes ved frivillige Bidrag. Paa Endefladerne af Sokkelen var der Billeder i Bronce af General Krogh, Oberst Læssøe, General Schleppegrell og Oberst Helgesen; thi ogsaa Helgesen og Krogh vare efter deres Død i 1860 og 1858 blevne jordede i Kæmpegraven. Paa den ene af Sokkelens Langsider læstes:

Isted.
Det danske Folk rejste dette Minde.

Paa den anden Side:

Trofaste Kæmper i Farens Stund
Mandig har værnet vor Oldelsgrund.
Troskab skal Vagt ved Graven være,
Manddom skal skærme Arv og Ære.

Dette stolte Mindesmærke, der stod paa et fredlyst og helligt Sted, staar der ikke mere. I Ulykkens Aar 1864 blev der gjort Vold derpaa. Løven blev reven omkuld og ført til Berlin. Foran en Kadetskole ved den tyske Hovedstad staar Gravmindet som Sejersbytte!

Er end det skönne Mindesmærke revet ned og af indtrængende Fjender ført bort, medens Pladsen er optagen af nye Grave, saa har den trofaste Flensborger dog ikke glemt de bolde Helte, der udgød deres Blod for at frelse Sønderjylland fra at blive et Bytte for fremmede. Endnu lægges af kærlige Hænder mangen Krans paa Heltegraven, og hvert Aar den 25. Juli pryde flensborgske Kvinder paa det bedste den skönne Gravhöj, der er et Valfartssted for saa mange trofaste danske. Her fældes mangen Taare over Sønderjyllands sørgelige Skæbne, og mangen stille Bön opsendes for dets Fremtid til Ham, der er mægtigere end alle Jordens vældige og ikke vil svigte dem, der holde fast ved en retfærdig Sag.

I gamle Dage, da der taltes Dansk indtil syd for Slien, var Flensborg, der nu ligger paa Sproggrænsen mellem Dansk og Tysk, en rent dansktalende By. Stadsretten, der er fra 1284 og skreven paa Dansk, blev først et Par Hundrede Aar senere oversat til Plattysk til Brug for dem, der syd fra vare indvandrede til Byen. Ved den stigende Indvandring, særlig af tyske Haandværkere og af tyske Adelsmænd, der bosatte sig i Byen, blev Plattysk efterhaanden almindeligt i Byen ved Siden af Dansk og hævede sig endog

til at blive det almindelig brugte Embedssprog, som senere afløstes af Höjtysk. I Jørgensby, hvor den oprindelige Befolkning var bleven mindst blandet med Indvandrere, vedblev man at tale Dansk. Efter Reformationen, som indførtes i Flensborg i 1526, afskaffedes den latinske Gudstjeneste; men Plattysk havde da allerede faaet saa stor Overvægt, at det blev indført som Kirkesprog. Da det imidlertid viste sig, at mange af Byens Indbyggere slet ikke forstode det tyske, blev Helligaandshuset i 1583 indrettet til dansk Kirke, hvor der prædikedes om Mandagen, og der skulde tillige om Søndagen holdes en dansk Middagsgudstjeneste afvekslende i Vor Frue Kirke og St. Nikolaj Kirke. Omtrent hundrede Aar senere fik den fra Tyskland indvandrede Generalsuperintendent Klotz den danske Gudstjeneste indskrænket til en Middagsprædiken om Søndagen i Helligaandskirken, og det blev forbudt den danske Præst at udføre kirkelige Handlinger med Undtagelse af Altergang, og han maatte endda kun tage »simple Folk« til Skrifte, vistnok fordi det især var den jævne Mand, der mindst var bleven oplært i det fremmede Sprog. Atter gik der hundrede Aar, og det blev nu dog tilladt den danske Præst at konfirmere Börn; men ellers maatte han ikke foretage andre kirkelige Handlinger end at tage Folk til Alters. Der var paa den Tid — altsaa for hundrede Aar siden — 15—1600 danske Nadvergæster, et Vidnesbyrd om, hvorledes Byens gamle Modersmaal havde holdt sig under mange Genvordigheder. I de Dele af Byen, der opstod paa denne Tid, Hulvejen, Fiskergaarden og Nystaden, blev der næsten udelukkende talt Dansk, da Befolkningen for en stor Del bestod af Folk, der vare flyttede ind fra Landet, hvor man paa den Tid alle Vegne talte Dansk lige ned til Slien. I 1850 blev der i Flensborg indrettet en fri dansk Menighed, der för Krigen 1864 talte 5—600 Familier. Den blev da ophævet af de nye Magthavere, som dog tillod, at der vedblivende hver Søndag afholdtes en dansk Gudstjeneste.

Det var næppe nok, at der för 1850 var blevet givet nogen Undervisning i det danske Sprog i Byens Latinskole, og i Borgerskolerne blev der kun givet et Par danske Timer om Ugen. Nu blev der imidlertid ved Latinskolen, ved hvilken der ogsaa indrettedes Realklasser, delt lige imellem Dansk og Tysk, og Skolen tog i de paafølgende Aar et

stort Opsving, saa at dên i 1862 havde 280 Elever, der bleve underviste af 25 Lærere. I 1852 var der ogsaa blevet indrettet en fri dansk Borgerskole, der blev saa meget søgt af den flensborgske Ungdom, at den i 1864 havde omtrent halvsjette Hundrede Elever. Da kom Tyskerne og lukkede den samt dreve Börnene ind i de tyske Skoler.

Hvor megen Modgang og Trængsel det gamle Modersmaal end har været underkastet i Flensborg, er det endnu Hussprog for ikke faa af Byens Borgere, og de allerfleste voksne Mænd kunne tale det. Heller ikke har Byen i dette Aarhundrede staaet uden for det danske Aandsliv; en af de ypperste i den danske Litteratur, Sjællands Biskop, Martensen (1809—1884), er født i Flensborg. Flensborg ligger nu paa Sproggrænsen, der imod Vest böjer ind i Landet langt ned imod Syd, men derpaa igen gaar mod Nord, saa at Læk, der er beliggende paa Vestkysten lige over for Flensborg, ligesom denne By ligger paa Sproggrænsen.

Har det danske Sprog i Flensborg end for störste Delen maatte vige for det fremmede tyske, saa er Borgernes Sindelag i Hovedsagen blevet det samme. Nu som för ere Flensborgerne trofaste imod Fortidens Minder. Lige fra Dronning Margretes Tid have de danske Konger haft Öje for Flensborgs Vigtighed og støttet Byen paa mange Maader, og denne Velvilje gengældte Flensborgerne med urokkelig Troskab. Som Frans Bøckmann i forrige Hundredaar trofast stod paa den danske Side i Kampen mod Fjenden, saaledes har i indeværende Hundredaar et flensborgsk Bysbarn, Professor, senere Etatsraad Kristian Paulsen, været en trofast Forkæmper for den danske Sag. Denne Mand, der var født 1798 og tilhørte en Bondeslægt fra Egnen ved Flensborg Fjord, førte i 25 Aar, først som Professor i Kiel, senere som Appellationsretsraad i Flensborg, en ihærdig Kamp i Tale og Skrift imod dem, der vilde forvanske Sønderjyllands Historie og kue Landets Sprog; han døde i 1854 og hviler paa Flensborg Kirkegaard.

I 1850 modtoge Flensborgerne den danske Hær med Glæde efter Sejren ved Isted, og stor var Sorgen i 1864, da Hæren den 6. Februar kom igennem Byen under Tilbagetoget fra Danevirke. Alle Forretninger hvilede, og de trofaste Borgere ilede med at skaffe Vederkvægelse til de udmattede Soldater. Da de fremmede Sejerherrer senere gen-

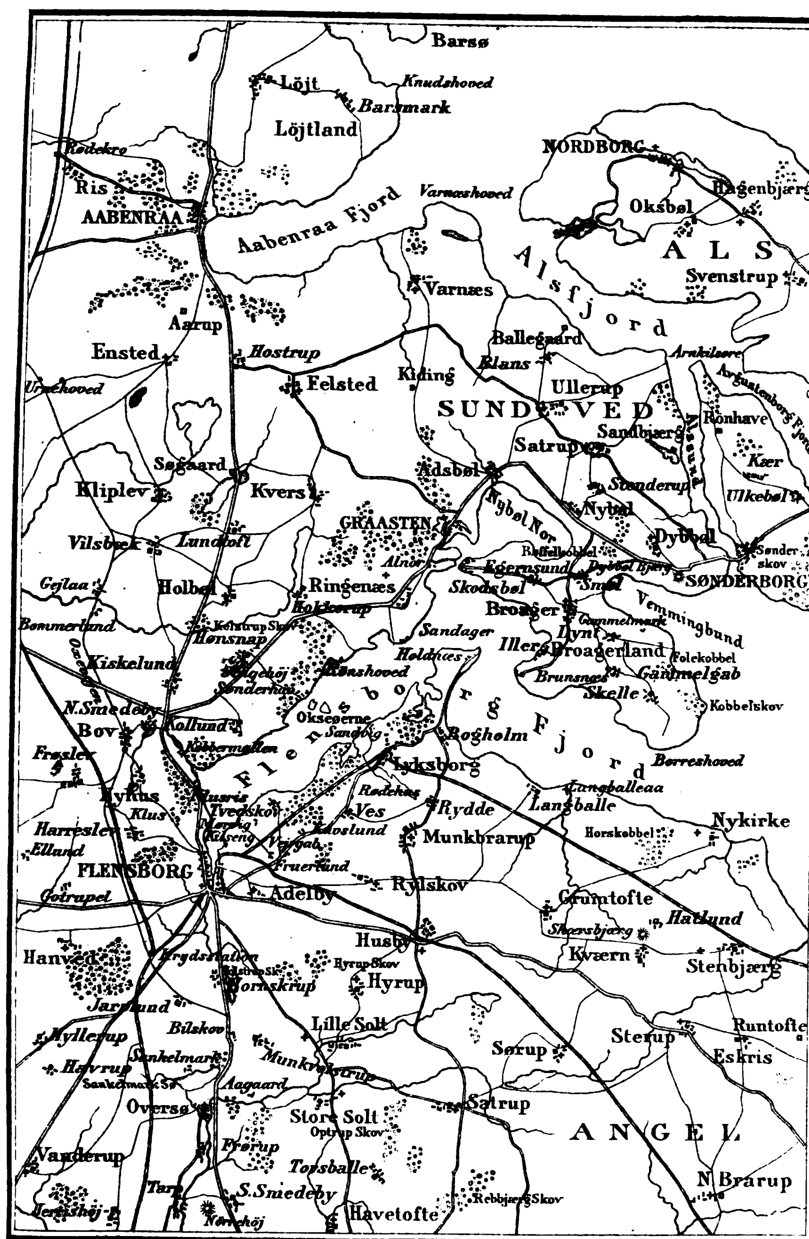
tagne Gange kom til Byen, vare de lidet tilfredse med den Modtagelse, som blev budt dem. De mærkede, at de kom til en By, der sørgede.

Til Trods for den stærke Indvandring fra Syd og Udvandring mod Nord siden 1864, ere Flensborgs Indbyggere endnu overvejende tro imod Fortiden. I Stilhed vente de paa bedre Tider.

Flensborg Omegn.

Det, der fremfor alt giver Flensborg Omegn sit Præg, er den prægtige, fem—seks Mil lange Fjord. Hvor Lillebælt mellem Ærø og Als mødes med Østersøen, tager Flensborg Fjord sin Begyndelse mellem Als og Østspidsen af Angel. Den drager sig her fra to—tre Mil mod Nordvest og afsætter paa denne Strækning det smalle Alssund mod Nord. Ved Nordspidsen af Angel vest for Halvøen Broagerland gör Fjorden et Knæ, afsætter mod Nord den lille Bugt Nybølnor og gaar derpaa i sydvestlig Retning ind til Flensborg. Denne inderste sydvestlige Halvdel af Fjorden kan overses fra ikke faa Steder i Omegnen. Landskabet faar sin största Skönhed fra disse Udsigter over Fjorden med de to Okseøer i Midten nær ved Nordkysten og med Broagerland i Baggrunden, hvor den hvide Broagerkirke med sine Tvillingtaarne hæver sig paa et af Halvøens höjeste Punkter. Kysterne ere til Dels brinkede og skovkransede, og selve Fjorden oplives af Sejlskibe og i den nyeste Tid særlig af de talrige Dampskibe, der vedligeholde den daglige Forbindelse mellem Byen og den nordøstlige Omegn.

Flensborg Bymark støder til fem Landsogne: Bov, Hanved, Oversø, Lille Solt og Adelby. Imod Nord ligger Bov Sogn, der er det nordligste i Flensborg Amt, Her i Sognet udspringer fra Nyhus Sø Krus-Aa, der mellem smukke Enge og höje skovklædte Bakker løber ud i Flensborg Fjord, langs hvis Kyst der gaar prægtige Skove til begge Sider. Syd for Aadraget ligger Klusris Skov, imod Nord Kobbermølleskoven. Klusris har Navn efter

Flensborg Omegn.

Klus, en lille Samling Beboelser, der ligge paa et Sted, hvor Munkene i Ryd Kloster i Midalderen byggede et Kapel, paa Latin kaldet Claustrum, (clausum, clusum), hvor til Folk gjorde Valfarter, da et herværende Mariebillede helbredede værkbrudne Mennesker og syge Kreaturer. De værkbrudnes Krykker og Kvægets Halsbaand nedlagdes ved saadan Lejlighed for vor Frues Fødder. Kapellet blev nedbrudt paa Reformationstiden; men der findes endnu Ben og Murbrokker paa det Sted, hvor det har staaet. Nær ved Krus aaens Udløb i Flensborg Fjord ligger Krusaa Kobbermølle, hvor der sysselsættes omtrent hundrede Mand med at tilvirke valsede Stænger, Plader, Kedler, Söm og Spiger af Kobber, Messing og andet Metal, særlig Yellowmetal til Forhudning af Skibe.

Nyhus, der ligger, hvor den gamle Oksevej skærer Krusaadalen, har Navn efter det Slot, som den holstenske Greve Claus her opbyggede i Aaret 1345, paa Nordgrænsen af den Del af Sønderjylland, Holstenerne den Gang raadede over. Slottet blev ødelagt hundrede Aar efter Opførelsen. Voldstedet kan endnu ses. Fem Aarhundreder efter valgte de holstenske Oprørere 1848 dette Pas til en Forsvarsstilling mod den nord fra kommende danske Hær. Her, ved Kirkebyen Bov, langs Krusaadalen, ved Aabenraa-Landevejen og i Klusris Skov stod den 9. April en Kamp, i hvilken Oprørerne, hvoraf mange hørte til de Friskarer, der vare væltede ind fra Tyskland, bleve slagne af de danske, deriblandt en Bataillon Sønderjyder, og maatte flygte syd paa, efterladende over halvandet Hundrede døde og saarede, medens henimod otte Hundrede bleve tagne til Fange. Det var den første större Kamp i Treaarskrigen.

Vest for Flensborg ligger det store Hanved Sogn, der i en Længde af to Mil strækker sig fra Nord til Syd. Jordbunden er sandet, og imod Nord henligger det til Dels endnu som Hedeland. Her findes Frøslev Sand (Polde), en Strækning af golde Sandbanker, der efter nogles Mening skulle hidrøre fra Klitter, fremkomne paa en Tid, da Landet begyndte at dukke op af Havet. Sognet gennemströmmes af Meden-Aa, ved hvilken der ligger en Del Engstrækninger (Mede, Made ɔ: Eng) hvorefter Aaen og Landsbyen Meden (i Folkesproget udtalt Mejen) i Valsbøl Sogn sandsynligvis have taget Navn. En Del Krat og den store Hanved Skov, der dels bestaar

af Naaleskov, dels af gammel Bøgeskov med mange store Træer, hvis knudrede Vækst og mosgroede Stammer dog vidne om ublide Livsvilkaar, ere Levningerne af de vide Skovstrækninger, der have efterladt sig Minder i Stedsnavnene Ellund, Anebylund, Gotrup-El (ɔ: en til Gottorp hørende Elleskov) og Timmersig (ɔ: Tømmersump, Skovkær). Hanved Kirke, der for nogle Aar sden blev ramt af Lynet og nedbrændte, men nu er genopbygget, har et over halvandet Hundrede Fod höjt Spir, der kan ses temmelig langt til alle Sider, mod Vest helt ude i Marsken, ja selv i Vesterhavet. Fra gammel Tid holdtes der i Hanved en Höjmesse for Erkeengelen Mikael. Denne Mikkelsmesse blev her, som flere andre Steder, Oprindelsen til et Mikkelsmarked. For Tiden holdes foruden sidst i September ogsaa i Maj et ikke ubetydeligt Kram- og Kvægmarked. Paa Mikkelsmarkedet handles der tillige med Gæs. Ved Siden af Land- og Skovbrug sysselsætte en Del af Beboerne i Hanved Sogn sig med Tørvetilvirkning og Kostebinden (»Limer«).

Gennem Hanved Sogn gaar fra Nord til Syd den gamle Oksevej. Ad denne Vej kom i Aaret 1656 Kristian den fjerdes Datter, Korfits Ulfeldts Hustru, Leonora Kristine. I en Kro en halv Mil fra Flensborg, vistnok Bilskov, blev hun standset af Amtsskriveren fra Flensborg, der havde det Hverv at bringe hende ind til Byen; men ved sin Kækhed og Snarraadighed lykkedes det hende denne Gang at slippe bort fra sine Fjenders Efterstræbelser.

Bilskov ligger i Oversø Sogn, der tillige med Lille Solt Sogn danner Flensborg Bymarks Grænse mod Syd. Mellem de to Sogne ligger Træsø, hvor fra Treaa (Trenen) har sit Udspring. Til Træsø løbe de to Vandløb Bondeaa og Kilsaa inde fra Angel. Nær ved Træsø ligger den danske Landboskole Aagaard. Midt i Sognet ligger ogsaa Sankelmark Sø. Den lille Oversö Kirke er bygget af Kampesten, der til Dels kun ere kløvede eller endog aldeles ubearbejdede. I selve Kirken ere Murene to Alen tykke, men i det runde Taarn tre Alen. Taarnet har ligesom Taarnene ved to andre sønderjyske Kirker med lignende Indretning, Kosel i Svansø og Sønderstapel ved Frederiksstad, vistnok været brugt til Forsvar. Det kredsrunde indre af Taarnet er rigelig ti Alen i Tværmaal; i gammel Tid har der kun været Indgang til det gennem Kirken. Mærkeligt

er det, at disse runde Forsvarstaarne kun findes i de to Landskaber i det gamle danske Rige, der fortrinsvis vare udsatte for fjendtlige Angreb, Skaane og Sønderjylland. Noget tilsvarende vare Rundkirkerne, i hvilke selve Kirkeskibet dannede en Runding og var medoptaget i Forsvaret. Af dem findes der fire paa Bornholm, en i Sjælland, en i Fyn og en i Nörrejylland. I Slesvig By var den gamle Mikkelskirke en saadan Rundkirke; men den styrtede for nogle Aar siden sammen og er senere bleven opbygget i Korsform. — Oversø Kirke har i gammel Tid haft Bjælkeloft; men dette er senere blevet afløst af Hvælvinger, der paa Kristian den fjerdes Tid ere blevne forsynede med Billeder af Evangelister og Profeter, indfattede af Løvværk, Blomster, Englehoveder, musikalske Instrumenter o. s. v. Denne billedlige Udsmykning er saa godt bevaret, som det sjælden er Tilfældet i andre danske Kirker.

Anden Paaskedag, den 24. April, 1848, da den danske Hær havde maattet trække sig tilbage fra Dannevirke, vigende for Overmagten, blev den bageste Afdeling, især 2det Jægerkorps, ved Oversø angreben af en langt overlegen fjendtlig Styrke. Da Føreren for Jægerkorpset, Oberstlöjtnant Styrup, saa, at det var ham umuligt, at trække sig tilbage ad den lige Vej, veg han til venstre ud i Engdraget nord for Sankelmark Sø og Skov. Her stillede Jægerne sig op i Kompagnifirkanter, som Fjenden først lod angribe med Rytteri. Da dette ingen Vegne kunde komme i den bløde Engbund, men i Uorden og under store Tab maatte flygte tilbage, nöjedes Fjenden med at beskyde Jægerne i Frastand fra Engens Bredder. De fem Tusende Fjender stode over for 200 Mand, der, efter at de i halvanden Times Kamp havde bortskudt deres Krudt og Kugler, maatte overgive sig. Styrup var falden; han er jordet paa Oversø Kirkegaard. Ved den heltemodige Kamp var Fjenden bleven opholdt tilstrækkelig, til at vor Hær kunde trække sig tilbage i Ro.

En lignende Kamp gentog sig omtrent paa samme Sted i den sørgelige Krig 1864. For at dække Hæren paa Tilbagetoget fra Danevirke den 6. Februar blev en Afdeling af vore Tropper under Oberst Max Müller opstillet ved Sankelmark Sø syd for Skoven, og den modtog her en Kamp med Østerrigerne, der havde en med Hensyn til Artilleri og Rytteri betydelig overlegen Styrke. Træfningen blev blodig,

til sidst kæmpedes der for en stor Del i Haandmænge, og Kampen ophørte først ved Mørkets Frembrud, da vore Tropper trak sig tilbage. I denne Fægtning faldt den unge lovende Historiker, theologisk Kandidat Jens Paludan-Müller, der i sit Tornyster havde ført Sakses Danmarks-historie med sig for at læse af den for Soldaterne. Han faldt i Skoven og er jordet sammen med de andre faldne, der dels ligge i en Grav i Sankelmark Skov, dels paa Flensborg Kirkegaard. Paa en Mindesten i Hjemmet for Paludan-Müller sattes de Ord: *Ind ad, op ad, frem ad!*

Øst for Flensborg ligger mod Angel det store tætbefolkede Adelby Sogn. I gammel Tid, da Navnet Adelby opkom, maa der have været en betydelig Kirkeby; Adelby betyder nemlig Storby, Selvejerby, i Modsætning til Torp og de By-navne, der ende paa trup, drup, strup ɔ: Udflytterby. Nu er Kirkebyen for længst forsvunden.

Nordøst for Adelby Sogn ligger Munkbrarup Sogn, der kaldes saaledes til Forskel fra Sønder- og Nörre-Brarup i Mellemangel efter Munkene i Ryd Kloster, der laa her i Sognet. Imod Nord udsender Sognet i Flensborg Fjord Halvøen Holdnæs, der er forbunden med den øvrige Del af Sognet ved en smal Tange, Draget eller Drejet. Midt i Munkbrarup Sogn ligger Lyksborg, der fordum hørte til Sognet. Egnen bestaar af en Blanding af smuktformede, runde, enkeltstaaende Bakker og mellemliggende Lavninger med Enge og flere Smaasøer, hvis Afløb er Svendaa (Rydde-bækken). En stor Del af Bakkerne ere klædte med Bøgeskov; langs Fjordens Inderdel strække sig saaledes sammenhængende Skove omtrent i en Mils Længde. Dertil kommer de vide Udsigter over Fjorden og fra Sognets Østkyst ud i det aabne Hav og ned langs Angels Kyst. Det er en af de yndigste Egne i det gamle Danmark. Lige over for paa den anden Fjordbred ligge Broager og Ringenæs Sogne, der ligeledes frembyde meget smukke Partier.

Dér, hvor nu Slottet Lyksborg ligger, stod i Mid-alderen det bekendte Ryd Kloster, hvis Navn endnu er bevaret i Landsbyen Rydde i Munkbrarup Sogn og i Ryddebækken. Paa en Höj uden for Slesvig By laa i gamle Dage Mikkels-klosteret, der paa Grund af Munkenes forargelige Levned henved Aar 1200 blev flyttet til Guldholm ved Langsøen i det sydvestlige Angel; men 18 Aar efter (1210) flyttede

Munkene til Ryd. Abbed Arnfast, der skal have forgivet Kong Kristoffer den første i Ribe, var Abbed her i Midten af det 13de Aarhundrede. Fra dette Kloster stammer en af de bedste Aarbøger fra Danmarks Midalder; den er gennemtrængt af en fædrelandsk Aand og aander bl. a. et glødende Had til Tyskerne. Under Striden mellem Erik af Pomern og Holstenerne om Sønderjylland holdt Klostret ogsaa med de danske. Dets Abbed vidnede, at Sønderjylland var et dansk Land i et og alt, og at Gottorp Slot, som Ordsproget lød, var Danmarks Riges Laas og Lukke. Ved Reformationen blev Klostret ophævet som gejstlig Stiftelse, og 1582 overlod Kong Frederik den anden det til sin Broder Hertug Hans den yngre. Næste Aar lod Hertugen det gamle Kloster rive ned, og lidt nordligere opførte han derpaa det nuværende Lyksborg Slot, der blev færdigt 1587. Ved at opstemme Ryddebækken dannedes en Indsø, der omgav Slottet. Hertug Hans benævnede Slottet Glücksburg; men Befolkningen kaldte det Lyksborg, hvilket Navn ogsaa blev brugeligt i danske Skrifter, hvorimod det i ældre tyske Bøger og Kort kaldtes Lucksburg eller Lücksburg. Benævnelsen Glücksburg er først i nyere Tid kommen i Brug i Tysk.

Hans den yngre, der var en dygtig Godsejer, men en haard Mand, døde 77 Aar gammel paa Lyksborg Slot 1622. Af hans 23 Börn fik de fem af Sönnerne hver sin Part af hans Besiddelser: Ærø, Als, Sundeved, Angels Nordende og Plön i Holsten. Lyksborg med Ejendommene i Angel samt det meste af Broagerland og et Par Gaarde i det øvrige Sundeved tilfaldt Sönnen Filip. Med den fjerde af hans Efterkommere uddøde denne Hertugstamme 1779, hvorpaa dens Besiddelser tilfaldt Kronen. I Aaret 1825 gav Kong Frederik den sjette sin Svoger, Hertugen af Holsten-Beck, Titel som Hertug af Lyksborg, og hans Familie boede senere en Tid lang paa Slottet. Hans ældste Sön, Hertug Carl, Broder til Kong Kristian den niende og gift med Frederik den sjettes Datter Vilhelmine Marie, døde her i 1878. Hans Enke bor endnu paa Slottet (1885).

Fra 1857 til 1863 opholdt Kong Frederik den syvende sig en Del af Aaret paa Lyksborg Slot. Saaledes kom han her til den 11. September 1863 og holdt i de følgende Dage Hærskue ved Danevirke. Den 23. Oktober deltog han i et stort Bal, Flensborg By gav for ham. Men han havde

bange Anelser om den forestaaende Krig og foretog i Dagene fra den 6. til den 8. November en Rejse langs Slien for at syne Forsvarslinjen der. Under denne Rejse paadrog han sig i en bidende Nordveststorm en Forkølelse, som i Forening med Ansigtsrosen kastede ham paa Sygelejet. Den 13de meldtes det ud i Landet, at Kongen var dødssyg. I sine Vildelser talte han om den forestaaende Krig og om Danevirkes Forsvar, som han selv troede at lede. Søndag Eftermiddag den 15. November Kl. 2½ udaandede Kongen. Hans Død i dette Öjeblik var en tung Tilskikkelse for det danske Folk.

Omkring Lyksborg Slot ligger en lille By, der har Navn efter Slottet. Aaret för sin Død havde Hertug Hans den yngre grundlagt en Landsby og bygget en Kirke ved den yderste Del af Flensborg Fjord; de kaldtes Nyby og Nykirke. Han skal have ønsket her at anlægge en Handelsplads; men da Flensborgerne gjorde Forestillinger herimod, opgav han sit Forsæt, og tolv af Husene flyttedes til Pladsen uden for Lyksborg Slot, hvor de ligesom de tilbageblevne Huse paa det gamle Sted længe kaldtes Nyby. Af disse Huse i Forening med Boliger for Hofbetjentene er Flækken Lyksborg opstaaet; den tæller nu rigelig 1000 Indbyggere. Byen har i de senere Aar faaet en Del Betydning ved, at der er anlagt en Badeanstalt med Hotel, Villaer o. s. v. en Fjerdingvej fra Byen ved Flensborg Fjord.

Höjderyggen.

Fra den smalle Dalfure, hvori Byen Flensborg ligger, gaar det stejlt op ad Bakke til næsten alle Sider. Vest for Byen, hvor den nye Kirkegaard ligger paa det höjeste Sted, kan man skue ud over vide flade Strækninger, og Udsigten afbrydes kun til Dels af Flensborg Frueskov og Hanved Skov samt et Bakkedrag, Langbjærg, nær ved Hanved. Her fra strække Sletterne sig næsten uafbrudt lige ud til Vesterhavet.

En endnu tydeligere Forestilling om Landets Form faar man ved at stige op paa et efter vore Forhold anseligt Höjdedrag en god Fjerdingvej syd for Flensborg

ved Slesvigvejen. Det er Hornskrup (Skrup, Skryp eller Skrubbe = engelsk shrup, et almindeligt jysk Ord for Krat), et Bakkeparti, der er dækket af Lyng og Egepurl. Paa disse Banker, hvis höjeste Punkter ligger omtrent 225 Fod over Havet, har man en vid og ejendommelig Udsigt. Mod Nord ligger Flensborg saa meget gemt bag Bakkerne, at kun de höjere Dele af Byen vise sig; derimod ser man Flensborg Fjord blaane dybt nede, og man kan følge dens skovrige Nordkyst fra Klusris langt ud ad. Nord for Fjorden hæve sig de temmelig höje Hönsnap Banker. Mod Øst ser man ind over Angels bølgende Bakker med levende Hegn og mange Smaaskove, medens Landsbyer og Huse ligge næsten helt skjulte bag Træerne. Ganske anderledes er Udsigten, naar man vender sig mod Vest. Dér har man en uoverskuelig Flade, saa langt Udsigten rækker, og der er intet som helst, som kunde indskrænke den. Brune Moser og Hedestrøg ses i Forgrunden og Mellemgrunden; længere ude flyder alt ud i en graalig Farvetone. Ikke et Træ findes uden for de spredt liggende Landsbyer, hvilke derfor fremtræde som de eneste Afbrydelser i Ensformigheden. Mod Nordvest og i Syd höjner Landet sig til Bakkepartier. I Nordvest ses den store Hanved Skov og Frueskov vest for Flensborg; i Syd hæver det ene Skovparti sig over det andet langs med og især i Øst for Slesvig-Landevejen, der fra Hornskrup fører videre mod Syd forbi Sankelmark Skov og igennem Oversø By. Somme Steder naa de levende Hegn fra Angel helt hen til Höjderne ved Slesvigvejen; andre Steder trække de sig længere tilbage i Øst.

Selve Hornskrup ligger i Vandskelslinjen mellem Øst og Vest, Skellet mellem de Vandløb, der gaa til Østersøen og dem, der gaa til Vesterhavet. De Kildevæld, der udspringe ved den nordlige Fod af Hornskrup, have Afløb til den korte Flensaa, som løber ud i Flensborg Vig gennem den Dal, hvori Flensborg ligger. Fra Træsø, der ligger en Fjerdingvej mod Sydøst, flyder Treaa (Trenen) flere Mile i sydvestlig Retning, indtil den naar Ejderen. Oppe i Hanved Skov dannes Begyndelsen til det Vandløb, der som Søholmaa falder ud i Vesterhavet lige over for Før.

Dette Vandskel mellem Øst og Vest, der gaar langt op i Nörrejylland og mod Syd fortsættes ned i Holsten, er

gennemgaaende den höjeste Del af den jyske Halvø og gaar i Almindelighed under Navnet den jyske Höjderyg. Foruden som Vandskel har Höjderyggen Betydning som Grænse mellem to forskellige Sider af Jyllands Natur, ligesom den selv fremviser ejendommelige Naturforhold.

I Nörrejylland gaar Vandskellet saa omtrent midt gennem Landet, i Sønderjylland derimod en Del nærmere Østkysten og fra Aabenraa af ganske nær uden om de sydligere Fjorde. Mellem Fjordene kan det endogsaa gaa endnu længere mod Øst; saaledes svinger det fra Hornskrup et godt Stykke ind i Angel for atter sydligere at gaa mod Vest uden om Slien. Som Følge heraf ere de Vandløb, der gaa mod Øst, gennemgaaende meget kortere end dem, der flyde mod Vest. I Sønderjylland er der ingen Undtagelse i denne Henseende; alle de större Vandløb flyde til Vesterhavet, saaledes Ejderen med Treaa samt Søholmaa, Vidaa, Ribeaa og Kongeaa. Ogsaa i Nörrejylland løbe næsten alle större Aaer mod Vest; men den störste af dem alle, Gudenaaen, flyder dog ud i Østersøen; den har imidlertid i den længste Del af sit Løb haft en nordlig Retning jævnsides med Landryggen.

Höjderyggen betegner en hovedsagelig Forskel i Jordbundens Sammensætning. Det øverste Dække, Muldjorden, der jo bestaar af forraadnede og opløste Plantedele og Dyrelevninger, har kun en meget ringe Dybde, ofte kun et Spadestik. Neden under Mulden bestaar Jorden hos os af Ler eller Sand. Øst for Landryggen er Ler Jordbundens vigtigste Bestanddel, medens den vestlige Del af Landet fortrinsvis har sandede Jorder. Vel forekommer der ogsaa Lerpartier imod Vest og sandede Egne imod Øst; men i Almindelighed taget er Höjderyggen Grænsen mellem Ler og Sand. Da Jordbundsforholdene betinge Overfladens Form og Frugtbarhed og derved tillige Jordens Dyrkningsmaade og Beboernes Levevis, er det nærmest af denne Grund, at Landet øst og vest for Landryggen har et saa ulige Præg.

Langs Höjderyggen gaar Oksevejen, oprindelig Jyllands Adelvej fra Viborg over Urnehoved til Slesvig By og videre gennem Danevirke til Holsten. Senere, da Hovedvejen kom til at gaa fra Købstad til Købstad langs Østkysten, indskrænkedes Færdslen paa Oksevejen i Hovedsagen til de store Studedrifter, der førtes fra Nörrejylland til Marsken og til Hamborg. Nu, da Studene

befordres med Jærnbanen, er Oksevejen meget lidt befærdet, men ligger endnu mange Steder hen, meget bred, aaben og sandet, mere som et Skel end som en almindelig Færdselsvej.

I nyere Tid er Landryggen bleven forsynet med en anden Færdselslinje, Hovedstammen af Landets Jærnveje, der fra Rensborg over Slesvig gaar vest om Angel ad Flensborg op til Vamdrup og Lunderskov, hvor fra den böjer mod Øst hen imod Kolding. Jærnbanen følger ikke saa nöje Landryggen, som Oksevejen, men dog tilstrækkelig, til at man i daglig Tale ved Udtrykkene øst eller vest for Jærnbanen kan betegne de to Sider af Höjderyggen, ligesom man i gamle Dage har kunnet betegne Forskellen med Oksevejen som Skillelinje.*)

Ulighederne mellem Øst og Vest ere straks iöjnefaldende. Østranden er temmelig höj, 100—200 Fod over Havet, til hvilken Kysten som oftest falder brat af med Brinker og Skrænter, ligesom Havet og de mange Fjorde straks ved Stranden have en betydelig Dybde. Landet er i Almindelighed stærkt bølgeformet, med mange adspredte större og mindre Bakker, der pleje at være afrundede, ikke sjælden halvkugleformede. Imellem dem er der Smaasøer og mindre Vandløb, der ofte med stærkt Fald ile gennem dybe Dale og Kløfter ud til Havet. Höjderyggen er en Höjslette, eller bestaar af sammenhængende Bakkestrøg med skarpere Former og större Dale end paa Østkysten. I Vest er Landet

---

*) Stationerne ved Hovedbanen mellem Kolding og Rensborg ere: Lunderskov, Vamdrup, Sommersted, Vöjens, Over-Jersdal, Havslund, Rødekro, Hjortkær, Bolderslev, Tinglev, Faarhus, Padborg, Flensborg, Krydsstationen (det nordslesvigske Sporskifte, tidligere Forbindelsesstation med Flensborg), Skovkro, Tarp, Eggebæk, Jydbæk, Slesvig, Okslev.

Fra Vöjens fører en Sidebane ind til Haderslev. Der er paa Vejen to Holdepladser: Styding og Hammelev.

Paa Sidebanen fra Rødekro til Aabenraa er der Holdested ved Ris.

Mellem Tinglev og Tønder er der fire Holdepladser: Terkelsbøl, Bylderup-Bov, Jejsing-Hostrup og Rørkær.

Ved Sidebanen mellem Jydbæk og Tønning er der Stationer ved Solbro, Øster Ørsted, Svesing, Husum, Frederiksstad, Harblek.

Foruden Hovedbanen med tilhørende Sidebaner findes i Sønderjylland en Jærnbane fra Flensborg tværs igennem Angel til Ekernførde og Kiel, en Sporbane fra Flensborg til Lyksborg og gennem Østangel til Kappel samt den nye Vestbane.

mest en Slette med jævn Skraaning ud imod Vesterhavet, hvorfor Vandløbene flyde jævnt og langsomt af Sted. Søer ere her sjældne og til Dels, som Aventoft Sø syd for Tønder, Levninger af gamle Havarme, der, efterhaanden som Havvandet er blevet forhindret i at trænge der ind, ere blevne udferskede ved Afløbet til Aaerne. Østkystens stejle og dybe Fjorde genfindes ikke paa Vestkysten, ligesom Havbunden her først i nogen Afstand fra Landet faar en betydeligere Dybde. De Bakkedrag, der findes enkelte Steder paa Vestkysten, ere enten Udløbere fra Höjderyggen eller Levninger af en gammel Klitkæde. Nord for Vidaaen findes paa Sønderjyllands Vestkyst kun et större sammenhængende Höjdeparti, nemlig mellem Hvidaa og Bredeaa. Det danner en Firkant, i hvilken Møgeltønder, Höjer, Ballum og Brede ere Yderpunkterne. I Forbindelse hermed staar et Bakkedrag nord for Løgumkloster, Sogn Bjærge, hvor Vongshöj naar en Höjde af omtrent 200 Fod. Andre höje Punkter i Vesteregnen, hørende til Udløbere fra Landryggen, ere Gassehöj øst for Skærbæk, Jejsinghöj øst for Tønder og Sønder-Løgum Bjærge syd for Tønder.

Plantevæksten er meget forskellig i de forskellige Dele af Landet. Da Lerbunden i Øst indeholder megen Kalk, der er gavnlig for Græsarterne, trives Kornet godt, og da den indeholder et Stof, Kali, der fremmer Bøgetræets Vækst, udmærker Østkysten sig ved skönne Bøgeskove. Paa den sandede Höjderyg er Skovvæksten langt mindre frodig, og Bøgen afløses ofte af Egen og Birken samt, i nyplantede Skove, af Naaletræer, og Lyng og Smaakrat, særlig Egepurrer, optræde ikke sjælden paa Skrænter og Bakkedrag. Enkelte Steder hvirvler det lette Sand for Vinden. Sletterne mod Vest ere til Dels dækkede af Lyng, Moser og Kær; medens der dog ogsaa findes mere frugtbare Strækninger, saaledes især i Haderslev Vesteramt. Skove forekomme her kun undtagelsesvis og naa langtfra den Frodighed, som Østkystens Skove.

Som Følge af Forskelligheden i Jordbundsforhold og Plantevækst, dyrkes Jorden langtfra paa samme Maade i de forskellige Egne, og flere andre Uligheder hænge sammen hermed. Byg forekommer overalt; af andre Kornsorter dyrker man i Midten af Landet fortrinsvis Boghvede og Rug, paa Østkysten Hvede, paa Vestkysten, især i Marsken,

ved Siden af de andre Kornsorter, Raps og Havre. Rapsen bliver i de senere Aar dog betydelig sjældnere end tidligere. I Marsken ser man ikke Boghvede, næppe nok Rug. Ogsaa i anden Henseende have Landboforholdene et forskelligt Præg. Paa Østkysten lægger man ved Siden af Kornavl især Vind paa Mejeridrift, medens man paa Vestkysten giver sig mere af med Kvægopdræt og Fedning. Paa Vestkysten holder man flere Faar end paa Østkysten, klipper dem i Almindelighed kun en Gang om Aaret og plejer at malke dem og bruge Mælken ved Tilvirkning af den fede Faareost. Paa Østkysten klippes Faarene to Gange aarlig, og det er her ukendt at malke dem. Gæs holdes fortrinsvis paa Vestkysten, hvor ogsaa Ænderne ere talrigere. Ogsaa med Hensyn til Kvægracerne er der til Dels nogen Forskel. I Almindelighed er Hornkvæget i Midten af Landet mindre og haardførere end baade mod Øst og Vest. Anglerkoen, en Afart af den almindelige jyske Ko, er lettere bygget end den svære Marskko. Østkystens Heste, der ere vante til at gaa op og ned ad Bakke, ere til Jævnshold mere udholdende, end Heste paa Vestkysten. Kørestude og Plovstude forekomme mest paa Landryggen.

En meget paafaldende Ulighed mellem Landets østlige og vestlige Egne er der i Henseende til Markernes Indhegning. Paa Landryggen ere Markerne indgærdede med Jord- eller Stendiger, paa Østkysten derimod er hver Mark, der her kaldes Kobbel eller Lykke (af at lukke), omgiven af et »levende Hegn«, d. v. s. lange Jordvolde, der ere beplantede med Hassel, Eg, Birk, Pil, Hyld, Hyben, Tjörn, Benved, Gedeblad o. s. v. Disse Gærder, der om Sommeren i Almindelighed ere gennemvævede af Brombærranker og andre Slyngplanter, frembyde et smukt Skue, særlig naar Hvidtjörnen eller den vilde Rose staar i Blomst. Imidlertid brede de sig ofte saa stærkt, at de hindre Færdselen paa de smalle Veje og holde paa Støvet, der ikke som paa en Vej over fri Mark ved den mindste Vind føres til Siderne. Paa Vestkysten findes sjælden Stengærder og levende Hegn, men derimod Grøfter, enten törre eller, i fugtige Egne, fyldte med Vand og derfor i Nærheden af Landsbyerne et Tilholdssted for Gæs og Ænder. I den nyere Tid bliver det baade paa Østkysten og paa Vesteregnen temmelig almindeligt at indgærde Markerne med Pælehegn.

Selv Bygningsmaaden er ikke den samme paa Østkysten og paa Vestkysten. Øst for Landryggen ere Bøndergaardene mest byggede i en Firkant, ligesom almindelig i Kongeriget; paa Vesteregnen bestaa Gaardene ofte, i Steden for af fire, kun af to sammenbyggede Længer, af hvilke den ene er Stuehus, den anden Stald og Lade. Undertiden er den ene Længe dobbelt saa lang som den anden og indeholder til den ene Side af Hovedindgangen Beboelsesrum, til den anden Side Kvægstald, medens den anden Længe bruges til Lo og Lade. Staldlængen er dog ikke sjælden forsynet med Tilbygninger, saa at Staldene og Laderne tilsammen omslutte en lille indelukket Gaard (Firkanten), der ofte slet ikke benyttes til noget. Paa Vestkysten ser man ogsaa, paa Grund af Træets Sjældenhed, at de gamle Döre paa Ydermurene ikke have nogen Dörkarm, men for oven ere forsynede med en Bue af Sten. Paa Als og Sundeved findes den almindelige danske Gaardform, men den fjerde Længe falder bort. I Angel have de gamle Gaarde kun en eneste Længe ligesom til Dels paa Vestkysten. Aldeles forskellig herfra er saa vel den saksiske Bygning som det frisiske Haubarg, som findes syd paa; denne Afvigelse hidrører imidlertid fra nationale Forskelligheder. I den danske Del af Sønderjylland faar den almindelige danske Bygnngsmaade, hvorefter Laderne paa tre Sider og det fritliggende Stuehus paa den fjerde Side omslutte en större Gaardsplads, mere og mere Overhaand.

Endelig er der den Ulighed mellem Øst og Vest, at der paa Østeregnen fra ældre Tid findes ikke ubetydelige Haver ved Landsbyerne, stundum endog med en særskilt liggende Abildgaard ɔ: Frugthave. Paa Vestkysten er det langt sjældnere at træffe ældre Haver med Frugttræer, og Abildgaarde findes saa godt som slet ikke. Ofte hører der til et Hus eller Gaard kun en tarvelig Køkkenhave, en »Kaalgaard«, maaske med en Del Ribs- og Stikkelsbærbuske. I den nyere Tid er der ogsaa i saa Henseende gjort store Fremskridt, og det er sjældent, at en velhavende Bonde opbygger sig en ny smuk Gaard, uden at han samtidig anlægger en pæn Have med Lætræer mod Vest og med Græsplæner, Blomsterbede, Buskadser, Lysthuse, Forhöjninger og Frugttræer.

Som en Modsætning mellem Landet paa de to Sider

af Landryggen kan endnu nævnes, at Husene i Østkystens Landsbyer oftest ligge i Klynger eller i alt Fald i dobbelte Rækker paa begge Sider af en Vej, hvorimod de paa Vestkysten tit ligge i lange enkelte Rader, altsaa paa én enkelt Side af Kørevejen. Denne Forskel er dog ikke gennemgaaende og udjævnes mere og mere.

Angel.

Landskabet Angel er en Halvø, der imod Nord begrænses af Flensborg Fjord, i Øst af Østersøen og i Syd af Slien. Imod Vest regnes Angel i daglig Tale at gaa til Landevejen mellem Flensborg og Slesvig. Angels störste Udstrækning er fem Mile i Længden og en ligesaa stor Bredde. Det er omtrent 14 Flademile stort og har en Befolkning af omtrent 50,000 Sjæle.

Da Jordbunden paa et Par Landstrøg nær i hele Angel bestaar af Ler, er Landskabet gennemgaaende meget frugtbart. Det har hele den lerede Jordbunds Præg med bratte Havbrinker, forholdsvis höjtliggende Land og runde Bakker, smukke Bøgeskove, frugtbart Agerland, og levende Hegn. Især Hegnene give Landet megen Ynde; noget storslaaet skönt har det derimod aldeles ikke. Om Angels Skovrigdom i ældre Tid mindes man ved de mange Stedsnavne, i hvilke der forekommer Ord som Skov, Lund, Ved, Holt, Ris, Have, Rød, Ryd eller Rydde (d. e. ryddet Skov), El, Eg, Lind o. s. v. I hele Angel er der foruden det lille Nykirke Sogn ikke et selvstændigt Sogn, hvor ikke en Benævnelse paa Træ eller Skov forekommer i et Stedsnavn. Nu ere Skovene for störste Delen ryddede; de tilbageværende Levninger ere temmelig smaa.

En Ejendommelighed ved Angel er Bøndergaardenes Bygningsmaade. Der er en bestemt Forskel fra Landbygningerne syd for Slien, hvor man, som det hedder i en plattysk Beskrivelse fra Aarene fyrre, giver Kvæget den bedste Plads i Husene, medens Angelboerne bygge deres Huse mere for Menneskene end for Kvæget. Men der er

ogsaa nogen Afvigelse fra den almindelige danske Bygningsmaade, i det de fire Længer i den danske Bondegaard her ere sammentrængte i én, hvoraf den ene Halvdel bruges til Stuehus, den anden til Stald og Lade. De to Afdelinger adskilles ved Hovedindgangen, der er midt paa Husets Bredside, medens Hovedindgangen til de skorstensløse Gaarde syd for Slien er paa Gavlenden af Huset. Indretningen af Stuerne er omtrent som i de almindelige danske Gaarde.

Alle gamle Stedsnavne i Angel ere danske. De ende, ligesom i andre danske Egne, paa By, Hus, Rup, (Torp ɔ: Udflytterby), Aa, Bol eller Balle, Kær o. s. v. Dette vilde, selv om alle andre Beviser savnedes, være et fuldgyldigt Vidnesbyrd om, at Folkesproget i Angel, der nu næsten overalt er Plattysk, i ældre Tider var Dansk. Det danske Sprog holdt sig i hele Angel til Begyndelsen af dette Hundredaar. Det skorter ikke paa Udtalelser, der bevise dette.*) I Aaret 1801 udkom i Byen Slesvig en Kirke- og Skole-Aarbog, affattet af Brødrene Jasper Boysen, Præst i Slesvig, og Didrik Boysen, der var Præst i Sønderangel. De skrive om Flensborg Provsti: »I hele Provstiet afholdes Gudstjenesten i det tyske Sprog, ihvorvel Moders-

---

*) Tyskeren Gebhardi skriver 1770, at man i Byen Slesvig taler Tysk, »men allerede i den nærmeste angelske Landsby taler den jævne Mand blot det danske Sprog.« I et tysk Værk om Hertugdömmet Slesvig skriver J. F. Hansen paa samme Tid: »I Gottorp Amt, for saa vidt det ligger nord for Slien, og i Flensborg Amt tales af Landboerne almindeligvis Dansk, skönt Gudstjenesten holdes udelukkende i det tyske Sprog.« Ditmarskeren J. A. Bolten ytrer 1777, at »Endnu den Dag i Dag er det kendeligt ogsaa paa Sproget, hvor langt Danskere og Saksere fordum have boet, i det nord for Slien alle, i det mindste paa Landet, tale Dansk, medens der syd herfor ikke høres andet end Tysk». I 1785 skriver H. O. Scheel, en født Rensborger, »At Jylland (Nörre- og Sønderjylland) altid har været en gammel cimbrisk og altsaa dansk Provins, beviser ej alene det danske Sprog, som bliver talt lige til Sleyen [Slien], og ovenanførte sønderjyske Grænser, men ogsaa Anlægget af Volden Dannaværk [Dannevirke].« Werner Abrahamson, født i Byen Slesvig, udtaler 1790: »Den danske Hovedstats Sprog gælder fra Nordkap til Slifjord.« Aar 1799 skriver en kyndig Forfatter i et tysk Tidsskrift: »Jeg vil endnu angive Grænsen mellem de to Folkeslag. Denne dannes af Slien og Vejen fra Slesvig til Husum. Angel ved Slien er fuldstændig dansk, og alle Indbyggere paa den nordlige Side af Vejen mellem de to nævnte Byer ere det ligeledes. De, som bo nærmest paa den sydlige Side af denne Vej, ere ej alle Tyskere, men for det meste en Blanding af begge Nationer.»

maalet og Omgangssproget i Menighederne paa Landet næsten alene er det danske.« Om Gottorp Provsti sige de, at »i Byen som paa Landet afholdes Gudstjenesten gennemgaaende i det tyske Sprog, endskönt der overalt paa Landet næsten kun tales Dansk.«

. Et halvt Hundrede Aar senere var meget forandret. I den sydlige Halvdel af Angel var Angler-Plattysk da bleven almindeligt som Talesprog, og selv i Nörreangel havde det paa flere Steder listet sig ind. Dog forstod man for största Delen endnu Dansk lige ned til Slien, og mange af Beboerne kunde meget godt føre en dansk Samtale med de indkvarterede danske Soldater. Alligevel var Angel halvvejs tabt for det danske Sprog, ja mere end dette; thi der havde i de nærmest foregaaende Aar, særlig i Oprørsaarene, udbredt sig en stærk Uvilje mod det danske hos Befolkningen, der for en stor Del med fri Vilje og Forsæt gav Slip paa sit gamle Modersmaal. For Tiden er man ikke sikker paa at blive forstaaet og faa dansk Svar paa dansk Tiltale i mere end Halvdelen af Angel, og det endda blot hos de ældre. Kun paa faa Steder imod Nord tale Forældrene endnu Dansk med Ungdommen.

Hvorledes er det gaaet til, at Angelboerne saaledes have kastet Vrag paa deres gode gamle Sprog? Det er en lang og sørgelig Historie. Allerede för Reformationen vare navnlig de sønderjyske Købstæder blevne paavirkede af Tyskheden dels ved Indvandring af tyske Embedsmænd og Haandværkere, dels ved Forbindelsen med Holsten og de holstenske Grevers Herredömme. Da Latinen efterhaanden ophørte at være Embedssprog, traadte i den störste Del af Slesvig ikke Modersmaalet, Dansk, men Plattysk i Steden derfor. Selv Brevveksling med de danske Konger og deres Regering skete i det tyske Sprog, om end Flensborg Borgmester og Raad endnu 1523 skrev Dansk til Kong Kristian den anden. Langt værre blev det dog, da Reformationen indførtes. Der indkaldtes en Mængde tyske Præster for at udbrede den nye Lære, og Følgen blev, at da Latinen lidt efter lidt fortrængtes som Kirkesprog, indførtes i mange dansktalende Egne, deriblandt Angel, ikke Dansk, men Plattysk, der senere afløstes af Höjtysk. Præsterne havde, selv om de vare fødte i Sønderjylland, næsten alle faaet deres Uddannelse paa tyske Universiteter, og en stor

Del af dem vare indvandrede fra Tyskland. Det samme var Tilfældet med Bisperne eller, som de nu kaldtes, Generalsuperintendenterne. Af de tretten Generalsuperintendenter, der i de to Hundrede Aar fra Kristian den fjerdes Tid til midt i dette Aarhundrede have siddet paa Slesvigs Bispestol, vare ti Udlændinge, alle Tyskere; kun tre vare indfødte Sønderjyder, ikke én fra det øvrige Danmark. Det var Folk fra Vestfalen, Sachsen, Brandenborg og andre tyske Lande samt fra Holsten, der nu sad som kirkelige Overhyrder i den gamle danske Stiftsby. Disse indtrængte fremmede ringeagtede det danske Sprog og vilde ikke taale det til Brug ved Gudstjenesten i den mellemste Del af Sønderjylland. Hvor Dansk endnu havde holdt sig som kirkeligt Embedssprog (brugt i Kirkebøgerne og formodentlig ogsaa ved Gudstjenesten), hvilket var Tilfældet flere Steder i Angel, blev det nu udryddet som Kirkesprog. Særlig virksom i saa Henseende var paa Kong Frederik den tredjes Tid Generalsuperintendent Stefan Klotz, en født Vestfaler. Han ansatte Præster fra Tyskland i rent danske Menigheder og brød sig ikke om, at Præst og Menighed talte hver sit Sprog. En rørende Klage til Kongen er opbevaret fra Hanved Sogn. Under Karl Gustavs Hærtog og Hærgning af Landet i 1657—1660 var Hanved By lagt i Aske. Da nu en pomersk Præst blev ansat, skrev Menighedens Medlemmer til Kongen, at de vare des værre blevne berøvede deres timelige Velfærd; men med endnu större Smerte se de, at de nu ogsaa skulle berøves den aandelige Trøst i deres eget Sprog. I en gentagen Skrivelse til Kongen sige Hanvedboerne, at nu da de fleste sidde med deres nøgne Börn i Elendighed uden Brød, er det en ny bitter Tidende for dem, at man gaar saa voldsomt frem imod dem, og at Skriftebörn, svage og lidende ikke mere kunne blive trøstede i det danske Sprog, men at de skulle pines med et uforstaaeligt udenlandsk Sprog. Ogsaa fra et saa sydligt Sogn som Gelting i Angel, der ligger ved Sliens Munding, blev der indgivet Klage over Tilsidesættelsen af Modersmaalet ved Gudstjenesten. Lige meget hjalp det. Naar de danske Konger bleve opmærksomme paa de ulykkelige Forhold og søgte at bøde paa dem, forstod den hele Hærskare af indvandrede tyske Embedsmænd at forhindre Udførelsen af den kongelige Vilje. Sandheden tog man det ikke saa

nöje med ved slige Lejligheder, naar man blot kunde hjælpe det tyske Sprog frem til Overherredömmet over det danske.

Hvor vidt det kunde gaa med de indvandrede tyske Præsters voldsomme Kamp for at fremme og udbrede det tyske Sprog, har man et Eksempel paa fra Hyrup Sogn i Angel. Her blev der i Aaret 1730 ansat en Præst, Fischer, en født Sachser. Han udtalte selv, at han var hos »et forvildet Folk, hvis Sprog han ikke forstaar, ligesaa lidt som de forstaa hans.« Han laa i idelig Kiv med Menigheden, hvem han paa Prædikestolen tiltalte med følgende Ord: »Har jeg ikke villet lære jert Djævelspak og Helvedbrande at tale Tysk; lige meget hjælper det, dette Djævelstöj bliver bestandig ved sit gale danske Sprog i Hjemmet, indbyrdes og alle Vegne.« I samme Prædiken, i hvilken han brugte disse Udtryk, klagede han over, at hans Opfordring til Forældrene om at tale Tysk med Börnene havde haft ringe Frugt, og at Menigheden foragtede det tyske Sprog. »Naar du ikke forstaar, hvad du læser, synger, beder og hører prædike, hvor kan du med dine Börn saa have Gavn af at synge, bede og høre Prædikenen? O, forstokkede Satans Yngel!« Disse Ord bleve talte til en Menighed, der i hundrede Aar, siden Stefan Klotz'es Dage, havde haft tysk Kirkesprog. Alle Familiefædre i Sognet indgav en Klage over ham og bad om at blive befriede for Fischer »som en Præst, der ikke kan det danske Sprog« og derfor ikke kan opbygge Menigheden. Omsider blev Fischer dog afsat i Aaret 1750; han var da en Mand paa henved 70 Aar.

Det er vemodigt at se, hvorledes Angelboerne ogsaa senere have følt Trang til at høre Guds Ord forkyndt paa deres danske Modersmaal. Endnu i vore Dage kan man hos Familier langs Nordkysten af Angel finde gamle danske Salmebøger, der skrive sig fra en Tid, da Angelboerne for at kunne deltage i en dansk Gudstjeneste sejlede over Fjorden til Broager Søndag Formiddag. At denne Sejlads over Fjorden til Kirke har været temmelig hyppig, fremgaar tilstrækkelig af, at man købte sig danske Salmebøger til dette Brug.

Som det gik i Kirkerne, gik det efterhaanden ogsaa i Skolerne, da disse fremkom. Der blev brugt tyske Skolebøger, og Skolelærerne, der endnu før hundrede Aar siden

mange Steder talte Dansk ved Undervisningen, fik strængt Paalæg om for Fremtiden kun at tale Tysk i Skolen. Særlig virksom i saa Henseende var Generalsuperintendent Adam Struensee, en født Brandenborger, Fader til den bekendte danske Minister af samme Navn. Fordringen om Indførelsen af tysk Skolesprog grundede han paa, at Befolkningen ikke forstod de tyske Præster, hvorfor Ungdommen burde oplæres dertil. Han opnaaede, at der udstedtes en kongelig Anordning om Indførelse af tysk Skolesprog i alle Egne, hvor Kirkesproget var tysk. I Angel bleve Börnene pryglede, naar de i Skolen talte Dansk med hinanden, og Præsterne gjorde vedblivende alt for at formaa Forældrene til at tale Tysk med deres Börn i Hjemmet. Dette opnaaedes des værre efterhaanden. Men naar Ungdommen blev voksen, begyndte den at tale Dansk. Det var lige til 1848 et staaende Mundheld i Angel: »Kun Börn tale Tysk, naar man er bleven Karl, har man Lov til at tale Dansk og ryge sin Pibe.«

En medvirkende Grund til Udbredelsen af Tysk i Angel var, at der i Tidens Løb var kommet en Mængde holstenske og andre tyske adelige ind i Landet og havde sat sig fast; særlig i den sydlige og østlige Del af Angel fremstod der en Mængde adelige Godser, alle med tyske Herrer. De fremmede bragte deres tyske Tjenerskab med sig, indførte Livegenskab, Hoveri og, som et yderligere Trællemærke for det underkuede Folk, det tyske Sprog.

For umiddelbar Paavirkning af det plattyske Sprog, der taltes imod Syd, var Angel ikke meget udsat, da Slien laa imellem. Men da Byen Slesvig for halvandet Hundrede Aar siden var bleven overvejende tysktalende, var der en Mulighed for, at det tyske Sprog kunde trænge ind over Angel. Paavirkningen her fra forenede sig med den Tvang og Undertrykkelse, der udgik fra Herregaardene, med al den Nøden og Overtalelse, der lød fra de Mænd, som vare beskikkede til Folkets Sjælesørgere, og med Prygleregimentet i Skolen. Virkningen kunde ikke udeblive. Selv de seje og selvbevidste Angelboer maatte omsider gaa under Aaget. Var man først begyndt, det bedste man kunde, at brække løs paa Tysken med Börnene, saa gik det rask ned ad Bakke. Saa snart alle fra Ungdommen af havde lært at snakke Plattysk, maatte dette efter-

haanden snige sig ind i det almindelige Samkvem mellem Mand og Mand, først vel kun naar der var Embedsmænd og andre fremmede til Stede, senere mere almindelig, ikke mindst af den Grund, at al den Haan og Ringeagt, de fremmede viste Landets Sprog, havde bragt Folket til at skamme sig ved sit eget Sprog. Man har derfor i nyere Tid ofte set, at Angelboen søger at skjule, at han kan Dansk; men ikke sjælden har det hændt sig, at Modersmaalet er brudt igennem, enten naar Folk bleve ivrige, eller naar de vare i et godt Lag, eller naar de troede, at det danske Sprog kunde komme dem til Nytte.

Dog havde Angelboen ikke Grund til at skamme sig ved sit gamle Sprog. Det er godt gammelt Dansk. Paa Grund af Brugen af det tyske Sprog for Retten, i Skolen og i Kirken, er det blevet blandet med adskillige tyske Retsudtryk og Ord, der betegne religiøse og andre aandelige Forestillinger.*) Men til Gengæld indeholder det mange gamle danske Ord og Udtryk, som savnes i det almindelige Skriftsprog, saaledes ***raade*** for gætte, ***dru*** for sørgmodig, ***Sinde*** for Gang (bevaret i Skriftsproget i nogen Sinde, ingen Sinde), ***Sæd*** for Skik (bevaret i Sædvane og Sæder), ***Kaad*** for Hytte, ***Leve*** for Brød, ***tøs*** for to Gange (gammeldansk tøsver), ***Mile*** for Bidsel o. s. v. Derimod er det angelske Plattysk et Blandingssprog af Dansk, Höjtysk og Plattysk, hvad der ikke er saa mærkeligt, da det er opstaaet ved en Sammensmeltning af det oprindelige Dansk med de indvandredes Plattysk under en stærk Paavirkning af Höjtysken i Kirke og Skole. Angelboen siger »ik bin«, »wir sind«, medens Plattyskeren syd for Slien siger »ich

*) Prøve paa Angelbo-Dansk fra Grødersby Sogn ved Slien i Midten af dette Hundredaar:

Min Føræller snakk jimmer Dansk, men te mæ taal di Tysk, dje Bibel aa Gesankbook va tysk.	Mine Forældre tale altid Dansk, men til mig tale de Tysk, deres Bibel og Salmebog vare tyske.

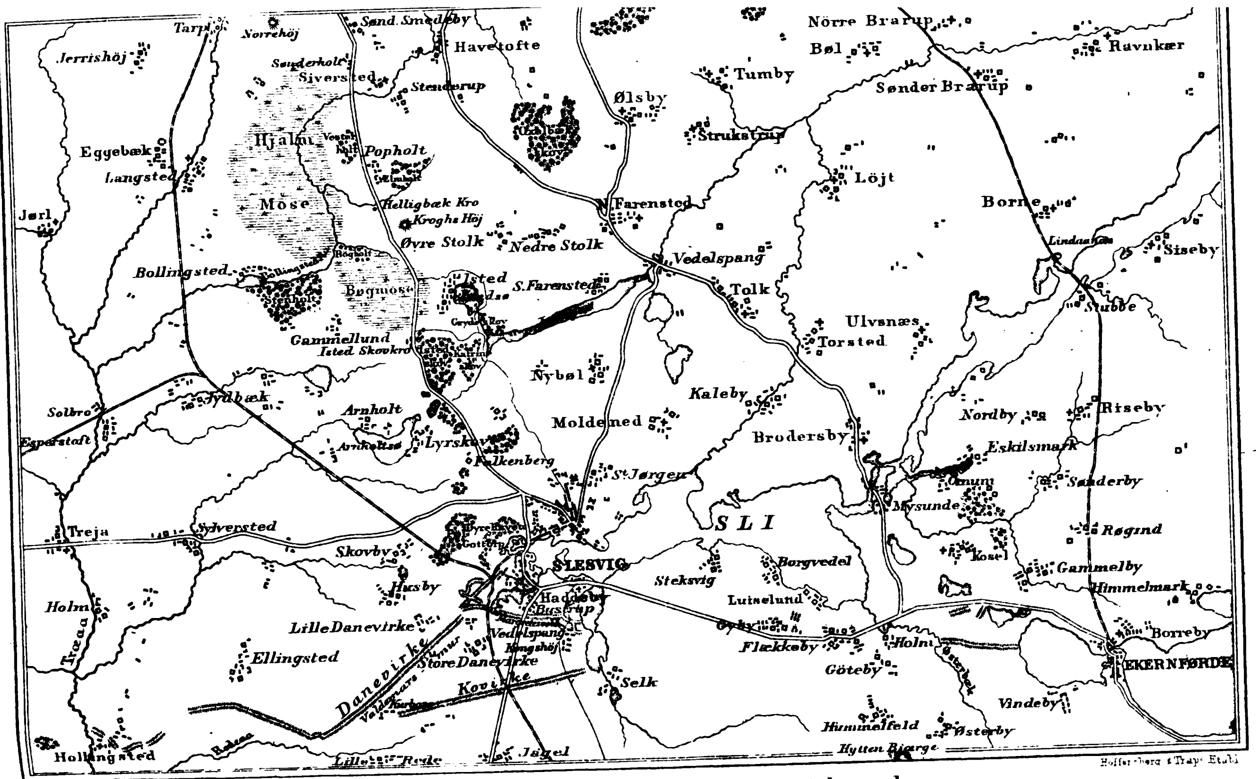
Prøve fra Nordangel:

I Gammelbyskov dæ va jessin en Kuen, dæ var saa fejt gire a hin Smör. Ven e va dyt, saa so hon: Tæje kons lidt, Byen, de æ dyt. Aa ven e va volfeil, so hon ægjen: Tæje kons lidt, Byen, dæ ska mø'l te e Sum.	I Gammelbyskov der var et Sinde en Kone, der var saa farlig gerrig paa sit Smör. Naar det var dyrt, saa sagde hun: Tager kuns lidt, Börn, det er dyrt. Og naar det var billigt, sagde hun igen: Tager kuns lidt, Börn, der skal meget til Summen.

sün«, »wir bünt«; det er let nok at se, at det er det tyske Skolesprog, der her gaar igen. I Angelbo-Plattysk bruges en Mængde danske Ord og Udtryk, der ikke findes i holstenske eller andre plattyske Mundarter, saaledes *Brännsel* (Brændsel), i Holsten Fürung, *flütten*, *Flüttdagg* (flytte, Flyttedag), i Holsten: umträkken, Umträkkdagg; *Graspurw* (Graaspurv), i Holsten: Daklünk. Af danske Ord er der foretaget et Slags Oversættelse; saaledes er Aftægt gjort til *Abnehmt*. Slige Udtryk, der ere Levninger af det danske Sprog, kunne i det angelske Plattysk paapeges i Hundredvis. Det angelske Plattysk er derfor alt andet end et rent tysk Almuesprog; det er et Blandingssprog, der ofte vil være vanskeligere at forstaa for en Tysker end for en Dansker.

I et i Fyrrerne i Berlin udkommet Skrift med Sprogprøver af tyske Almuesmaal findes ogsaa et Stykke om Angel, hvori det bl. a. hedder om Sproget: »I Angel er der en Overgang fra Tysk til Dansk. Sønden for Slien taler intet Menneske Dansk, og nord for Flensborg Vig taler man intet Tysk. I Angel forstaar man begge Sprog, og den nordlige Halvdel kan ogsaa tale begge Sprog, undtagen en Del af de unge Mennesker. Derimod er der i den søndre Del kun enkelte gamle Folk, som kunne tale Dansk. — — — I de sidste Aar har her omkring i Ugebladene været en slem Strid om det danske og det tyske Sprog, hvor vidt ethvert af dem skal gaa. Men Anglerne have brudt sig lidt derom, de ere af den visse Mening, at man regner dem med til det tyske, og saa meget de end ellers nok vilde finde sig i, naar de kun ingen Omkostninger have deraf, saa vilde det dog vel blive temmelig uroligt, naar det danske Sprog skulde indføres her.« *)

*) In Angeln is de Öbergang von dat Dütsche in dat Dänsche. Süden von de Sli sprikkt ken Minsch dänsch un noren von de Flensburger Wyk sprikkt man ken Dütsch. In Angeln versteit man beider Språken, un de norer Hälfte kann ok beide Språken spreken, utnåmen en Del von de junge Lüde. Daagegen sind in de süder Del man enige ole Lüde, de dänsch spreken könen. — — — In de letze Jåhren is hier ümbi in de Wochenbläder en rälige Strid öber de dänsche un dütsche Språk vesen, wo wit en jeder von den beiden gåen schall. Åber de Angler hebben sik wenig dånåh kehrt, se sind in de wisse Menung, dat man se mit to dat Dütsche rekent, un so vel se sik ok sonst nok gefallen leten, wenn se man ken Kosten dåvon hebben, so wurr et doch wol temlich unruhig ward'n, wenn hier de dänsche Språk indfört ward'n scholl.

Slesvig Omegn, Danevirke og Isted.

Denne Spaadom gik des værre i Opfyldelse efter 1850. Under det holstenske Oprør var Befolkningen bleven i den Grad ophidset af de for en stor Del indvandrede Urostiftere, at den stillede sig meget vrangvillig til den danske Regerings Omsorg for at give den det gamle Modersmaal tilbage til Brug i Kirke og Skole. Der blev overalt i Nordangel, hvor det danske endnu havde holdt sig som overvejende Folkesprog, indført dansk Skolesprog, med fire Timers ugelig Undervisning i Tysk, og blandet Kirkesprog, saaledes at der prædikedes hver anden Søndag Dansk eller Tysk. Denne Ordning, der ogsaa indførtes imod Vest i Egnen mellem Flensborg, Tønder, Husum og Slesvig, vakte i de første Aaringer stærk Modstand i Angel. Men da Börnene gjorde gode Fremskridt i Skolen (»Dat Dänische steckt in de Kinders,« sagde Angelboerne), saa bleve Forældrene efterhaanden mere velsindede; den danske Gudstjeneste blev bedre besøgt, og de danske Skolebogsamlinger, der splittedes efter 1864, bleve stærkt benyttede baade af unge og gamle. Der var den bedste Udsigt til, at Modersmaalet snart vilde komme til Kraft igen i det gamle danske Landskab. Da kom Ulykkesaaret 1864 og tilintetgjorde forelobig Frugten af saa mange gode Bestræbelser, og for Tiden er det gamle Modersmaal ilde stedt i Angel, om man end ingenlunde bør opgive Haabet om, at det vil leve op igen, naar der kommer bedre Tider. Mærkeligt er det i hvert Fald, at under det pröjsiske Herredömme er det tidligere Had til Danmark og alt dansk næsten forsvundet.

Isted.

Naar Valfarerne i gamle Dage besøgte de Egne, der vare helligede ved Martyrers eller Helgenes Liv, plejede de at vandre fra Sted til Sted for i historisk Rækkefølge at genkalde sig Mindet om de hellige Mænd, deres Undergerninger og deres Lidelser. Det danske Folk har i dette Aarhundrede faaet en lignende Smertensvej, der for de valfartende vækker Mindet om Liv og Død, om Sejer og Nederlag

i Danmarks tunge Kamp for at forsvare sit tusindaarige Eje og sin Grænse mod Sønden.

Det er Vejen fra Dannevirke og Slesvig By til Dybbolbjærg og Als. Omtrent i Midten af denne Vejstrækning ligger Flensborg. I Klusris Skov, ikke langt fra Byens nordlige Forstad, ligger ude ved Stranden en Höj, Danskehöj kaldet, hvor til trofaste Flensborgere gik ud i Krigens Tid 1864, da de her fra over Fjorden og Broagerland kunde skimte Dybbøl Banke og se Krudtrøgen bølge omkring den. Gaar man fra Lyksborg tværs over Angel, der her kun er en halv Mil bredt, viser sig i det fjærne Kajnæs Halvø paa Als, der er den Plet sønderjysk Jord, som sidst faldt i tyske Hænder. Da Pröjserne havde overrumplet Als den 29. Juni 1864, trak den danske Besætning sig tilbage til Kajnæs og udskibedes her fra til Fyn. I selve Klusris Skov og paa Bov Höjslette vest derfor stod den første större Kamp i Treaarskrigen. Da Oprørerne vare kastede tilbage her fra den 9. April 1848, veksledes de sidste Skud i selve Flensborg Gader, gennem hvilke faa Dage efter Danmarks Konge red, omringet af de jublende Flensborgere, der ikke anede, at det først var ved Begyndelsen af tunge Tider, man da stod.

Men mest er dog Landevejen mellem Slesvig og Flensborg en Mindernes Vej omtrent for hvert Skridt. Det er til Begivenhederne i 1850 og 1864, at Minderne her især knyttes. I Sommerdagene Juli 1850 rykkede den danske Hær i Støv og Varme fra Flensborg frem mod Syd for at optage den sidste Kamp mod Oprørerne, hvem de tyske Stater da endelig havde svigtet. Da stod den 25. Juli 1850 det store Slag ved Isted, der for et Tidsrum af 14 Aar gav Sønderjylland og hele Danmark gode Dage. Det var den störste Kamp, der er bleven udfægtet i Norden siden Karl den tolvtes Tid. I Vinternatten til den 6. Februar 1864 drog Danmarks Hær tilbage fra Danevirke, der ikke kunde holdes mod den overmægtige Fjende. Vejen var da spejlglat af Isslag; Nordenvind og Snefog stod de bortdragende ind i Ansigtet; Fortvivlelse var i Sindene; bag ved og fra Siden truede den forfølgende Fjende.

Fra Hornskrup Banker en god Fjerdingvej syd for Flensborg kan en stor Del af denne Vej og dens Omgivelser overses. Nord paa fører den i lige Linje ned til det dybtliggende Flensborg, mod Syd gaar Vejen forbi Bilskov Kro,

hvor det sidste Krigsraad holdtes af de danske Hærførere för Slaget ved Isted, og i hvis Nærhed den Mose ligger, hvor andet Jægerkorps den 24. April 1848, da vor Hær ligesom i 1864 maatte gaa tilbage fra Slesvig, værgede sig, indtil det maatte overgive sig. Derefter forsvinder Vejen i Passet ved Sankelmark Sø og Skov, hvor vor Bagtrop paa Tilbagetoget i 1864 tog Kampen op med de forfølgende Østerrigere, for at den øvrige Hær kunde faa Hvile og vinde Tid. Længere ude dukker Vejen atter op og fører forbi Oversø Kirkeby op til det höjtliggende Sønder Smedeby. Ud for denne By, paa Landevejen, indhentedes i 1864 først den danske Bagtrop, og det kom til et Sammenstød med blanke Vaaben mellem vore Dragoner og fjendtlige Husarer. Til höjre for Smedeby hæver sig en flad Bakke, der fra Hornskrup set viser en lang svagt buet Ryg, kronet med en Mængde Kæmpehöje. Det er Nörrehöj, et af Mellemlandets höjeste Punkter. Her kørte Østerrigerne deres Kanoner op og beskød vore Tropper paa Tilbagetoget, indtil Sankelmark Skov dækkede dem. Nörrehöj spærrer for videre Udsigt mod Syd fra Hornskrup Banker, men lidt mere i Sydvest ses længst ude i Synskredsen Stenholt Skov, der spillede en vigtig Rolle under Istedslaget.

For at se videre mod Syd, maa man begive sig op paa Nörrehöj. Her fra ses i denne Retning tre Skovlinjer over hinanden. Den yderste er selve Isted Skov; de to nærmere liggende ere Stenderup Skov og Ælmholt. I dem laa för Istedslaget Fjendens Forposter, og det var vor Hærs første Gerning at rense dem. Om disse Skove førtes derfor en alvorlig Kamp den 24. Juli, Dagen för Hovedslaget. Derefter indtog de danske Forposter en Stilling langs Helligbækken, til hvilken som bekendt Sagnet har henlagt Kong Harald Blaatands Daab.

Denne Vej fra Flensborg til Isted frembyder megen Afveksling. Det er, som om ogsaa Naturen her førte en Kamp, i det Østlandet og Vestlandet kæmpe med hinanden og afvekslende have Overvægten. Inde fra Angel komme mere bølgende, höjereliggende Strækninger med Skove og som oftest frugtbarere Jord og levende Hegn. Paa andre Steder gaar det fladere Land fra Vest ind over Landevejen med smaa Hedestrækninger og sandede Marker. Mod Øst naar Blikket ikke ret langt, da Landet her höjner sig, og

Skovene hindre den frie Udsigt; men mod Vest ser man milevidt ud i aabne, flade Egne med Hedens brunlige Farvetone. Den ene Bæk eller lille Aa efter den anden kommer fra Øst og løber mod Vest, alle udmunde de i Treaa (Trenen), der her paa en lang Strækning flyder fra Nord til Syd. Langs Aaerne ere grönne Enge, ofte omgivne af Bakker med Skov eller Egekrat.

En anden Kamp føres om disse Egne. Det er Striden mellem det danske og det tyske Sprog, af hvilke for Öjeblikket det danske er det tabende og somme Steder er døende. I de nordlige og vestlige Byer i det store Overso Sogn give saa godt som alle Mennesker, selv de större Börn, dansk Svar paa dansk Tiltale, og Dansk er til Dels endnu det overvejende Sprog i disse Byer. Men jo længere mod Syd man derefter kommer, des ældre ere de Folk, der forstaa og tale Dansk, og des mindre er Tallet paa dem, der til Jævnshold bruge det. Syd for Helligbækken, ned til Danevirke, er den danske Tunge helt forstummet. Inde i Angel har man omtrent opgivet sit gamle Sprog; Vest for Slesvigvejen rækker det derimod noget længere ned. Som den sydligste overvejende dansktalende By kan nævnes Jerrishöj nordlig i Eggebæk Sogn, to Mil sydsydvest for Flensborg. Med det danske Sprog ophører paa Landet som oftest ogsaa den danske Nationalfølelse. Ved Afstemninger mellem danske og tyske Kandidater til den tyske Rigsdag skærer Grænsen for Sindelaget Vejen ved Sankelmarkpasset, men gaar derefter mod Sydvest sønden om Jerrishöj.

Fra Helligbækken af faar Egnen paa en Strækning et andet Udseende. Hedenaturen vinder her Overhaand, Landet fladner af, og Lyngen dækker det gule Sand og de store Moser. Det er Isted Hede. Her findes kun faa, temmelig lave, usammenhængende Höjder. En saadan lyngklædt Bakke ikke ret langt syd for Helligbækken til venstre for Vejen kaldes Kroghs Höj. Den har Navn efter den danske Overgeneral, som her fra ledede Slaget i 1850. Man har den bedste Udsigt over den vidtstrakte Kampplads og over Fjendens Stilling; men man maa huske, at den Dag, Slaget stod, var alting hyllet i Regn og Taage.

Pladsen for denne foreløbig afgörende Kamp om Sønderjylland havde den fjendtlige Hærfører, General Willisen, valgt med megen Omtanke. Det var ingen let Sag for

de danske at komme Fjenden ind paa Livet. Han dækkedes af Søer, Skove og Moser, gennem hvilke Overgangen kun kunde tiltvinges paa faa Steder. Fra Øst til Vest ligger den henved en Mil lange, smalle Langsø, og den kortere og runde Isted Sø, forbundne med et Bækløb, der gaar igennem en Skov (Grydeskoven); derefter Isted By, Isted Hede (eller Bøgmosen), Skovene Bøgholt og Stenholt, endelig Bollingsted Aa, et af de omtalte Vandløb, der med vestlig Retning falde ud i Treaaen, der dækkede Fjendens Opstilling til venstre. Bag denne Hovedstilling fandtes en ny Stilling i den bakkede Isted Skov og bag Arnholt Sø. I höjre Flöj dækkedes Oprørerne af to Søer og af det bakkede Angel, hvor de mægtige Hegn gjorde det umuligt at trænge frem for en större Troppemasse. Fra Kroghs Höj er Hovedstillingens Front synlig, naar undtages Langsøen, men en Sænkning i Jordsmonnet angiver dog, hvor Søen skal søges.

Stillingens svage Side var den venstre Flöj, hvor kun Aaløbene kunde lægge midlertidige Hindringer i Vejen for en Fremrykning af de danske over det aabne Land. Her burde Willisen have opstillet en större Styrke; men da han ikke vilde nöjes med at hævde sin stærke Stilling, men ogsaa gaa angrebsvis til Værks og om muligt ved en omgaaende Bevægelse faa den danske Hær tvunget ud og omringet i Hjalm Mose, der ligger ude i Nordvest, saa havde han Brug for sine Folk andre Steder. Sin Hovedstyrke samlede han ved Langsøen, især skjult i en Lavning nord for denne paa et Sted, hvor der er et Vadested over Søen. Her fra og fra Vedelspang ved Langsøens Østende skulde den uformodet bryde frem, og søge at omgaa de danskes venstre, østre Flöj, der skulde bringes til at vige mod Vest.

General Krogh havde tiltænkt Oprørerne en lignende Skæbne. Den danske Hærs yderste höjre Flöj skulde gaa over Treaaen og de andre Vandløb ude i Vest og der fra ad Vejen mellem Slesvig og Husum rykke frem mod Øst og pludselig staa i Ryggen paa Fjenden. Imidlertid skulde Resten af Hæren tage Fjendens Stilling ved Angreb for fra paa de Steder, hvor det var muligt at gaa frem, over Vedelspang gennem Grydeskov og Isted By, langs Landevejen og over Bøgmosen.

Tidligst begyndte Kampen ved Landevejen samt paa Bøgmosen og i Skovene ved denne. Gentagne Gange bølgede Kampen her frem og tilbage, hvor 20,000 Mand paa begge Sider sloges, indtil de danske Reserver kom til og afgjorde Kampen paa dette Sted, og Landsbyen Gammellund, sydøst for Stenholt, blev tagen. Her standsede Forfølgelsen, indtil Forholdene havde klaret sig paa andre Steder.

Mod Grydeskov og Passet over Bækken mellem Langsø og Isted Sø blev General Schleppegrell udsendt. Nordøst for Isted Sø ligger paa en höj Flade Landsbyen Øvre Stolk. Gennem denne By rykkede de danske Fortropper under Oberst Læssøe uhindret ned mod det smalle Sted mellem Søerne. Til sine Folk sagde Læssøe: »Lad os vise Fjenden, at vi ere Sønderjyder», og han red derefter op paa en Bakke for at iagttage Fægtningens Gang, men ramtes her dødelig. Han kunde endnu sige: »Vil I göre jeres Oberst en Tjeneste, för han dør, saa tag Skoven». Trods Førerens Død stormedes Passet og Fjenden trængtes ud af Grydeskoven. I Læssøe mistede Hæren sin bedste Officer. Stedet, hvor han faldt, er ikke svært at finde. Det er en jævntskraanende Bakke lige øst for Istedsøens sydøstlige Punkt; i Bakkens vestlige Side er der udhulet en Grusgrav. En simpel Sten har den Indskrift: „*Her faldt Læssøe*“.

Kampen om Passet havde optaget al Opmærksomhed paa de danskes Side. De anede ikke, at der øst for Grydeskoven, mellem Øvre Stolk og Langsøen, laa en Del af den fjendtlige Hærstyrke, der skulde omgaa den danske venstre Flöj, skjult i Kløfter og bag mandshöje Hegn. Nu brød den imidlertid frem og angreb dem af Schleppegrells Tropper, der vilde følge efter Læssøes Afdeling for at komme over Bækpasset. I Øvre Stolk blev 13. Bataillon overrumplet og bragt i Forvirring; Føreren, Oberst Trepka, faldt. Her fra vendte Fjenden sig mod Syd og mødte sønden for Byen Schleppegrell selv, der havde hørt Skydning i Ryggen paa sig og nu med faa Folk var vendt om for at undersøge Forholdene. Hans lille Flok blev helt adsplittet; selv faldt han dødelig saaret inde paa en Mark; i Gærdet ud til Vejen, et lille Stykke der fra, staar en Sten med lignende Indskrift som paa Læssøestenen. Alt syntes

nu tabt paa dette Punkt; Danskerne flygtede. Men som Fører for Reserven stod her den djærve Oberst Henckel; hans Fasthed reddede Stillingen.

Fjenden selv var kommen i Forvirring, da han var stødt paa Modstand tidligere end ventet, og han ikke kunde overskue Stillingen i det gennemskaarne Terræn. Han blev derfor dreven tilbage over Langsøen eller gennem vore Tropper ved Grydeskov. Da hans Tropper ved Langsøens Østende heller ikke mægtede at overvinde vor Modstand paa dette Punkt, kunde hans omgaaende Bevægelse ikke udføres.

Kampene paa Bøgmose og ved Øvre Stolk havde et meget forskelligt Præg. Paa det første Sted var Sagen meget klar; de to Fjender stod lige over for hinanden i store afdelte Masser paa en let overskuelig Flade; det gjaldt kun om, hvem der var mest udholdende. Ved Stolk førtes Kampen paa ægte angelsk Jord, i en Egn, som aldeles ikke var til at overse paa Grund af de höje Hegn og de mange smaa Bakker og Dale, hvor Vejene slyngede sig ud og ind, op og ned, og hvor Troppemasserne kun kunde røre sig i smaa Afdelinger.

Nu kunde den danske Hær ordne sig til Angreb paa Fjendens sidste Stilling langs Nordranden af Isted Skov, med Flöjene støttede til Langsøen og Arnholt Sø paa Vandskelslinjen mellem Østersø og Vesterhav. Willisen havde allerede tabt Modet og gav nu Ordre til Tilbagetog. Hertil bevægedes han dels ved det uheldige Udfald af Kampene paa hans höjre Flöj, dels ved Efterretningen om, at en fjendtlig Styrke vest fra var kommen i Ryggen paa ham. Det var den danske Brigade, der længst ude i Vest var trængt frem og derpaa havde vendt sig mod Øst ad Slesvig-Husumvejen. Imidlertid kom den ikke ret til Gavn, thi da den danske Overkommando hørte om den første uheldige Kamp ved Øvre Stolk, havde den givet Befaling til, at den vestlige Afdeling skulde trække sig tilbage. Da stod den allerede nær ved Skovby, kun en halv Mil fra Slesvig By, men følgende Ordren gik den nu tilbage.

Oprørernes Tilbagetog gik dels over Mysunde og Ekernførde, dels over Slesvig By til Rensborg. Vore Tropper rykkede frem og besatte Slesvig og det ældgamle Danevirke.

Fra Isted Skov gaar Vejen ned ad, det meste Stykke ganske jævnt. Til höjre ligger Ejendommen Falkenberg med en meget smuk Park. Men mellem de dejlige Trægrupper paa det bølgende Jordsmon ser man mod Vest ud over den øde Hede. Denne Modsætning gör en ejendommelig Virkning. Kun Arnholt Sø giver Liv og Lysskin over den øde Egn. Det er Lyrskovhede. Her vandt Mikkelsdagsaften 1043 den dansk-norske Konge Magnus den gode et stort Slag over Venderne, af hvilke 15,000 skulle være faldne. Natten för Slaget viste hans Fader, den hellige Olav, sig for ham og lovede ham Sejer. Men i Dagningen hørte alle Folk det ringe i Luften, som om det kunde være Hellig-Olavs Klokke i Trondhjems Domkirke i Norge.

Slesvig By og Sliens Fjord ligge ligesom Flensborg dybt nede mellem Banker; man maa komme meget nær for at faa Öje paa baade Byen og Fjorden; des mere overraskende kommer saa den vide Udsigt ud over den langstrakte By om Sliens inderste Vig og over til de höje nøgne Hyttenbjærge syd for Fjorden i en Egn, der vel endnu hører til sønderjysk Grund, men dog fra gammel Tid har været beboet af den saksiske Folkestamme.

Slesvig.

I mellem Angel og den syd for liggende Halvø Svansø eller Svansen drager sig den over fem Mile lange smalle Fjord Slien i Retning fra Nordøst til Sydvest. Fjorden kaldes i Oldtiden afvekslende Sli og Sle. Navnet kommer af det oldnordiske Ord Sle, ɔ: Rør. Nogle have ment, at Slien har faaet sit Navn paa Grund af sin lange, rørlignende Form. Dette er dog næppe rigtigt. I et gammelt Brev findes Navnet Slebæk for et Vandløb, der strömmer ud i Slien. Man kan kun antage, at baade Slebækken og Slien, der i gamle Dage ogsaa kaldtes Sliströmmen, have deres Navn af, at der har groet Rør ved Bredderne. I Oldtiden var Slien langt dybere og mere sejlbar end nu; men da Holstenerne i Kampene paa Erik af Pomerns Tid for at forhindre Sejladsen ud af den tilstoppede dens Munding med

Risgærder og derved hindrede Vandets frie Strömning, satte der sig en hel Del Dynd og Jord fast i den, og dens Sejlbarhed og Dybde aftog derved saa meget, at den nu paa sine Steder kun er 7—8 Fod dyb, medens Flensborg Fjord lige ind til Byen i det bedste Sejlløb vedligeholder en Dybde af 21 Fod. Medens de smaa Sild, Brislingerne, især søge til Kiels Fjord, hvorfor der fra Kiel forsendes talrige Masser af røgede Brislinger (»Kieler-Sprot»), saa søger den almindelige Sild nu som i gamle Dage ind i den smalle Slifjord, hvor Fiskeretten dels tilhører de nærmest boende Godsejere, de saakaldte »Slijunkere», dels Indbyggerne i Flækken Kappel.

En Mils Vej fra Sliens Munding (Sliminde eller Slesminde) ligger paa Angelsiden Flækken Kappel. For over tre og et halvt Hundrede Aar siden laa der her et Kapel, der var indviet til Sømændenes Skytshelgen Nikolavs og saa berömt for sin Hellighed, at der skete Valfarter der til. Det Fiskerleje, der her fremstod og tog Navn efter Kapellet, fik senere Flækkerettigheder. Byen har ikke ringe Skibsfart og udfører aarlig en Mængde røgede Sild, Pølser og andre Fedevarer. Indbyggerantallet er 2700.

Arnæs ligger en halv Mil længere inde ved Slien end Kappel. Den lille Halvø er forbunden med Angel ved en Dæmning og nogle Engstrækninger, medens den i forrige og næstforrige Hundreaar var en Ø, der tidligere lige som Kappel hørte til Slesvig Domkirke. Jordbunden er kun indtil elleve Fod höjere end Vandfladen i Slien, og Oversvømmelser ere derfor ikke sjældne. Byen har kun én Hovedgade; den er tilplantet med Lindetræer. Næsten til hvert af de smaa, teglhængte Huse, der ligge med Gavlenden til Gaden, hører der en lille Have, som ligger bag ud mod Slien. Byen, der nu tæller 700 Indbyggere, har en Del Udførselshandel med Korn og Fedevarer. Den opstod for over to Hundrede Aar siden, grundlagt af nogle og femti Familier fra Kappel, udvandrede her fra paa Grund af den haarde Behandling, som blev denne By til Del af Ejeren af Godset Røst i Angel, hvortil Kappel den Gang hørte. Disse Familier fik af den gottorpske Hertug Lov til at bosætte sig paa Øen, hvor de ryddede Skoven og byggede Byen.

Endnu et Stykke op ad beholder Slien sin Karakter som

en Flod; ja den indsnævres yderligere ved Mysunde ɔ: det smalle Sund (Mjosund; ligesom Mjohund ɔ: Mynde, en tyndlivet Hund). Her, hvor man paa Landevejen fra Flensborg til Ekernførde maa afbryde Færdselen til Lands for at blive færget over Slien, ligger det nær for en Fjende syd fra at omgaa Danevirkestillingen. Dette forsøgtes ogsaa i 1850 efter Slaget ved Isted af den holstenske Oprørshær; men Oberst Krabbes Hærafdeling, der i Hovedslaget havde kæmpet ved Vedelspang paa den samme Vej, havde nu Post ved Slien og afværgede Overgangen i Kampen den 12. September. Ogsaa i 1864 forsøgte Pröjserne ad denne Vej at komme i Ryggen paa den danske Hær; men deres Angreb blev den 2. Februar aldeles tilbageslaaet. Derefter vilde Fjenden overskride Slien længere ud mod Mundingen ved Kappel, og da de danske ikke havde Tropper nok til ogsaa her at yde fuld Modstand, forlod de hele Danevirkestillingen for ikke at blive omgaaede.

Inden for Mysunde udvider Slien sig betydelig og danner ligesom et lille Indhav. Paa den sydlige Slibred ligger her Slottet Luiselund, der har tilhørt forskellige fyrstelige Personer, sidst Kong Christian den niendes Broder, den i 1885 afdøde Hertug Frederik af Lyksborg, efter hvem det tilfaldt hans Sön af samme Navn.

Sejler man nu videre frem, ser man inderst inde Byen Slesvig. Ligesom den inderste Del af Flensborg Fjord hedder Flensborg Vig, saaledes har ogsaa fra gammel Tid Sles-Vig været Navnet paa den inderste Del af Slien, medens den der liggende By oprindelig kaldtes Hedeby ɔ: Byen ved Hederne, eller Slistorp. Navnet Hedeby brugtes endnu undertiden til for en 300 Aar siden Senere, dog allerede i den ældre Midalder, er Vigens Navn gaaet over paa Byen. Denne omkranser Havnen paa en lignende Maade, som den nordlige Nabokøbstad omgiver Flensborg Fjords inderste Vig; men de to Byers Beliggenhed ligner dog ikke meget hinanden. Medens Flensborg Vig løber spidst til og umiddelbart er omgiven af höje, bratte Banker, har Slien inderst inde Form af en udtrakt Runding, og dens Bredder ere ikke helt ude ved Vandet saa höje som Kysterne ved Flensborg; der bliver derfor især paa Nordsiden Plads til store Engdrag, og de Bakker, der findes længere inde, ere vel temmelig höje, men ikke saa bratte. Folk i Slesvig

have derfor ikke af Naturforholdene været tvungne til at bygge saa tæt sammen som Flensborgerne; Byen breder sig derfor langt mere og kan ikke saa let overses samlet. Den er vel yndig og smilende, men meget mindre malerisk og storartet end Flensborg.

Paa Nordsiden afsætter Slien Holm Nor, imod Vest Gottorp Sø, mod Sydvest Bustrup Dam, der nu dog ligesom Gottorp Sø ved en Dæmning er adskilt fra Fjorden, og mod Syd længere i Øst Hadeby Nor med Selk Nor. Omkring og mellem disse Vande ligger Byen, der fra gammel Tid har været den længste By i Danmark; med Forstaden Bustrup er den over tre Fjerdingvej lang.

Længst imod Øst ligger paa Nordsiden af Slien mellem denne og Holm Nor Holmen, en lille Forstad, der især er beboet af Slifiskere. Yderst ligger her det adelige St. Hans Kloster med en egen Kirke. Derpaa følger mod Vest den gamle By (»Altstadt») med Domkirken og Raadhuset. Vest for den gamle By ligger langs Slien Kongsengen, og mellem denne og Bakkerne mod Nord Staddelen Lolfus. Bakkerne nord for Gammelstaden og Lolfus hedde Gallebjærg (ɔ: Galgebjærg) cg Hestebjærg. Paa Gallebjærg ligge Mikkelskirken og Daareanstalten. Lolfus strækker sig mod Vest til Gottorp Slot, der ligger paa en Ø i Gottorp Sø. Her fra gaar i en Fjerdingvejs Længde Frederiksberg imod Syd langs Sliens vestlige Bred. Sammenhængende med Frederiksberg er Bustrup, der langs Rensborgvejen naar ud til Danevirke. Vest for Fredriksberg ligger ved Ekernførde-Vejen mellem Slien og Hadeby Nor Landsbyen Hadeby. Fra en skovklædt Bakke syd for denne haves en smuk Udsigt til hele Slesvig By. Ude i Slien ligger syd for Kongsengene Maageøen, som kaldes saaledes efter de mange Maager, der i tidligere Tid havde Tilhold her. Hele Byen har 16,000 Indbyggere.

Den ældste og ypperste Bygning i Slesvig er Domkirken. Af dens Bygningsmaade kan man skönne, at dens ældste Del er bygget i Danmarks Stormagtstid under Valdemarerne sidst i det 12te Aarhundrede. I denne Del af Kirken ere nemlig Vinduer, Döre, Bueaabninger, Blindinger og mange andre Enkeltheder for oven afsluttede med en fuldstændig halvrund Bue. Saaledes, i Rundbuestil, ere de ældste Kirker her i Landet byggede, indtil Tiden efter

Valdemar Sejer. Da bleve de halvrunde Buer i de nævnte Bygningsdele afløste af spidse, og Bygningsleddene bleve i det hele mere ranke og lette. I denne Spidsbuestil byggede man saa indtil Reformationen. De smukkeste Bygninger i Rundbuestil ere i de nordiske Lande Domkirkerne i Ribe, Viborg og i Lund i Skaane; i Sønderjylland er den smukkeste rundbuede Kirke Sørup Kirke i Angel; af andre i denne Landsdel kunne nævnes Bræklum Kirke ved Bredsted, Kirkerne i Roager og Bröns syd for Ribe og Broager Kirke i Sundeved. I Roskilde Domkirke findes baade runde og spidse Buer, hvoraf kan sluttes, at denne Danmarks Hovedkirke er bygget omtrent paa Valdemar Sejers Tid, da Riget stod i sin höjeste Blomstring. Samtidig med den er Løgumkloster Kirke. Smukke Kirker udelukkende i Spidsbuestil ere St. Knuds Kirke i Odense og Frue Kirke i Haderslev. De ældste af Kirkerne i Rundbuestil, Domkirkerne i Lund, Ribe og Viborg, Sognekirkerne i Sørup, Roager og Bröns, ere byggede af tilhuggede Brudsten; men fra det 12te Aarhundredes Midte kom Murstenen almindelig i Brug, saaledes i de andre nævnte Kirker og ogsaa i Slesvig Domkirke.

Denne Kirke er bygget i Form af et Kors. Det er især de korte Korsarme (Tværskibet), i hvilke de runde Buer findes. Paa Sydsiden af den søndre Korsarm er der en Indgang, der paa hver Side har tre Söjler og for oven er afsluttet med en op ad til afrundet Stenplade, der er forsynet med Billedhuggerarbejde. I Midten ses Kristus omgiven af Apostlerne Peter og Pavlus, og til venstre er der fremstillet en Konge, der rækker Modellen til en Kirke op mod Frelseren. Det forestiller aabenbart den Konge, der har ladet Kirken bygge, og dette kan uden Tvivl ikke være nogen anden end Valdemar den store eller hans Sön Knud den sjette. Det er det ældste Billede, man har af nogen dansk Konge.

De øvrige Dele af Kirken, Langhusets Sideskibe og Koret, med de smukke spidsbuede Vinduer, ere fra en senere Tid, og Opførelsen af Kirken, som den nu staar, var først fuldtendt ved Aaret 1500. Den er uden Taarn, og ved det uhyre Tegltag bliver dens Ydre plumpt; derimod gör det indre et smukt og storartet Indtryk. Dens störste Seværdighed er den navnkundige Altertavle, der paa Kristian

den andens Tid er skaaret i Egetræ af Billedhuggeren Hans Bryggemann fra Husum, som arbejdede derpaa i syv Aar. Oprindelig har den været opstillet i Bordesholm Klosterkirke. Et Sagn, der dog vistnok er opdigtet, melder, at Munkene, da Altertavlen var færdig, blindede Kunstneren, for at ingen anden Kirke skulde faa et lignende Mesterværk. Altertavlen er 25 Alen höj og halvt saa bred. I den nederste Afdeling er i tyve Felter fremstillet Kristi Lidelseshistorie, for oven Verdensdommen. Alteret er det ypperste Værk af Træskærerkunst i hele Norden. I dets Fodstykke findes et lille Skab til Hostien (i den katholske Gudstjeneste det indviede Nadverbrød, som der vises guddommelig Ære). Nu er der i Skabet en Figur, forestillende Jesusbarnet, iført en hvid Skjorte, der i Følge en gammel katholsk Skik fornyes hver Juleaften; end videre en Del af den Lænke, som Kong Erik Plovpenning bar, da han blev styrtet i Slien, et af hans Armben og et Ribben.

I Domkirken hvile nogle af de gamle sønderjyske Hertuger af Valdemar Sejers Slægt og flere af den senere holsten-gottorpske Hertugslægt tillige med dens Stammeforældre Kong Frederik den første og hans anden Hustru, Sofie af Pomern. Ogsaa Kong Kristian den niendes Fader, Hertug Vilhelm af Lyksborg, er jordet her. Over mange andre fornemme Personer findes til Dels pragtfulde Gravminder. Paa Nordsiden af Domkirken ligger omkring en firkantet Gaard en Buegang, der bærer det gamle danske Navn Svalen ɔ: en kølende Gang (af at svale ɔ: køle); den aabner sig med brede Spidsbuer ind mod Gaarden. Her holdes endnu efter gammel Skik hvert Aar det saakaldte Dommarked*).

Domkirken i det ældste danske Bispedömme har været Skuepladsen for mærkelige Optrin i Fædrelandets Historie. St. Hansdag 1218 lod Valdemar Sejer her sin og Dronning Dagmars Sön Valdemar den unge krone til Medkonge. Femten Biskopper, tre Hertuger, tre regerende Grever og hele den danske Herrestand vare til Stede. 640 Aar senere, Paaskemorgen 1848, var en betydelig Del af den lille danske Hær, der skulde forsvare Fædrelandet, her samlet til Gudstjeneste og i Færd med at synge sin Paaskesalme, da der

*) Slesvig Domkirke vil nu blive forsynet med et höjt Taarn.

kom Budskab om, at den pröjsiske Overmagt rykkede frem. Straks derefter begyndte Slaget ved Slesvig.

Der har i Slesvig været en anden mærkelig Kirke, endnu ældre end Domkirken, nemlig Mikkels-Kirken, liggende paa Bjærget höjt oven for Gammelstaden. Den hørte til de mærkelige Rundkirker, hvoraf der endnu er bevaret syv i Danmark. Den bestod af en fuldstændig rund Midterdel, omkring hvilken der løb en Sidegang, et Slags Lavkirke, som aabnede sig ind mod Midtkirken med tolv runde Buer, adskilte ved Piller. Lavkirken har haft et andet Stokværk, der ligeledes ved rundbuede Aabninger stod i Forbindelse med Midterdelen. Denne ragede endnu saa höjt op over Omgangens andet Stokværk, at der øverst oppe har været Plads til Vinduer. Til denne Rundbygning sluttede sig saa en halvrund Korbygning med et mindre, ligeledes halvrundt Kapel paa hver Side. Oprindelig har Kirken foruden til Gudstjeneste vistnok været brugt til Forsvar som et Støttepunkt for Byen. Dette vinder i Sandsynlighed ved, at Kirken ligger paa Höjden ved Byens gamle Mur, og ved en sikker Beretning om, at den har været omgiven af Grave. Den har rimeligvis ogsaa været Klosterkirke for det Mikkelskloster, der indtil nogle Aar för 1200 fandtes uden for Byens Port. I saa Fald har Omgangens øvre Stokværk vel været benyttet under Gudstjenesten af de Nonner, der fandtes ved hint Kloster. I Tidens Løb var Kirken undergaaet mange Forandringer, og af det oprindelige var der kun lidet tilbage. I 1870 vilde man bøde paa dens Brøstfældighed ved en Ombygning, men Kirken styrtede da sammen, og der er senere paa Pladsen blevet opført en ny Korskirke i almindelig Rundbuestil.

Gottorp Slot bestaar af fire Flöje, der ere byggede om en dobbelt saa lang som bred Gaardsplads. Hovedflöjen, der vender mod Syd, har en Længde af 200 Alen og er paa Midten forsynet med et 90 Alen höjt Taarn. I Slottets nordre Flöj, der omtrent er af samme Længde som Sideflöjene og næppe halvt saa lang som Hovedflöjen, er den smukke Slotskirke, hvor man ser noget af det smukkeste Træskærerarbejde i Renæssancestil fra det 16de Aarhundrede, som i det hele findes nord for Alperne.

Slesvig har i Tidens Løb haft mange Borge og Slotte. Knud den store eller hans Søstersön Sven Estridsön byggede

den gamle Kongeborg, som laa ved Torvegaden (paa Tysk nu kaldet »Torfstrasse« ɔ: Tørvegade), der gaar ud fra Storetorv. Et gammelt Slot paa Holmen var befæstet, da det laa uden for Byen. Paa Maageøen laa Jørgensborg og lige over for, ved Kongeengen, laa i Begyndelsen af det tolvte Aarhundrede Bluseborg. Ogsaa i Kalvestræde, för Borgstræde, skal der have ligget et Slot Kong Abels Borg skal have ligget syd for Domkirken. Da Kong Erik af Pomern belejrede Gottorp, byggede han paa Hestebjærget Hatterborg, der dog snart blev ødelagt.

Det mærkeligste af disse gamle Slotte er Gottorp, som har overlevet alle de andre. I den ældste Tid havde de slesvigske Biskopper en halv Mils Vej nord for Slesvig et befæstet Slot, Gammel-Gottorp, hvor der maaske i den hedenske Tid har staaet et Tempel. Herpaa tyder Navnet, i det Gottorp kan være en Sammentrækning af Godens Torp ɔ: Tempelforstanderens Landsby. Ved Religionsskiftet er da Ejendommen fra Goden gaaet over til Biskoppen. Paa Valdemar den stores Tid blev Slottet ødelagt, og Biskopperne byggede da et nyt Gottorp ved den inderste Vig af Slien. Dette Slot kom senere ved Mageskifte til Hertugerne af Abels Æt. I Aaret 1492 (samme Aar, som Amerika blev opdaget af Kristoffer Kolombus), afbrændte Slottet næsten aldeles; kun en Del af Vestsiden skaanedes. Ogsaa efter Genopførelsen er Slottet ved Ildebrande og Ombygninger undergaaet en Del Forandringer. Den nuværende Nord- og Østflöj skriver sig fra Tiden för 1600. Hovedbygningen imod Syd er opført i Aarene ved 1700. Med Hensyn til Bygningsstilen tilhøre de andre Flöje en ældre nordisk Retning af Renæssancen (Genfødelsesstilen), medens Hovedflöjen er opført i en yngre italiensk Stil*).

Af andre anselige Bygninger i Slesvig kunne nævnes Domskolen, bygget i en nyere gotisk Stil, Regeringsbygningen, opført i en pragtfuld italiensk Renæssancestil

*) I Slutningen af Midalderen fremkom i Italien en ny Bygningsmaade, der fra Oldtidens Bygninger optog forskellige Prydelser, særlig Söjler, Fordybninger, Statuer o. s. v. Samtidig afløstes Spidsbuen af Rundbuen. Den nye Stil, der til Dels skulde være en Genfødelse af den græsk-romerske Oldtids Bygningsmaade, kaldtes Genfødelsesstilen eller Renæssancen. Denne Stil er i de forskellige Lande igen bleven udviklet, paa forskellig Maade.

(florentinsk Paladsstil), Sindssygeanstalten, Døvstumme-institutet m. fl.

Sønderjyllands gamle Hovedstad og Stiftsby, der allerede var til i den hedenske Tid, har spillet en betydelig Rolle i vor Historie. Sagnene melde om Kong Dan, der i Hedeby skal have indsat sin Broder Huglejk til Styrer og Hærfører i Kampen mod de syd for Ejderen boende Sakser. Af Historien ved man, at Nordens Apostel Ansgar i Aaret 826 kom til Hedeby, hvor han næste Aar stiftede en Skole for kristne Lærere. Omtrent ved Aaret 850 blev der med den jyske Konge Eriks Tilladelse opbygget en kristen Kirke i Byen, og et Par Aar senere fik Ansgar udvirket, at der maatte ringes med Kirkeklokke, noget, der ellers syntes at være Hedningerne særlig imod. Denne Kirke, den første i Danmark, blev vel tillige med en anden i Ribe senere nedrevet; men de opbyggedes snart igen; en tredje kom til i Aarhus, og i disse tre jyske Byer stiftedes paa Harald Blaatands Tid (948) de første Bispedömmer i Danmark.

Hedeby vedblev i den første kristelige Tid at være en vigtig Handelsby, om end de mange Krige, der førtes i de følgende Aarhundreder, førte megen Ulykke over Byen. Under Knud den hellige blev hans Broder Oluf (senere som Konge kaldet Oluf Hunger) for at værne Riget mod de sydlige Naboer indsat til Statholder i Sønderjylland med Bolig i Slesvig, og i Kong Niels's Tid blev hans Brodersön, den ædle Knud Lavard (Sön af Kong Erik Ejegod) indsat i dette Embede, og han gjorde da snart Ende paa den herskende retsløse Tilstand. Da han 1131 var bleven myrdet i Haraldsted Skov ved Ringsted af sin Fætter Maagens, vakte dette stor Harme hos Slesvigs Borgere, der da Maagens's Fader Kong Niels, efter at Maagens var død, kom til Byen, dræbte baade ham og hans Følge. Svend Grade skænkede Kongsengene (Kongeengen) til Byen og indsatte sin Fætter, Valdemar (senere som Konge Valdemar den store), Sön af Knud Lavard, til Hertug. Da Kong Valdemar Sejer's første Sön af andet Ægteskab, Erik (Plovpenning), efter Valdemar den unges Død var bleven kronet til Konge, blev hans yngre Broder Abel Hertug. Efter Faderens Død 1241 opstod der langvarige Stridigheder mellem Brødrene; men da de havde forliget sig med hinanden, besøgte Kong Erik sin Broder i Slesvig i Sommeren 1150. Der opstod

en Ordstrid mellem Brødrene, og Abel overgav Kongen til to af hans Dødsfjender, Lave Gudmundsøn og Henrik Karkverder, som om Natten (til den 10. Avgust 1150) førte ham i en Baad ud paa Slien. Ved Mysunde blev Kongen dræbt, og Liget derefter nedsænket i Fjorden, hvor det senere blev fundet af nogle Fiskere. En Snes Aar senere holdt Kong Erik Glipping sit Bryllup i Slesvig med den smukke Prinsesse Agnes af Brandenborg. Byen led til forskellige Tider meget ved Ildebrande og Hærgninger især under Stridighederne mellem den danske Konge Erik af Pomern og de holstenske Grever, hvem det efterhaanden lykkedes at faa fast Fod i Sønderjylland, der efter Hovedstaden nu ogsaa kaldtes Hertugdömmet Slesvig. Da den sidste af de holstenske Herrer, Grev Adolf, døde i Aaret 1459, kom Sønderjylland vel tilbage under den danske Konges umiddelbare Höjhed; men Hertugdömmet vedblev dog tillige med Holsten at staa i en særlig Stilling til det øvrige Rige, og ved begge Hertugdömmers Deling mellem danske Kongesönner i 1490 og 1544 kom Byen Slesvig til at høre til en af de hertugelige Dele. De regerende Hertuger i den paagældende Del af Hertugdömmerne, der nedstammende fra Kristian den tredjes Broder Adolf, boede paa Gottorp. Den sidste af dem, Karl Frederik, blev under den store nordiske Krig (1700—1721) paa Grund af Forræderi 1713 fordreven fra Hertugdömmet, der 1721 blev indlemmet i den danske Krone. Kongen blev nu af Stænderne i Hertugdömmet Slesvig hyldet som eneste Landsherre. Denne Arvehylding fandt Sted paa Gottorp Slot den 4. September 1721. Den gottorpske Hertugæt, der ved den sidste regerende Hertugs Giftermaal med Peter den stores Datter kom paa Kejsertronen i Rusland, godkendte senere Sønderjyllands Indlemmelse i den danske Krone og opgav ethvert Arvekrav paa Hertugdömmet Slesvig til Fordel for den danske Kongeslægt.

Under de gottorpske Hertuger var Slesvig, der dog havde mistet sin gamle Handel og Skibsfart, vedbleven at være en betydelig By. I forrige Hundredaar gik det tilbage for Slesvig; men i Begyndelsen af dette Aarhundrede tog Byen igen et stort Opsving, saa at Indbyggerantallet fordobledes i Løbet af 80 Aar.

I den nyere Tid har der, ligesom i gamle Dage, staaet

store Slag i Nærheden af Slesvig. Paaskedag (den 23. April) 1848 blev den danske Hær under General Hedemann angreben af en forenet Armé af Pröjsere, tyske Forbundstropper og Dele af Oprørshæren. De omtrent 11,000 Danskere gjorde i 9 Timer tapper Modstand mod de henved 19,000 Tyskere, men maatte saa trække sig tilbage med et Tab af omtrent 800 døde, saarede og fangne. Fjenden besatte da Slesvig, der forblev i de fremmedes Vold til den 25. Juli 1850, da vor Hær efter Slaget ved Isted sejerrig drog ind i Byen, der den 6. Februar 1864 efter Danevirkes Römning atter blev besat af tyske Tropper.

Medens Slesvig i Midalderen havde været en ligesaa god dansk By, som vore andre Købstæder, havde de holstenske Grevers og senere endnu langt mere de gottorpske Hertugers Herredömme en höjst skadelig Indflydelse paa Borgernes Sindelag over for Fædrelandet. Medens Nabobyen Flensborg indtil vore Dage har bevaret sin Troskab mod Danmark, er Slesvig i den nyere Tid næsten aldeles hjemfaldet til Tyskheden, om man end især hos den arbejdende Befolkning endnu kan høre mangen vemodsfuld Klage over Adskillelsen fra det gamle Fædreland.

Danevirke.

Allerede vore ældste Folkesagn melde om en befæstet Vold eller Fæstningsgrav til Værn for vor Grænse imod Sønden. Selve Grænsen var fra Arilds Tid Ejderen. Omkring denne Flod, baade mod Syd og Nord, laa i Oldtiden som et bredt Bælte et ubeboet Grænselandskab, opfyldt af dybe uigennemtrængelige Skove, der med et fælles Navn kaldtes Mørkveden eller Jærnveden. Den Del af disse Skovstrækninger, der laa nord for Ejderen, kaldtes de danskes Skov, hvilket Navn endnu er bevaret i Betegnelsen for Halvøen Danskeskov (Tysk: Dänischwohld ɔ: Dänischwald) mellem Ejderen og Ekernførde Fjord. Midt i Landet stødte Danskeskoven til Fredesletten (nu Krop Hede), der maaske alt den Tid henlaa

som Hede og længere imod Vest gik over i store Mosedrag og Kærstrækninger, der fulgte Treaaen og Ejderen lige til Vesterhavet.

Om der end til Værn imod de sydlige Naboer har ligget en Grænsevagt ved Ejderen, saa var det dog rimeligt, at Hovedforsvaret blev ført dér, hvor de dyrkede og beboede Egne begyndte, altsaa nord for Jærnved. Her var det desuden lettere at skaffe et betryggende Værn, da de store vestlige Sumpstrækninger nærmede sig Slien til en Afstand af kun en halv Mils Vej. Denne korte Strækning var det eneste Sted, hvor man uden at gaa over Vand, kunde komme fra Tyskland til Danmark. Her gik da ogsaa Adelvejen, Jyllands ældgamle Færdselslinje og Forbindelsesvej med Holsten. Paa dette smalle Strøg anlagdes Danmarks ældste Værn imod Syd.

Det er uvist, hvor langt Opførelsen af det ældste Grænseværn gaar tilbage i Tiden; men ved paalidige Efterretninger er det slaaet fast, at det er over tusende Aar gammelt. Paa den Tid, da den frankiske Kejser Karl den store herskede over Frankrig samt en stor Del af Tyskland og Italien, lod den jyske Konge Gudfred eller Gøtrik opføre en Befæstning tværs over det farbare Sted paa begge Sider af Adelvejen. Det Sted, hvor Vejen gik igennem Virket, var den eneste Gennemkørsel og kaldtes Karlegat (af Karl, der i det gamle Sprog betyder Kriger, og Gat ɔ: Aabning, Port). Hvis Gudfreds Værk har indskrænket sig til at istandsætte og uddybe en gammel Fæstningsgrav og maaske forhöje den paa Nordsiden at denne liggende Vold, saa have vi Levningerne af hans Værk i det gamle Kurvirke (Kure ɔ: vogte, Virke ɔ: Fæstning) eller Kovirke, der er den ældste Levning af de gamle Grænseværn.

Lige ved Slesvig afsætter Slien imod Syd en Bugt med to Bredninger, af hvilke den nordlige kaldes Hadeby Nor, den sydlige Selk Nor. Vest for Selk Nor er Vandskellet mellem Østkysten og Vestkysten, og ikke stort mere end en Fjerdingvej vest for Noret udspringer Spangebækken eller Redeaa, der løber mod Vest til Treaaen (Trenen). Egnen omkring denne Bæk hørte i Oldtiden med til de bundløse Sumpstrækninger, der opfyldte den vestlige Del af Landskabet nord for Ejderen. Kurgraven strakte sig fra den sydlige Ende af Selk Nor rigelig tre Fjerdingvej

mod Vest, saaledes at dens vestlige Halvdel laa nord for Spangebækken (af Spang ɔ: Gangbræt over en Aa eller Bæk). Dér, hvor det omtrent snorlige Virke endte, har Egnen omkring Spangebækken allerede været ufremkommelig mod Syd og Nord. Ved Selk Nor, hvor Kurvirket begyndte, har der sandsynligvis været en Vaabenplads eller befæstet Lejr for at sikre Forbindelsen med Slien, og et lignende stærkere befæstet Punkt har da ligget ved Kurgravens vestlige Ende. Dette Endepunkt fik Navnet Kurborg, der endnu den Dag i Dag er Benævnelsen for en Landsby paa dette Sted.

Paa den Tid, Kurvirket opførtes, var Halvøen Svansø mellem Slien og Ekernførde Fjord beboet, selvfølgelig ligesom det øvrige Sønderjylland af danske Folk. For at hindre, at Fjenderne, naar de ved Kurvirke bleve standsede i deres Fremrykning mod Nord, skulde vende sig mod Øst og trænge ind i Svansø samt muligvis endog der fra sætte over en af Sliens Snævringer og gaa længere mod Nord, blev der lagt et Virke paa det Sted, hvor Svansø staar i Forbindelse med Midten af Landet (mellen den inderste Del af Ekernførde Fjord og Slien). Dette Virke, der begyndte ved Vindeby Nor (den inderste Del af Egernfjord), var en halv Mil langt; det endte nord for Østerbækken, der falder i Sliens store Bredning. Nord og syd for dette Virke, der kaldtes Østervolden, den gamle Vold eller Øst-Dannevirke, laa adskillige mindre Jordvolde, hvoraf der endnu ses Levninger.

Medens Kurvirket og Østervolden vare de ældste Grænsefæstninger, saa fremstod senere det ulige navnkundigere Danevirke, det er Danskernes Virke, de danskes Fæstning. Det er uvist, om det af Gudfred rejste Værn ikke allerede var det første Danevirke og ikke en Styrkelse af Kurvirket. Fra gammel Tid af er man dog vant til at knytte den første Grundlæggelse af Danevirkevolden til den berömte Dronning Tyra Danebods Navn.

Skönt Kejser Karl den store 811 havde sluttet Fred med Gudfreds Efterfølger, Kong Hemming, ved hvilken Lejlighed de danske opgav deres Landvindinger i Holsten, og Ejderen godkendtes som Danmarks Grænse, saa var der dog ingen Sikkerhed for, at de frankiske Kejsere og senere, da det frankiske Rige var blevet delt, de tyske Konger ikke vilde göre Indfald i vort Land.

Efter at de tyske Konger siden det tiende Aarhundrede i Reglen bleve kronede af Paven i Rom som »romerske Kejsere«, gjorde de Krav paa at betragtes som Kristenhedens verdslige Overherrer, ligesom Paven var det kirkelige Overhoved. De vilde derfor bestandig indblande sig i Naborigernes indre Anliggender. Det var da for Danmark saa meget mere nødvendigt at styrke den gamle Grænsefæstning.

Engene ved Spangebækken vest for Kurborg groede mere og mere til. Ved at gaa over dem kunde en Fjende omgaa hele Stillingen. Skulde denne betrygges, maatte Virket göres dobbelt saa langt og i Vest naa helt hen til Treaaen ved Hollingsted (maaske = Hul-Eng-Sted ɔ: Stedet ved de lave Enge). En saadan Forlængelse af Kurvirket har dog næppe fundet Sted*). I Steden for blev der opført et helt nyt Virke i betydelig Afstand nordvest for den gamle Fæstningsgrav. Fra Sliens inderste Vige ved Hedeby gik den nye Befæstning i Retning af Ejderens Munding, altsaa mod Sydvest, til hen imod Spangebækken og dér fra i en Krumning nord for denne Bæk til Egnen ved Hollingsted og Treaaen. Denne vestlige Del af Virket kaldtes Jættebroen (over Engene) eller sædvanlig efter sin Form Krumvolden.

Om Danevirkes Opførelse af Gorm den gamles Dronning, Tyra Danebod, meldes, at Arbejdet blev udført af Mandskab, som Dronningen lod udskrive fra Øerne og Skaane, medens Folket i hele Jylland fra Danevirke til Skagen maatte sørge for Fødevarer til hele Mandskabet. Endnu i vore Dage fortælle Beboerne i Egnen vest for Oksevejen, at den derværende Del af Volden er opført af Skaaningerne. Den østlige Voldstrækning skal være bygget af Øboerne.

Af Tyra Danebods Virke var Midtpartiet det fuldkomneste. Ved Enden af Krumvolden var der en Borg eller Vaabenplads, der i Modsætning til Gammel-Kurborg,

*) Da den vestlige Del af Danevirke har samme Retning som Kurvirke, og da nogle Smaavolde og en lille Bæk nær ved Hollingsted endnu kaldes Kograv, kunde der heri ligge en Mulighed for, at Kurvirket er blevet forlænget til Hollingsted, inden Danevirke blev opført. Denne vestlige Del af Hovedvirket har ikke nogen Grav, men synes ellers at være opført paa samme Maade som det øvrige Danevirke.

som laa ikke langt her fra ved det sydligere ældre Virke, maaske kaldtes Ny-Kurborg. Imod Øst laa ved den nu udtörrede Danevirkesø ikke langt fra Hedeby en anden fast Vaabenplads, Tyraborgen, efter hvilken en Del af Midtpartiet kaldtes Borgvolden. Paa den midterste Del af Virket mellem de to Vaabenpladser var ved Adelvejen den eneste större Aabning eller Gennemkørsel, kaldet Karlegattet, altsaa det samme Navn, som Gennemkørslen i Kurvirke havde, eller Viglidsporten (af Viglid ɔ: Krigsfolk, Tropper). Efter den mod Syd liggende Skov Jærnved, hvor fra Tømmeret rimeligvis var hentet, kaldtes Karlegattet ogsaa Jærnporten. Da der senere længere mod Vest indrettedes en ny Gennemkørsel i Volden ved en Vej, der førte syd ud af Hedeby mod Vest til Hollingsted, fik denne nye Port Navnet Vester-Karlegat, medens den ældre Gennemkørsel blev kaldet Øster-Karlegat.

Tyra Danebods Virke indtog en Længde af to Mile; men deraf var Hovedvirket mellem Tyraborg og Kurborg kun en halv Mil langt. Paa dette Midtparti var der hele Vejen en overmaade bred og dyb Grav foran Volden mod Syd, og der skal i hver hundrede Favnes Afstand have været smaa Udfaldsporte, overbyggede af Trætaarne til Forsvar for de Broer, der fra Portene førte over Graven. Selve Volden var imod Syd ud til Graven beklædt med mægtige Egeplanker, der ved at danne en stejl Væg gjorde det vanskeligt for Fjenden at storme Virket. Ved de to Gennemkørsler var der stærke Forskansninger. Ved Tyraborg førte en Pælebro fra den ene Del af Volden over Danevirkesøen til den anden. — Ogsaa Stillingens to Flöje mod Øst og Vest vare godt befæstede, om der end her i Regelen savnedes Grave foran Voldene. Imod Vest, hvor Jordsmonnet blev blødere, havde Volden et stærkt Underlag af Træstammer, ja hvor Krumvolden begyndte, var der i Mosebunden endog nedsænket hele Kasser af tilhuggede Egeplanker, paa hvilke et nyt Lag Træstammer og Jordfylden hvilede.

Medens det kun er uhjemlede Sagn, der melde, at den tyske Konge Henrik Fuglefænger og hans Sön og Efterfølger Otto den store (I.) have gjort Tog op igennem Halvøen, saa er det vist, at Ottos Sön, Kejser Otto den røde (II.), gjorde et Tog over Ejderen for at tage Hævn

over de danske, der vedblivende gjorde Indfald i det tyske Rige. Det var i Efteraaret 974. Gorms og Tyras Sön, Kong Harald Blaatand, stod med sin Hær, ved hvilken Normanden Hakon Jarl den Gang opholdt sig, paa Danevirke for her at byde Fjenden Trods; men enten nu Tyskerne omgik Stillingen, indtog den ved List eller fik sat Ild paa Voldens Træværk, Danevirke blev i hvert Fald indtaget, ligesom Pæleværket, hvad man har kunnet se i vore Dage, blev opbrændt, selv om det først skete efter Indtagelsen. Paa Tilbagevejen fra et Hærtog op igennem Jylland skal Kejseren have lidt et betydeligt Tab i Nærheden af Danevirke, hvor Kong Harald pludselig brød frem fra Egnen ved Slien. Paa dette Tog anlagde Kejseren en Grænseborg (»Markgrafenburg«), der dog ikke, som man har antaget, laa ved Slesvig, men paa Ejderøen. Borgen nedbrændte ni Aar efter og blev aldrig senere genopført.

Danevirke laa efter Ødelæggelsen hen i en halv Snes Aar. Da blev der vistnok af Haralds Sön, Kong Sven Tveskæg, foretaget en ny Istandsættelse. Man havde set, at Pæleværket var udsat for Opbrænding, og der blev derfor i Plankebeklædningens Sted foran Voldens Yderside opført en tyk, fast Kampestensmur paa mindst 10 Alens Höjde. Stenene vare til Dels flækkede; som Bindemiddel benyttedes Ler. Ogsaa selve Jordvolden udbedredes og forhöjedes baade ved Jordfyld og ved Træstammer, der i Tusendvis kastedes paa langs og paa tværs ned i Fylden for at vanskeliggöre en Gennemskæring af Volden. Grænseforsvaret blev overdraget til en Høvding eller Jarl, der i Krigstilfælde kunde sammenkalde hele det vaabenføre Mandskab fra den søndre Del af Jylland, mellem Danevirke og Kongeaaen, tilsammen omtrent 60,000 Mand.

I Sven Tveskægs og Knud den stores Tid synes Danmark at være blevet forskaanet for Indfald fra Syd; men under de indre Uroligheder og Tronstridigheder i det følgende halvandet Hundrede Aar blev Landet flere Gange hjemsøgt af Fjenden, der ofte var i Ledtog med indenlandske Tronkrævere. Det var nu dog ikke de tyske Konger, men enkelte tyske eller ikke-tyske Stammer, t. E. Venderne, der gjorde Indfald i Danmark. Da tog Kong Niels's Dronning, Margrete Fredkulla, fat paa en ny Befæstning og Udbedring af Danevirke. Samtidig med at hun

satte den ældre Vold i Stand, byggede hun et nyt stort Virke syd for den Del af det gamle, der laa lige uden for Slesvig. De inderste Vige af Slien, hvor til den nordøstlige Del af Tyra Danebods Virke sluttede sig, vare efterhaanden blevne lavere og maaske helt tilgroede. Her maatte Fjenden kunne bryde igennem og straks trænge ind i den vigtige By Slesvig. For at dække Byen maatte der opføres et nyt Værn sønden for de indre lave Vige af Slien, hvor til Tyras Virke støttede sig. Fra et Punkt ved Hadeby Nor, midtvejs mellem Slesvigs Havn og Kurvirkes Endepunkt ved Selk Nor, byggede Dronningen en ny og mægtig Vold mod Nordvest over til Tyraborg i det gamle Danevirke. Det nye Virke, der senere kaldtes Kæmpedæmningen eller Margretevolden, blev opført blot af Jord og Sten og var höjere og stærkere end alle de tidligere Volde. Ud mod Hadeby Nor bestod Virket af to Volde, der dannede en mægtig Halvkreds (en Bue paa over 2000 Alen) med den aabne Side ud imod Noret. Denne store Lejrplads, der i Tidens Løb, uvist hvorledes, fik Navnet Oldenborg (ogsaa kaldet Hesteskoen, Gaffelen, Halvmaanen), kunde være en god Proviantplads, og tjene som Udskibningssted for den danske Hær, der, hvis den blev slagen, ad denne Vej kunde undkomme til Søen. Kort efter Margretevoldens Opførelse blev Kong Erik Ejegods Sön, Knud Lavard, Jarl i Slesvig og han kunde uden Vanskelighed værge Riget mod ydre Fjender.

Efter Knud Lavards Død hærgedes Landet under de følgende Stridigheder af indre Fjender, indtil hans Sön, Valdemar den store, blev Konge. Da han havde skaffet Ro til Veje i Riget, tog han, tilskyndet og vejledet af den berömte Biskop Absalon, fat paa at styrke Rigets Forsvar ved nye Værn. Det mægtigste af disse var den efter Kongen opkaldte Valdemarsmur ved Danevirke. Den af Kong Sven rejste Graastensmur var maaske til Dels falden ned. Nu lod Valdemar foran denne ud mod Graven opføre en tre og fire Alen bred Mur, der bestod af brændte Mursten. En Del af Kampestenene i den gamle Mur brugtes til Underlag, og her paa opførtes nu den nye Telgstensmur, der blev saa höj, at den ragede op foran Volden og med sin øverste Del dannede et Brystværn for denne. Valdemarsmuren var tækket med Teglsten (Hulsten, saakaldte

Munkesten) og paa Forsiden, vistnok for at kunne modstaa Trykket af den bag ved liggende Vold, i hver 43 Fods Afstand forsynet med Murstivere eller Støttepiller. Muren gik fra Øster-Karlegat til Ny-Kurborg og var altsaa en halv Mil lang. Paa Valdemar den stores Gravplade i Ringsted Kirke saa vel som i Sven Aagesens samtidige Danmarkshistorie regnes Opførelsen af Valdemarsmuren, Indtagelsen af Rygen og Opbyggelsen af et stort Fæstningstaarn paa Sprogø for Valdemars tre mest fremtrædende Bedrifter. Muren ved Danevirke var dog ikke færdig ved Valdemars Død (1187); men det store Arbejde blev fuldført af hans Sön, Kong Knud den sjette, selvfølgelig under Hjælp og Vejledning af Biskop Absalon. Danevirke var nu kommet i saa god Forsvarsstand, at Naboerne mod Syd foreløbig ikke vovede at angribe det.

I flere Hundrede Aar var der arbejdet paa Nordens Grænsefæstning, og den har, skönt vi til Dels savne Efterretning derom, sandsynligvis udholdt mangen Törn; thi uden at Virket havde gjort sin store Nytte, vilde det ikke bestandig paa ny være blevet genopbygget og udbedret.

I de følgende Tider blev Kampen paa Danmarks Sydgrænse en anden. Fjenden sad nu i Landet selv. Det Jarledömme og den Hertugværdighed, der var oprettet til Værn mod Rigets Fjender, blev en Magt, der ofte optraadte fjendtlig imod selve Riget. Striden stod nu inden for Landets Grænser; thi selv de holstenske Grevers Kampe mod Kongerne udfægtedes oftest fra de Besiddelser, Greverne havde tilrevet sig i Sønderjylland. Under disse Omstændigheder tabte Danevirke sin gamle Betydning og forfaldt mere og mere. De gamle Volde og Grave bleve, saa vidt det kunde ske, lagte under Ploven, eller Jorden benyttedes til Fyld. Af Sten, som hentedes fra den ærværdige Valdemarsmur, opbyggedes Huse, ja Kirker og hele Landsbyer. Saaledes var det gamle Virke prisgivet til Ødelæggelsen lige til Midten af dette Aarhundrede. Da skulde det endnu en Gang faa Betydning for vort Fædreland.

I Aaret 1848 stod den danske Hær paa Vagt ved Danevirke, og skönt der nærmede sig en næsten firedobbelt fjendtlig Magt, veg den ikke tilbage for at modtage et Slag. Først efter at der var kæmpet med uvisnelig Hæder

af de faa mod de mange, og meget ædelt Blod, der blev udgydt til Danmarks Ære, havde farvet den tusendaarige Grænsevold, først da trak Hæren sig tilbage nord paa. Men dette hæderlige Nederlag, stoltere end mangen Sejer, spaaede godt for Fremtiden, var som et Varsel om, at de tapre danske skulde vende tilbage som Sejerherrer. Dette skete i 1850 efter Slaget ved Isted. Den danske Hær indtog da en Hovedstilling fra Halvkredsvolden ved Hadeby Nor (Oldenborg) langs Margretevolden til Bustrup Sø, dér fra sønden om Landsbyen Store-Danevirke, der ligger i det sydvestlige Hjörne mellem Margretevolden og Tyras Vold, over mod Valdemarsmuren og saa langs med denne mod Vest og længere mod Nord. Egnen mellem Hollingsted og Ejdersted var sat under Vand. Paa hele Strækningen fra Hadeby Nor til Kurborg blev der opført Skanseanlæg. Vejen gennem Oldenborg dækkedes ved Forskansninger paa de to Steder, hvor den gennemskærer Volden, og denne blev desuden forsynet med flere Smaaskanser, Brystværn og Indskaar samt et större Værk, Gorms Skanse. Længere mod Vest anlagdes Bustrup Skanse, Valdemars Skanse, flere Værker ved Landsbyerne Lille- og Store Danevirke, fremdeles Margreteskansen og Ny Kurborg Skanse. Ved den nordlige Del af Stillingen tæt ved Valdemarsmuren byggedes Tyraborg Batteri. — Medens Hæren havde sin Midtstilling paa Danevirke, stod dens venstre Flöj ved Slien, hvor Fjenden blev kastet tilbage efter et Angreb paa Mysunde, og dens höjre Flöj ved Frederiksstad, hvor Fjenden ligeledes led et stort Nederlag.

Da det havde vist sig, at det gamle Virke ogsaa i Nutiden kunde bruges som Forsvarsstilling for vor Hær, blev der en halv Snes Aar senere begyndt med Opførelsen af en Række Fæstningsværker ved Danevirke, for at Hæren dér kunde tage Stilling i den Krig, som Tyskland, efter hvad man kunde forudse, vilde paaføre os.

I 1861 toges der fat paa Fæstningsarbejderne. Hovedtrækkene i Forsvarsplanen vare givne. Det gamle Danevirke maatte danne Stillingens Midt- og Hovedparti, Forsvaret paa den venstre eller østre Flöj af Stillingen skulde støtte sig til Slien, og til höjre maatte Landet fra Danevirke til Frederiksstad sættes under Vand ligesom i 1848.

Det vigtigste Punkt paa venstre Flöj var det smalle Sted af Slien, Mysunde, og her blev der baade syd og nord for Fjorden anlagt nogle Værker. Dernæst paatænkte man at vælge en Forstilling mellem Ekernførde (Vindeby Nor) og Sliens store Bredning, dér hvor i gamle Dage Østervolden var bleven opført. Østerbækken, der flyder til Slien, kunde opstemmes, saa at hele Egnen var oversvømmet paa en Fjerdingvej nær vest for Vindeby Nor; for at dække Overgangen ved Ekernførde over det smalle Vand mellem Vindeby Nor og Ekernførde Fjord skulde der anlægges en lille Skanse ved Landsbyen Borreby nord for Ekernførde.

Paa höjre Flöj, d. v. s. Strækningen fra Hollingsted til Frederiksstad kunde Egnen sættes under Vand paa tre Øer nær: Landsbyen Bynge og dens Omgivelser i Sognet Bergenhusen (i gammel Tid Beveringshusene, d. e. Bæver-Enge-Husene), det langagtige krummede Landskab Stapelholm med Landsbyerne Sønder- og Nörrestapel, Bergenhusen m. fl. samt Byen Frederiksstad med nærmeste Omegn. Egnen mellem Frederiksstad og Husum skulde sættes under Vand, hvorimod Ejdersted blev tört. Imod Øst gik Oversvømmelsen fra Vesterhavet, Ejderen, Treaaen og Sorgaaen vel ikke op i Rededalen, men Redeaaen (Spangebækken) kunde opstemmes ved smaa Diger tværs over Dalen fra Nord til Syd. Disse Diger kunde beherskes og forsvares fra Danevirkevolden, og da Vandstanden, selv ved Tilførsel af Vand fra Sylvested Aa, ikke vilde blive synderlig höj paa Grund af Dalens Hældning mod Vest, saa kunde der graves dybe brede Grøfter langs ad Dalen fra Vest til Øst, og disse Længdegrave i Bunden af Dalen vilde da være Faldgruber for Fjenden, naar han søgte at vade over.

Hovedstillingen ved Danevirke befæstedes i Vest ved flere Værker ved Hollingsted. Her fra dækkedes hele den vestlige Halvdel af Hovedstillingen (den gamle Krumvold) ved Oversvømmelserne i Rededalen. Hovedforsvaret maatte derfor beregnes paa den en Mil lange Strækning fra Slien til Kurborgegnen, hvor Landsbyen Lille Rede ligger ved Enden af Rededalen. Den vestlige Del af den gamle Midtvold skulde sættes i forsvarsdygtig Stand ved Anlæg af större Værker, der opførtes i Tilslutning til Volden; imod Øst gik Forsvarslinjen syd om Byen Store Danevirke, men

nord for Bustrup Dam ind til Slesvig. Bustrup Dam, der i 1848 laa inden for Forsvarslinjen, kom nu til at ligge uden for, og Margretevolden med Saksarmen (Halvkredsvolden, Oldenborg), hvor der i 1848 havde været flere Værker, blev slet ikke inddragen i Linjen, hvilket man senere har betegnet som en Fejl ved Befæstningsplanen.

De vigtigste af de paatænkte Forskansninger paa Danevirkestillingens Midtparti bleve opførte i de følgende Aar, og der var i 1863 en Troppesamling ved Danevirke, for at man kunde foretage nogle Forsøg dér; men alligevel var Kampen kun daarlig forberedt, da Krigen udbrød i 1864. Ingen Del af Stillingen var færdig, og Sliens Befæstning var slet ikke paabegyndt. Da der ikke var bevilget tilstrækkelige Pengemidler, var desuden Hærens Udrustning meget mangelfuld, vore Vaaben vare betydelig ringere end Fjendens, Soldaterne vare paa Grund af den korte Uddannelsestid ikke nær saa øvede som de tyske, der oven i Købet vare udsøgte Folk, tagne af forskellige Hærafdelinger, og endelig var vor Hær Fjendens langt underlegen i Antal og for faatallig til med sikker Udsigt til Held at kunne forsvare den udstrakte Forsvarslinje. Allerværst var det dog, at Stillingen, der særlig var beregnet paa en Sommerkrig, meget svækkedes ved den stærke Frost, der indtraadte ved Begyndelsen af Krigen. Det havde for øvrigt længe været et Stikord i Berlin, at Krigen mod Danmark burde føres om Vinteren. Ved Frosten bleve Jordarbejder, der endnu skulde udføres, vanskeliggjorte, der maatte idelig foretages Isningsarbejder, særlig paa Slien, da hele Stillingen med Lethed kunde omgaas, saa snart Fjorden frøs til, og vort Mandskab led stærkt under det haarde Vejrlig. Af Nænsomhed mod Beboerne havde man hverken sat de vestlige Oversvømmelser helt i Værk eller villet lytte til et Forslag om at afbrænde eller nedrive de foran Stillingen liggende Landsbyer Rede, Krop, Selk o. s. v., hvor Fjenden derfor fandt Ly og Tilflugt.

Den 1. Februar 1864 havde Fjenden overskredet Ejderen, og da vore Tropper havde forladt Ekernførde og Stillingen mellem Vindeby Nor og Østerbækken, hvor der under de daværende Forhold dog ikke kunde føres noget virksomt Forsvar, vare Pröjserne under Prins Frederik Carl allerede den 2. Februar i Stand til at rette et Angreb paa

Mysunde. Der deltog 78 Kanoner i Kampen, 18 paa dansk, 60 paa tysk Side, og skönt vore Troppers Stilling vanskeliggjordes ved en Taage, der tillod Fjenden uset at nærme sig de danske Skanser, saa endte den seks Timers Kamp dog med, at Fjenden med Tab maatte trække sig tilbage og kun kunde redde de Afdelinger, der vare i Nærheden af de danske Værker, ved at ansøge om en Vaabenhvile til at faa de saarede og døde bort og, da denne blev bevilget fra dansk Side, at benytte den til at drage de mest udsatte Tropper tilbage.

Dagen efter Kampen ved Mysunde fandt der en Kamp Sted foran Hovedstillingen ved Kongshöj vest for Selk Nor. Her rykkede Østerrigerne under General Gablenz frem mod den danske Forpost, der efter en fire Timers hæderlig Kamp trak sig tilbage til Danevirke. I den störste Del af denne Træfning stod der kun én dansk Kanon imod 16 fjendtlige. Skönt Fjenden betragtede denne Kamp som en betydelig Sejer, havde den dog den samme Følge som Pröjsernes mislykkede Angreb paa Mysunde, den, at man foresatte sig, foreløbig ikke at göre noget Hovedangreb paa begge Steder, i det man havde faaet en levende Overbevisning om den danske Hærs Modstandskraft. Østerrigerne vilde vente med deres Angreb paa Hovedstillingen, til der kom mere Skyts, og Pröjserne vilde forsøge at rykke ind i Svansø for længere mod Nordøst at prøve en Overgang over Slien.

Skönt Kampen ikke var begyndt uheldig for de danske, vare Forholdene dog saa vanskelige, at et vedblivende Forsvar ikke syntes at kunne føres med Held. Det vedtoges derfor den 4. Februar om Aftenen i et Krigsraad under General de Meza's Forsæde, at da et fortsat Forsvar vilde sætte hele Hæren paa Spil, skulde Stillingen næste Dag römmes, og Tropperne trække sig tilbage til Dybbøl. Den 5. Februar om Aftenen paabegyndtes Tilbagetoget. Ulykkeligvis indtraf der Isslag og Snefog, og da Tropperne i Forvejen vare udmattede paa Grund af den trættende Tjeneste i Skanserne, hvor man havde ventet et Hovedangreb af Fjenden, saa var Stemningen meget nedslaaet, og det hele Tilbagetog frembød et sørgeligt Skue. Men det maa ikke glemmes, at Tilbagetoget i 1848 efter Slaget ved Slesvig havde haft et lignende Præg og dog efterfulgtes

af en sejerrig Tilbagekomst. Ogsaa i 1864 havde de danske kæmpet tappert i Nærheden af Danevirke, og har end siden hin Tid Danebrog ikke vajet fra Tyras gamle Vold, saa er derfor ikke Haabet opgivet om, at der igen kan komme lysere Tider for Danmark.

Det er tilvisse mange dyrebare Minder, som høre hjemme i Egnen ved Slesvig og Danevirke. Og de ere ikke forsvundne af den levende Folkebevidsthed; der lever endnu i Egnen Sagn om Dronningerne Tyra og Margrete, om Kong Valdemar, om Danevirkes Brand og alle disse Personligheder og Begivenheder fra vor Oldtid og tidlige Midalder. Men der gives ogsaa mere haandgribelige Minder fra hine Tider. Endnu den Dag i Dag kan man se vældige Levninger af Befæstningerne paa de danskes Virke i gamle og nye Tider. Gaar man syd ud af Slesvig mod Øst langs Slien til Hadeby (ikke at forveksle med det gamle Hedeby), hvor der, ligesom paa andre af Slesvigs Kirkegaarde, findes Grave over danske Stridsmænd fra Treaarskrigen 1848—1850, og dér fra mod Syd langs Hadeby Nor, saa støder man snart paa den store Halvkredsvold, der endnu er sine 30—36 Fod höj og for neden sine 70 Fod bred (oprindelig vistnok 100 Fod), imod 20—30 Fod for oven. Paa Markerne imellem dens Arme har man endnu for 100 Aar siden fundet Murlevninger af Fæstningen Oldenborg. Paa Volden, der er et saa storslaaet Mindesmærke om vor tidlige Midalder, ses Spor af de danske Forskansninger i 1850, især Skydeskaar og Levninger af Kong Gorms Skanse; mod Vest ser man den store Margretevold strække sig syd om Bustrup i Retning af Tyras Virke; mod Syd ses Levningerne af en buet Sidevold, der har gaaet jævnsides med Halvkredsvolden i 400 Alens Afstand fra denne og sandsynligvis været bestemt til at dække baade Gennemkørselen for den Vej, der gaar igennem, samt en anden Aabning i Volden, hvor en Bæk løber igennem. Et Tusend Alen syd for Halvkredsvolden ligger den lille Landsby Vedelspang og halvtredje Hundrede Alen vest her for og ikke hundrede Alen fra den Korsvej, som her dannes af de fire Veje til Vedelspang, Selk, Bustrup og Hadeby (gennem Halvkredsvolden), ligger Höjen Korsbjærg eller Krosbjærg. Fem Fod fra denne Höj fandtes i 1796 en Runesten, den saakaldte Hedebysten, hvis

Indskrift paa Nutids Dansk lyder ordret saaledes: *Tolf rejste Sten denne, Hjemfælle* [Hofmand] *Svens, efter Erik Stalbroder sin, der blev død* [ɔ: døde], *da Drenge* [Helte] *sad* [laa] *om Hedeby, han var Styremand, en Dreng* [Helt] *saare god.*" Aaret efter fandt man i den lavvandede Snævring mellem Hadeby Nor og Selk Nor lige ved Vedelspang en anden Runesten, den saakaldte Osfredsten. Snævringen mellem Hadeby Nor og Selk Nor har sandsynligvis kunnet benyttes som Vadested, og Byen Vedelspang (d. e. et Spange over en Vedel eller Vejle ɔ: Vadested) har da Navn derefter. Det er rimeligt, at Stenen er blevet lagt hen paa Landsiden for at tjene til Mærke for Færdselen over det lavvandede Sted. Indskriften lyder: *Osfred gjorde* [rejste] *Sten denne efter Sutrig Sön sin paa Hellighöjen.* Vistnok er Hellighöjen det samme Sted som Korsbjærg, da det var Skik i den første kristelige Tid at rejse et Kors paa de Steder, som havde været agtet for hellige i den hedenske Tid, eller hvor der havde staaet Templer. Man vilde derved fordrive de onde Aander. Hvis Osfredstenen har staaet paa Korsbjærg, har Hedebystenen maaske staaet paa en af de nærliggende Höje. Begge disse Stene staa nu i Slotslunden ved Luisenlund, der ligger syd for Sliens store Bredning. Der er om disse Sten oftere blevet sagt, og det med rette, at her i den Egn, hvor Befolkningen har svigtet sit gamle Modersmaal og nu taler med fremmed Tunge, ere Frelserens Ord gaaede i Opfyldelse, naar han siger om Menneskene: »Jeg siger eder, at naar disse tav, skulde Stenene tale«. (Luk. 19, 40). Her have Stenene talt og forkyndt, at paa dette Sted levede og færdedes vore danske Forfædre, endnu för Kristendommen fandt Indgang i vort Land.

Af Runernes og Sprogets Form kan det skönnes, at Osfredstenen er mindst tusende Aar gammel. Navnet Osfred er ikke meget almindeligt i Oldtiden; men dog forekommer der tre Mænd af dette Navn blandt de ti Afsendinge som paa Kong Hemmings Vegne forhandlede med Karl den stores Sendebud om Grænsen mellem Holsten og Danmark (811). Disse Mænd hørte rimeligvis til Kongeslægten, hvor der forkommer Navne som Gudfred og Sigfred. Den første kristne Konge i Danmark, Harald Klak, havde en Sön, der hed Gudfred; denne var bleven

uenig med den frankiske Kejser Lothar og gjorde kort efter 850 tillige med en anden Høvding, Sutrig, et Hærtog op ad Seinefloden ind i Frankrig. Senere deltog han i flere nye Tog til Frankrig og England. Paa et af disse var der ogsaa en yngre Sutrig med, maaske en Brodersön af den ældre Sutrig. Begge disse Mænd faldt i en Kamp i England. Det var i Oldtiden ikke ualmindeligt, at man i Hjemmet rejste Mindesmærker for Mænd, der vare døde paa Tog i Udlandet, og det kan formodes, at Osfredstenen er sat til Minde om den yngre Sutrig, hvis Fader har hedt Osfred ligesom Bedstefaderen, der levede paa Kong Hemmings Tid. Dette kan vel ikke vides med Vished, men da Danskernes Englandstog ofte udgik fra Hedeby, da Navnet Osfred ikke er meget almindeligt, og da den, der har rejst en saadan Höj, maa have været en anset Høvding, synes alle Omstændigheder at passe derpaa.

Hedebystenen er noget yngre end Osfredstenen. Den Tolf eller Torleif, som omtales, formodes at være Islændingen Torleif, der en Tidlang opholdt sig ved Sven Tveskægs Hof. Denne Torleif havde af Kong Sven faaet Tilnavnet Jarleskjald, fordi han var rejst til Hakon Jarl i Norge, der havde fornærmet ham, for at tilföje ham en Haan ved en selvdigtet Nidvise om ham. Da han flygtede og kom tilbage til Danmark, gav Kong Sven ham det nævnte Tilnavn. Torleifs Stalbroder Erik, der havde været Styremand (Skibshøvedsmand, »Søofficer«) og vistnok deltaget i Kong Svens Englandstog, døde i Følge Indskriften, da Krigerne laa i Lejr om Hedeby, maaske paa den Tid, da Kong Sven lod opføre Graastensmuren og foretage de andre Befæstningsarbejder ved Danevirke. Hvis disse Forudsætninger ere rigtige, er Hedebystenen rigelig 900 Aar gammel.

Gaar man fra Vedelspang med Vejen ad Selk til, omtrent dobbelt saa langt som fra Oldenborg til Vedelspang, saa kommer man til den prægtige Kongshöj eller Kong Sies Höj (Sigurds eller Sigvards Höj). Man mener, at det var her i Nærheden, Regner Lodbrogs Sönner overvandt og dræbte Kongesönnerne Sigvard og Erik, og at Sigvard ligger jordet i Höjen. — I vore Dage staar der paa Toppen af Kongshöjen et tysk Mindesmærke, som Fjenden rejste til Minde om Kampen foran Danevirke den 3. Februar 1864.

Ved af følge en af Vejene fra Sigvards Höj mod Syd

kommer man snart til det gamle Kurvirke, der som en lav Vold, enkelte Steder med en Grav foran, strækker sig fra Sydenden af Selk Nor mod Vest over Rensborgvejen (fra Bustrup) ved Klosterkroen og over Jærnbanen til Landsbyen Kurborg. Her fra kan man gaa mod Vest eller Nordvest over til Danevirkevolden, der snart gör et Knæ, hvor fra Krumvolden strækker sig nord for Redeengene hen ad Hollingsted til. Omtrent nord for Midten af Krumvolden ligger Kroen Morgenstjærnen, der skal have Navn efter en Borg, som har ligget her. Fra Kurborgegnen gaar Danevirkes Hovedvold, ved hvilken man den Dag i Dag finder betydelige Levninger af Valdemarsmuren, gennem Landsbyen Lille Danevirke (her ligger Rødekro) til nord for Byen Store Danevirke, hvor den afbrydes af et Engstrøg. Her laa i gamle Dage Danevirkesøen og Tyraborg. Paa den anden Side fører den lavere Gammelvold med Levningerne af en nordlig krummet Sidevold ind til Slesvig, medens et Par Volde gaa mod Øst og snart samle sig i Kæmpedæmningen eller Margretevolden, der afbrydes først af Bustrup Dam og senere af Rensborgvejen, men derpaa fortsættes hen til Halvkredsvolden (Oldenborg).

Imellem Bustrup Dam og Rensborgvejen ligger henimod 500 Skridt syd for Margretevolden i en Mark lige vest for den gamle Rensborg Landevej en Kæmpehöj, der hedder Tvebjærg. Navnet hidrører fra, at der paa den anden Side af Vejen har ligget en anden lignende Gravhöj, der endnu for hundrede Aar siden blev brugt til Rettersted. Den blev i 1818 udjævnet af Ejeren, og man fandt da en Stensætning og en Egetræs Kiste med en Urne samt, som der siges, tillige en Guldnaal, Stykker af et Scepter og flere Oldsager. Neden for den Höj, som endnu staar, fandt man i 1857 i Grøften en Runesten, som senere blev sat op paa Höjen, hvor den endnu staar. Indskriften paa Stenen, der er kendt under Navnet Kong Svens Runesten, er paa Nutids-Dansk ordret saalydende: ***Sven Konge satte Sten efter Skarde sin Hjemfælle*** [ɔ: Hofmand], ***som var faren*** [ɔ: havde faret] ***vester*** [ud], ***men*** [nu] ***var død i Hedeby.*** — Navnet Skarde var ikke almindeligt i Oldtiden. Der fortælles dog om en Viking af dette Navn fra Jomsborg (der laa i Pomern paa en Ø ved Oderens Udløb), at han var iblandt dem, der kæmpede i Slaget ved Hjör-

rungsvaag (en Bugt i det sydlige Norge) mellem Jomsvikingerne og Hakon Jarl med hans Sönner (986). Skarde overlevede Kampen og er vistnok dragen ned til Danmark, kan dér være bleven Hirdmand hos Kong Sven og have faaet Landejendom i Sønderjylland, hvor da Landsbyen Skardebøl (i Enge Sogn ved Læk) eller den nu nedlagte Gaard Skardelund i Angel (Sterup Sogn) kan have Navn efter ham. Hvis Höjen er rejst over ham, har han efter sin Norgesfærd altsaa ogsaa været i Vesterlandene (England). Dette er vel ikke andet end Gisninger; men de kunne have en Del Sandsynlighed for sig.

Gaar man fra Tveberg gennem Bustrup, hvor Slaget ved Slesvig begyndte, ind til Byen, kan man paa den nordlige Side af Bustrup Dam i et smukt Anlæg, hvor der för 1864 var et Batteri, se en Mindestøtte over de faldne danske. Ikke langt her fra paa Kirkegaarden omkring Frederiksberg Kirke ses ogsaa flere danske Krigergrave fra 1848 og 1850.

Saaledes samle sig paa denne mærkelige Jordbund Minder fra gamle og nye Tider. Næsten ved hvert Skridt man gaar, mindes man om, at denne Jord fra Arilds Tid har været beboet af danske, der her have boet og færdedes, lidt og stridt og efterladt sig Mindesmærker, der modstaa Tidens Ødelæggelse i Aarhundreder, ja i Aartusender.

Mellem Sli og Ejder.

Landet fra Slien og Danevirke til Ejderen bestaar af tre meget forskellige Dele. I Øst ligge mellem Kielerfjord, Egernførdefjord og Slien de frugtbare Halvøer Danskeskov og Svansø; længere mod Vest findes de saakaldte Hytten Bjærge, en Række temmelig ufrugtbare Banker, der til Dels ere dækkede af Græs eller Korn, til Dels af Resterne af en gammel Skov. De naa en Höjde af 200 Fod og strække sig i en Længde af halvanden Mil hen til Ejderen. I Vest gaa Hytten Bjærge over i udstrakte Hedesletter

med Kær og Moser, ja endog med en Række Sandklitter ved Sorgaaen, hvilke have dannet sig ved en voldsom Orkan for tre hundrede Aar siden; deres Overflade er endnu ikke i fuldstændig Ro. Endnu længere mod Vest findes Marskland, af hvilke enkelte Gestaase rage frem.

Dette Land mellem Slien og Ejderen danner med Hensyn til Befolkningen en Modsætning til Landet nord for Slien. Vel har ogsaa denne Egn af Sønderjylland oprindelig været dansk, og man træffer danske Bynavne i aldeles overvældende Antal i Svansø og i Egnen nærmest ved Slesvig, samt mere spredt lige ned til Ejderen; men dog har Landet paa Grund af den tidlige Indvandring syd fra faaet et næsten fuldstændig tysk Præg. Overalt paa Landet træffer man for de ældre Bygningers Vedkommende Brugen af den saksiske Bygningsmaade. Den kendes straks paa, at Husene, der danne en enkelt Længe med et Par Hestehoveder af Træ paa hver Ende, ikke have nogen Skorsten. Hovedsiden er Gavlenden, hvor der er en Port til Indkørsel, men ikke til Gennemkørsel. Kommer man ind gennem Porten er man straks i et stort Rum (»de Däl«), der næsten gaar til den anden Ende af Bygningen, hvor der er et Par större Værelser for Beboerne. Selve det store Rum bruges som Tærskelo, og paa Loftet oven over gemmes Kornet. Paa begge Sider af Indgangen er der Baase for Kvæg og Heste, der staa med Hovedet ind ad, medens i alle gamle Gaarde nord for Slien Kreaturerne staa med Hovedet mod Ydermurene. Længere inde i Huset er der paa begge Sider af det store Rum mindre Afdelinger til Mælkekammer, Spisekammer, Pigekammer m. m., og ved Enden af Rummet foran de egentlige Beboelsesrum er det for oven hvælvede Arnested, hvor fra Røgen, da der ikke er nogen Skorsten, trækker hen under Loftet og derved røger det ophængte Forraad af Pølser, Skinker, Flæskesider, Oksekød o. s. v. Gennem Sprækkerne i Loftet eller Hilden trænger Røgen til Dels op i Foderet; for Resten gaar den ud gennem Portlugen. I uroligt Vejr fyldes hele Rummet af Røg, der for enhver, som ikke er vant dertil, er en utaalelig Plage. — Syd for Slien have Arbejdsvognene en halv Fod videre Hjulspor end i Angel og længere nord paa. Syd for Slien svinger Tærskeren sin Plejl til venstre, nord for den til höjre. De danske Træsko naa ogsaa ned til Slien, medens

Almuen syd derfor gaar enten i Trætøfler (Klodser) eller Stövler. Det er en Selvfølge, at der med Hensyn til andre Sæder og Skikke, t. E. ved Sammenkomster og Gæstebud, hersker lignende Uligheder.

Svansø er saa fuldt af adelige Godser, som ingen anden Egn i Sønderjylland, og det er selvfølgelig fra disse, at den Fortyskning er udgaaet, som her er bleven fuldstændig gennemført. Den holstenske Adel trængte sig ind, bragte Livegenskab og Trældom i Følge med sig, saa at det gik saa vidt med Befolkningens Underkuelse, at den ene Landsby forsvandt efter den anden for at give Plads for nye Herregaarde. Havde dette ikke været Tilfældet, vilde, da de allerfleste af vore Landsbyer hidrøre fra Oldtiden eller den tidlige Midalder, alle Byer have haft danske Navne. Nu er det gaaet saaledes, at en stor Del af de gamle Byer ere forsvundne, men at i en nyere Tid enkelte andre ere komne i Steden. Disse have selvfølgelig tyske Navne. Dette er ogsaa for största Delen Tilfældet med Herregaardene, dog langtfra med alle; thi medens nogle af dem ere fra en saa tidlig Tid, at Navnet blev givet dem af den gamle danske Befolkning, have andre beholdt Navnet paa de Byer, som de opslugte, saa at Ordet By forekommer som Endelse i flere af dem. Mærkeligvis har en af disse Herregaarde i den nyere Tid faaet en dansk Benævnelse, efter at den allerede havde tabt sit gamle danske Navn. Det er Luisenlund i Kosel Sogn. Dette Gods hed tidligere Tegelhave (ɔ: Teglgaard) og var et til Hadeby Sogn hørende Teglværk, som i sin Tid tilhørte Hertugerne af Gottorp og senere tillige med deres øvrige Besiddelser gik over til Kronen. Det havde da ombyttet sit gamle danske Navn med det tyske »Ziegelhof«. Imidlertid skænkede Kong Kristian den syvende det til sin Søster Luise, der var gift med Landgreve Carl af Hessen-Cassel, som var Statholder i Hertugdömmerne. Saa fik Gaarden det danske Navn Luisenlund. Mærkeligt er det, at der netop her syd for Slien i det gamle danske Landskab skulde opstilles saa æværdige Mindesmærker som de to Runestene fra Vedelspang, Hedebystenen og Osfredstenen. Landgreve Carl købte dem, lod dem bringe her hen og oprejses i Slotslunden, hvor de staa endnu. — Kosel (Koslev) Kirke, der, ligesom Kirken i Oversø, ligger paa en lille

Höj tæt uden for Byen, er opført af kløvede Kampesten og udmærker sig ved sit fæstningsagtige runde Taarn. Som en anden Mærkelighed kan anføres, at Prækestolen er stillet oven paa den gamle Døbefont, der er udhugget af Kampesten og smykket med Hoveder og Løvprydelser, medens der i den gamle Døbefonts Sted bruges en anden, af murede Teglsten.

I Danskeskov er det for en Del gaaet som i Svansø. Der maa have boet danske her inden den tyske Indvandring, da der endnu har holdt sig en Del danske Stedsnavne. Men ogsaa her er der foruden de tyske Nybyggere, der i den tidlige Midalder kom ind i Landet, senere indvandret en Mængde holstenske Adelsmænd, og Halvøen er om mulig endnu mere opfyldt af Herregaarde end Svansø. Mærkelig nok have selv nogle af disse tyske Godser faaet Navne, der tyde paa, at Landskabet er oprindelig dansk, saaledes foruden dem, der have danske Navne, som Askov, der er opkaldt efter en nedlagt gammel By, og Nør eller Noer, der hedder saaledes efter et Nor ved Ekernførde Fjord, tillige Dänisch-Nienhof, der kaldes saaledes til Adskillelse fra Deutsch-Nienhof i Holsten. Sognet Dänischenhagen og selve Landskabets Navn Danskeskov paa tysk Dänischwold (Plattysk), minde om, at man vel har vidst, at Landet hørte med til Danmarks Rige. Efter Befolkningens Sprog i de senere Aarhundreder har til Gengæld Godset Lindaa eller Lindau faaet Navnet Deutsch-Lindau for at skille det fra Lindaa i Angel, der paa Tysk kaldes Dänisch-Lindau. Det störste Sogn i Danskeskov er Gettorp (ɔ: Gedetorp), hvis smukke Spidsbuekirke turde være den störste Landsbykirke paa Sønderjyllands Fastland. Paa Kirkegaarden stod i gamle Dage et Hellig-Jørgens Kapel, hvor til der i den katholske Tid var stærk Tilströmning af andægtige, som bad til den höjt ansete Helgen »Sankt Jørgen i Gettorp« og bragte dels rede Penge til den i Kapellet værende St. Jørgens Blok, dels alle Slags Husdyr og Løsøre, Korn, Humle, Voks, Uld, Hör o. s. v. Disse Midler bleve til Dels brugte til rig Udstyrelse af baade Kirken og Kapellet. I dette var bl. a. et Sølvbillede af St. Jørgen, der havde kostet 383 Mark. Kapellet blev nedbrændt i Kristian den fjerdes Tid, fordi det, som det hedder, »ikke mere var til nogen Nytte«, maaske for at

forhindre den Tilböjelighed hos en og anden til endnu at ty til St. Jørgens Hjælp. Det er ikke urimeligt, at den nævnte Helgens Dyrkelse har begyndt paa en saa tidlig Tid, at den prægtige Kirke har kunnet opbygges for de Midler, der indkom ved alle de Valfarter, der gjordes til Kapellet.

Den lille By Frederiksort ved Kielerfjord hidrører fra en Fæstning, som Kristian den fjerde grundlagde paa Landtungen Pries-Ort og efter sig selv og Stedet kaldte Kristianspris. Da denne Fæstning blev ødelagt paa Trediveaarskrigens Tid, lod Frederik den tredje senere i fire Hundrede Skridts Afstand her fra opføre en ny Fæstning Frederiksort og bestemte, at den for Fremtiden skulde skifte Navn med Kongerne og afvekslende hedde Frederiksort og Kristianspris. Siden Frederik den femtes Tid har den blot hedt Frederiksort.

I Kirkebyen Sested er der et paa Valdemarsdagen den 28. Juni 1822 indviet Mindesmærke om den hæderlige Kamp, som den danske Hær paa sit Tilbagetog fra Lybæk her udfægtede kort för Jul 1813, da den der kastede den russiske General Wallmodens Tropper tilbage over Ejderen og saaledes banede sig Vej til Rensborg.

Købstaden Egernførde ligger omtrent midtvejs mellem Slesvig og Rensborg, i en Afstand af rigelig tre Mil fra enhver af disse Byer. Den störste Del af Byen er bygget paa en Landtunge mellem Bugten Egernfjord og Søen Vindeby Nor, der i tidligere Tid, ligesom Dammen ved Haderslev, har været en Del af Fjorden, men senere er bleven udfersket. Kirken har, ligesom gamle Kirker i Aabenraa, Flensborg, Slesvig og Kappel, været indviet til Sømændenes Skytshelgen St. Nikolavs. Der er i Byen et Skolelærerseminarium, som af den danske Regering blev oprettet i 1857 for den tysktalende Del af Sønderjylland. Fjorden er ypperlig, i det de störste Skibe kunne ankre i kort Afstand fra Byen; Havnen er god, om den end ikke har nogen stor Dybde lige ved Skibsbroen. Egernførde har ikke synderlig Handel og Skibsfart, men en Del Fiskeri. Byen har rigelig 5000 Indbyggere (5321).

Egernførde skylder sin Oprindelse til et Slot, Egernborg, der laa paa den höje nordlige Fjordbred. Paa dette Sted ligger nu Borreby (ɔ: Borgby), hvortil Byen i ældre

Tid hørte. I den første Tid havde Byen Egernførde intet eget Navn, men kaldtes Byen ved Egernborg, af Angelboerne i lang Tid Nysted. Senere tog Byen Navn efter Fjorden. Endelsen Førde er en gammel Form for Fjord (oldnordisk fjördr), der genfindes paa flere Steder i Norge.

Der findes ved Egernførde Levninger af Befæstningsværker, som den danske Konge Erik af Pomern anlagde i Kampen mod de holstenske Grever. Ellers har Byen ikke mange Fortidsminder, naar man dertil ikke vil regne, at der paa en Del Huse fra Fortiden endnu findes Navne og Vaaben efter de Adelsmænd fra Omegnen, der i sin Tid ejede dem. Byen har i Midalderen tillige med det øvrige Land mellem Sli og Ejder været pantsat til de holstenske Grever; ved Hertugdömmernes Deling mellem Medlemmer af det danske Kongehus af den oldenborgske Slægt kom Byen til at høre under Gottorperne. Der fra og fra Naboskabet med Holsten skriver sig vistnok til Dels det stærkt fremtrædende tyske Sindelag hos Borgerne i den nyere Tid.

I Treaarskrigen skete der ved Egernførde en Begivenhed, der øvede et meget nedslaaende Indtryk paa alle danske Fædrelandsvenner. Da Krigen eftor Vaabenstilstanden genoptoges i Foraaret 1849, løb fire danske Skibe, Linjeskibet »Kristian VIII.«, Fregatten »Gefion« og de to Dampskibe »Hekla« og »Gejser« ind i Fjorden for at alarmere Byen og maaske tage de Batterier, som Fjenden havde anlagt til begge Sider. Det var Skærtorsdag Morgen. Skibene kom til at ligge uheldig, Landbatterierne fik derved stærk Overvægt, og da flere Uheld stødte til, blev Udfaldet forfærdelig sørgeligt. »Gefion« faldt efter haardnakket Modstand i Fjendens Hænder og har siden under et andet Navn været et pröjsisk Krigsskib; »Kristian VIII.« blev skudt i Brand og sprang i Luften; kun de to Dampskibe kunde, ilde medtagne, trække sig ud af Fjorden. Tabet, der paa tysk Side kun var en Snes Mand, var paa dansk Side mange Gange större. Hundrede Mand faldt eller sprang i Luften, over et halvt Hundrede saaredes, og ni Hundrede bleve tagne til Fange. Aaret efter blev Byen besat af danske Tropper, der kom fra Sejren ved Isted, og der løb da danske Skibe ind i Fjorden og forsvarede med Held Byen mod Fjenden.

Egnen omkring Krop, der ligger syd for Danevirke, Krophede eller Lohede (maaske af oldnordisk Lò, der baade betyder Ageruld og Brokfugl), har oftere været Skuepladsen for Kampe, af hvilke de mærkeligste vare ulykkelige for de danske. Kong Abels Sön, den sønderjyske Hertug Erik, og de holstenske Grever sloge efter Kristoffer den førstes Død her den danske Hær (1261) og toge den regerende Enkedronning Margrete Sprænghest og den unge Konge Erik Glipping til Fange. Syvti Aar senere blev Kristoffer den anden og hans Sön Kong Erik her slaaede af Grev Gert, og da Erik paa Flugten styrtede med Hesten, da han red over Danevirke, blev han saa slemt saaret, at han døde af Følgerne.

Den störste By i Landskabet Stapelholm er Sønderstapel, der har en mærkelig, af kløvet Granit opbygget Kirke, som ligger paa en Höj nær oven for Ejderen. Ligesom Kirkerne i Oversø og Kosel har den et rundt Taarn, der synes at have været beregnet paa Forsvar imod Fjender. Derpaa tyder, at Kirken i Delve paa den modsatte Side af Ejderen ligeledes har haft et rundt Taarn og altsaa været et Sidestykke til Sønderstapel Kirke. Ogsaa Enkeltheder i Bygningens Indretning, og den historiske Efterretning, at Ditmarskerne paa Dronning Margretes Tid have stukket Ild paa Kirken, synes at være et Vidnesbyrd om, at den har været benyttet til Forsvar.

Af Rensborg ligger kun en lille Del, Kronværk, nord for den nordlige Ejderarm; paa Ejderøen ligger den gamle By, medens den störste og nyere Del af Byen ligger syd for Ejderen i Holsten. Rensborg har i det hele 12000 Indbyggere I Landsognet nord for Ejderen ligger Jærnstøberiet og Maskinværkstedet Karlshytte, hvor flere Hundrede Arbejdere finde Sysselsættelse. Byen hed i den tidlige Midalder Reinholdsborg; den var senere Grev Gerts Residens. I Rensborg døde Kristian den syvende 1808.

Ejderen har fra Arilds Tid været Grænseskel mellem Norden og Tyskland. Grænsen mellem Sønderjylland og Holsten dannes imod Øst af den lille Bæk Levoldsaa (fortysket Levensau), der flyder ud i Kiels Fjord, og imod Vest af Ejderen (Ejder = Ægers Dör ɔ: Havets Port, eller ogsaa Rædselens Port, af Æger i Bemærkelsen Forfærder). Denne Flod, der er en Snes Mile lang, kommer nede fra

Holsten, hvor den har sit Udspring i Egnen ved Bornhøved syd for Kiels Fjord. Her fra løber den gennem nogle Søer i nordlig Retning og er derefter, naar Krumningerne regnes med, paa en Strækning af 15 Mile Jyllands gamle Grænse. Øst for Rensborg udvider Ejderen sig til en smal Indsø, Over-Ejder, der ved Skærnaa optager Vandet fra den största Sø i Sønderjylland, Vittensø, fremdeles Fokbæk, der ogsaa kommer nord fra. Efter at Ejderen har delt sig i to Arme, der danne Ejderøen, hvor paa det ældste Rensborg ligger, kaldes den Under-Ejder og beholder nu, uagtet sine mange Krumninger, en vestlig Retning, indtil den syd for Ejdersted flyder ud i Vesterhavet. Uagtet Ejderen vest for Rensborg bliver indkneben til en Bredde af kun 100 Alen, har den dog paa Grund af sin Dybde en betydelig Vandmængde og er derfor sejlbar for mindre Skibe. Paa sit vestlige Løb tiltager Ejderen bestandig i Bredde, saa at den ved Frederiksstad er over 300 Alen bred. Dens Munding danner en Havbugt, der er 2 Mile lang og 1½ Mil bred.

Ejderen modtager vel en Del mindre Aaer fra Holsten; men dens störste Tilløb, Sorgaaen og Treaaen, komme dog fra Sønderjylland. Sorgaaen (Sorg = Sorvig, af oldn. saur ɔ: Dynd) udspringer syd for Slesvig og optager Afløbet af Bistensøen, hvor til der fra Hytten Bjærge strömmer flere Smaabække. Dens nedre Løb, der har et Par Sidearme, bestaar af en Kanal fra Kristian den fjerdes Tid og er sejlbart for smaa Fartöjer, der føre Tørv fra Omegnens Moser til Marskegnene, hvor man savner alt Slags Brændsel og derfor maa skaffe det andensteds fra. — Treaaen (forvansket Trenen) er Afløbet af Træsø i Angel, der faar sine Vandmasser fra Kilsaa og Bondeaa, hvilke to Vandløb komme fra det nordøstlige Angel. Treaaen løber først en lille Strækning imod Vest, men fra Oversø af imod Syd og danner paa en Strækning Grænsen mellem Flensborg og Slesvig (Gottorp) Amt. Paa höjre Side optager den Jerrisbæk (vistnok af Jerik = Erik), fra venstre Side Helligbæk, der i Følge Sagnet skal have Navn af, at Biskop Pope her døbte de første Jyder, Jydebæk (enten = jysk Bæk, eller af det gamle Mandsnavne Jyde), Arnsbæk, der kommer fra Arnholt Sø (Arnholt = Örneskov) samt Redeaaen eller, som den i gammel Tid hed, Spangebækken. En halv Mils Vej fra Ejderen afbryder Treaa pludselig sit Løb og gaar imod Vest.

Paa denne Strækning, hvor den har en Bredde af 2—300 Alen, adskiller den det höjere liggende Land ved Svavsted fra det syd for liggende Marskland Stapelholm. Treaaen, der har en Længde af 11 Mil, falder ved Frederiksstad gennem to Arme ud i Ejderen. Ligesom Sorgaa har Treaa i gammel Tid haft et andet Udløb, der senere er blevet forandret ved Kanalgravning. Fra Hollingsted til Udløbet er Treaa sejlbar for smaa Fartöjer.

Ejderen og Kielerfjord ere forbundne ved den rigelig hundrede Aar gamle Ejderkanal, der imod Øst bestaar i en Udvidelse af Levoldsaaens Løb. Kanalen er 5 Mile lang og har en Bredde af 100 Fod og en Dybde af 9—16 Fod. To Handelsskibe af almindelig Störrelse (indtil en Længde af 90 Fod, en Bredde af 25 Fod og en Dybde af 9 Fod) kunne sejle jævnsides i den, og der er paa enkelte Steder store Pladser til at vende. Ejderkanalen befares aarlig af et Par Tusende Skibe, der herved spare den lange og farlige Sejlads op omkring Skagen; men da de i Kanalen paa flere Steder maa hæves i Vejret ved Sluseværker, tager Sejladsen gennem Kanalen ikke sjælden en Tid af nogle Uger.

Ejderen har fra Oldtiden haft stor Betydning som Danmarks Sydgrænse. Ejderøen, hvor nu Rensborg ligger, hørte til Danmark. Her kæmpede i Følge Sagnet Uffe hin spage med den saksiske Prins og hans Ledsager. I Oldtiden synes de danske gentagne Gange at have gjort Landvindinger syd for Ejderen; men da Kong Hemming i Aaret 811 sluttede Fred med Kejser Karl den store, godkendte han Ejderen som Grænsen. Da den tyske Konge Otto den anden 974 gjorde et Tog op gennem Halvøen, lod han paa Ejderøen bygge en Borg, hvor han indsatte en Markgreve (ɔ: Grænsevogter), der med et talrigt Mandskab skulde hævde denne Plads og beherske Landet syd for Danevirke, der til Dels endnu henlaa udyrket. Sønder fra blev der nu ført en Del Nybyggere her til for at opdyrke Landet. Det tyske Herredömme over den sydligste Del af Sønderjylland blev ikke gammelt; der var ikke gaaet ni Aar, för Danskerne allerede havde indtaget Ejderøen, dræbt Besætningen, brændt Borgen og jævnet den med Jorden. Dette skete under Sven Tveskæg. Der meldes ikke noget om Tilstanden i de nærmest paafølgende

Aar; men da Svens Sön, Kong Knud den store, i Aaret 1027 var paa en Valfart til Rom, mødtes han der med den tyske Konge Konrad den anden, der var kommen her til for at krones til Kejser, og Konrad gav da Afkald paa det vundne og i faa Aar hævdede Land mellem Danevirke og Ejderen, og denne Flod blev atter godkendt som Rigets Grænse. Ejderøen hørte vedblivende til Danmark, hvilket bl. a. ses af, at Dronning Mechtilde efter Abels Død satte Øen i Pant til de holstenske Grever. Paa Kristian den femtes Tid, da der foretoges en Udvidelse af Rensborg Fæstning og Byens Sønderport flyttedes mod Syd, blev der paa Porten sat den Indskrift: „*Eidora Romani terminus imperii*“ (Ejderen er det romerske Riges Grænse) til Tegn paa, at den sydlige Ejderarm var Grænsen mellem Danmark og det tyske (romerske) Rige. Denne Indskrift blev først fjærnet i 1806, da det tyske Rige opløstes.

I 1864 kom Ejderens Betydning som Grænseflod stærkt frem, i det Overgangen over Ejderen maatte betragtes som Krigens Begyndelse. Da der opstod Forviklinger med Tyskland, og det tyske Forbund vilde besætte Holsten med sine Tropper, (Saksere, Hannoveranere) trak de danske Hærafdelinger sig i de sidste Dage af Aaret 1863 tilbage over Ejderen. Paa Aarets sidste Dag forlod de sidste danske Soldater den sydlige Del af Rensborg, og de danske Forposter opstilledes paa Ejderens nordlige Bred. I Januar kom de pröjsiske og østerrigske Hære til Holsten. Pröjserne stode mod Øst og havde den Opgave ved Krigens Begyndelse at gaa mod Egernførde og Slistillingen; Østerrigerne, der vare bestemte til at gaa mod Danevirkestillingen, stode længere mod Vest og skulde rykke frem gennem Rensborg. Der var endnu ikke udstedt nogen Krigserklæring, og uden en saadan kunde man jo ikke være bekendt at aabne Krigen. Det var en egen Sag; thi Danmark havde givet efter paa alle Punkter, hvor de andre evropæiske Magter tilraadede dette, og hvis man nu sendte en Opfordring til Danmark om at opfylde de andre Fordringer, som de tyske Magter foreløbig turde stille, og truede med ellers straks at overskride Ejderen og begynde Krigen, saa udsatte man sig for, at Danmark gav efter paa alle Punkter, og man kunde da ikke straks paaføre det Krig, uden at dette vilde vække den pinligste Opsigt i Evropa. Krigen maatte altsaa

begyndes uden nogen forudgaaende Krigserklæring. Dermed bar man sig saaledes ad. Den øverstkommanderende over den pröjsiske og den østerrigske Hær, den pröjsiske Feltmarskal Wrangel, skrev til den danske øverstkommanderende, General de Meza, at da den danske Regering ikke havde efterkommet en i Midten af Januar fremsat Opfordring fra de tyske Stormagter om at ophæve Fællesforfatningen for Danmark og Sønderjylland af 18. November 1863, saa havde han faaet Ordre til foreløbig at besætte Hertugdömmet Slesvig som et Pant paa, at de tyske Stormagters Fordringer skete Fyldest. Han forespurgte derfor, om den danske Hær havde Ordre til at trække sig tilbage. General de Meza svarede, at han havde faaet en modsat Instruks, og at han stod »beredt til at møde enhver Voldsgerning med Vaaben«.

Samme Dag sendte Fyrst Bismarck en Skrivelse til England, i hvilken han forsikrede, at det aldeles ikke var de tyske Stormagters Hensigt at tilegne sig nogen Del af Danmark; tvært imod godkendte de nu som för den danske Stats Udelelighed. »Fordi«, siges der i Skrivelsen, »Kongens Regering skrider til Besættelse af Slesvig, har den ikke til Hensigt at afvige fra denne Grundsætning«. Man vilde kun ved Besættelsen af Sønderjylland øve et Tryk paa Danmark for derved at formaa det til at efterkomme de tyske Fordringer om Ophævelse af Fællesforfatningen for Sønderjylland og Kongeriget. En lignende Udtalelse fremkom fra Østerrigs Side.

Eftet at de tyske Stormagter saaledes den 31. Januar 1864 höjtidelig havde forsikret, at de ikke vare komne for at tilegne sig nogen Del af den danske Stat, skulde næste Dag Overgangen over Ejderen finde Sted. En Mængde fyrstelige Personer fra Tyskland, deriblandt Kronprinsen af Pröjsen, vare komne til Ejderen for at være Vidne til en Begivenhed, der skulde blive Pröjsens første Skridt fremad paa dets Vej til Höjhed og Magt.

Denne Nat kunde Bismarck ikke falde i Sövn i Berlin. Han har senere udtalt, at det var den eneste Gang, han følte sit Mod vakle.

Næste Dag fandt Overgangen Sted. De danske Tropper havde Ordre til at trække sig tilbage til Forsvarsstillingen ved Danevirke. Som et betegnende Træk kan meddeles,

at Prins Frederik Carl af Pröjsen som Hærfører attraaede den Ære, at begynde Krigen med at tage nogle danske Fanger, og han lod derfor ikke sine Tropper rykke frem paa én Gang ad alle de tre dertil bestemte Overgangssteder, men lod foreløbig det mellemste Overgangssted ubenyttet, for at den lille danske Besætning paa dette Sted skulde blive saa længe tilbage, at den kunde blive angreben i Ryggen af den pröjsiske Hærafdeling, der var gaaet over et af de andre Passer. Denne List lykkedes. Prins Frederik Carl havde den Lykke at fange seks danske Soldater. Saaledes begyndte Krigen 1864.

Marsken.

Imellem Ejderen og Vidaaen bestaar Kystlandet mest af side flade Engstrækninger, der udgöre det frugtbare Marskland. Ogsaa nord for Vidaaen findes der Marskjorder lige op til Esbjærg Klif, og ved Ringkøbing Fjord og Nissum Fjord i Nörrejylland er der Kystenge, der i Hovedsagen have samme Præg som Marsksletterne; men dels ere de nordligere end Vidaaen liggende Havenge ikke saa udstrakte og sammenhængende som Marskjorderne mod Syd, dels er der den Ulighed, at Engsletterne ved Havet norden for Vidaaen ikke ere inddigede, medens der mellem Marsken mod Syd og det uden for liggende Hav findes opført vældige Jordvolde eller Havdiger, som værne det lave flade Land mod Havets Oversvømmelser. Medens Engstrækningerne paa Kysten fra Kongeaa til syd for Bredeaa kun naa indtil en halv Mils Bredde og paa flere Steder ere afbrudte af Höjland, Gest, der gaar lige ud til Havet, og medens der mellem Bredeaa og Vidaa er en to Miles Strækning, hvor Havengene aldeles savnes, saa strækker Marsklandet fra Vidaaen sig næsten uafbrudt i 1—2 Miles Bredde til Ejderen og indtager hele Halvøen Ejdersted med Undtagelse af et Par Gestaase og en Flyvesandsstrækning ved Havet. I Ejdersted gaar der lange Engdrag langs med Ejderen og Treaaen op i Landet; denne Strækning kaldes i Modsæt-

ning til Kystengene Flodmarsk. Marsklandet er gennemgaaende meget frugtbart, baade naar det bruges til Græsland og til Kornavl. Kornet giver paa flere Steder 2—3 Gange saa stort Udbytte som paa anden god Jord, selv om man ikke gøder Jorden.

Vestkysten af Ejdersted værnes mod Havet af store Sandhöje eller Klitter. Sandet er meget fint, snehvidt og blandet med smaa sølvlignende Glimmerskæl. De løse Masser komme i Bevægelse ved den mindste Vind, fyge som Sne og afsætte sig ved Vindens hvirvelagtige Bevægelse i rundagtige eller kegleformede Höje, der idelig skifte Form. Kun naar Sandplanter, som Marehalm, Klittetang og Graaris, fæste Rod i Klitterne, komme de efterhaanden til Ro, og der findes paa mange Steder to, tre Rækker af Klitter, den ene inden for den anden, af hvilke kun den yderste endnu er i jævnlig Bevægelse, medens de indre ere dækkede af Planter, saa at der mellem dem kan findes smukke frugtbare Smaadale, der ikke mere ere udsatte for at tilfyges af Flyvesand. Klitterne have deres Oprindelse fra det fine Havsand, der af Vandet skylles op til Strandbredden, og naar Havet ved Lavvande trækker sig tilbage, bliver tört og af Vindet føres op i Land, hvor det begynder at aflejre sig bag en Sten, en Plante eller en anden Genstand, efterhaanden forøges og danner hele Smaabjærge. Da Sandet opskylles af Havbølgerne, kunne Klitter kun findes paa Steder, hvor Havet har Kraft nok til at vælte Sandmasserne ind imod Land, altsaa ikke ved lave Indhave, og da Fralandsvind fører det törrede Sand tilbage til Havet, kunne Klitterne kun findes paa Vindsiden af Landet. Da de vestlige Vinde ere fremherskende hos os, er saa godt som hele Halvøens Vestkyst, for saa vidt den støder til det aabne Hav, dækket af Klitter; fra Skagen til Blaavandshuk gaar der en Klitrand paa en Mils Bredde, der næsten kun er afbrudt paa et enkelt Sted nord for Limfjorden (Bovbjærg), hvor Havbunden bestaar af Ler, og der derfor ikke kan opskylles Sand. Paa Sønderjyllands Fastland findes der kun Klitter i Ejdersted, da Vandet i de lave Havbækkener mellem den øvrige Kyst og Øerne uden for ikke har Kraft nok til at vælte Sandet ind imod Land. Derimod findes der Flyvesandsstrækninger paa Vesterhavsøerne, især paa Sild. Ved Kattegattet findes Klitter paa Læsø, Anholt

og Nordsjælland, ved Østersøen paa den sydlige Kyst af Falster.

Hvor den lave Marsk ikke værnes mod Havet af Klitrækker, vil den jævnlig blive oversvømmet af Havet, naar der ikke ved Kunst er sørget for at forebygge dette. Derfor har man fra ældre Tid opført store Jordvolde eller Diger til Værn imod Havet. Fra Höjer strække de mægtige Havdiger, der paa somme Steder naa en Höjde af 30—40 Fod, sig uafbrudt langs Marsken mod Syd. Digerne falde temmelig brat af ind imod Land, men skraane meget jævnt ud imod Havet for at frembyde en stor Flade til at modstaa Bølgernes Kraft. Oven paa Digerne er der Køreveje, der ere af stor Betydning for Samfærdselen, da de vaade Marskegne næsten ere ufremkommelige om Vinteren. Flere Steder paa Digerne er der Sluseværker, gennem hvilke Vandet fra Aaer og mindre Vandløb føres ud i Havet. Paa Sluserne er der Porte, som kun aabne sig ud ad, saa at de lukke sig, naar Havet ved Höjvande søger at trænge ind i Marsken. En inddiget Marskegn kaldes en Kog eller Kov. Enhver Kog har sit særegne Navn.

Sønderjyllands Vestkyst har vistnok oprindelig dannet en næsten lige Linje fra Vestsiden af Ejdersted til Blaavandshuk; for Tiden danne Vesterhavsøerne Levningerne af den gamle Kyststrækning. Efter at Kysten var bleven sønderreven af Havet, indeholder dette store Masser løsrevne Bestanddele af det gamle Land, og Havvandet langs Kysten er saa opfyldt af opløste Lerdele, at det har et plumret og graaligt Udseende. Medens Havet, kun hvor det er uroligt og bølgende, kan vælte Sandmasser ind mod Kysten, er det omvendt med de i Vandet opløste Lerdele, der kaldes Slik. Disse kunne kun afsættes, naar Havet er fuldstændig i Ro. Medens der altsaa dannes Sandstrækninger ved det aabne Hav, afsættes der tynde Lerlag ved Kysten af Indhavet. Naar i Flodtiden Havvandet strömmer ind over Vaderne, er det uklart paa Grund af det der i opløste Marskler; naar det trækker sig tilbage, er det langt renere, fordi det i Mellemtiden har afsat Leret paa Vaderne. Et saadant Lerlag er i Almindelighed yderst tyndt, næppe saa tykt som det fineste Papir; men i det der ved hver Flodtid, altsaa to Gange i Dögnet, afsættes et saadant tyndt Lag, blive Vaderne höjere og höjere, og ved enkelte

Lejligheder kan der endog aflejre sig et Lerlag af flere Tommers Tykkelse. Paa denne Maade höjnes Vaderne lidt efter lidt; snart ere de saa höje, at den daglige Flod ikke gaar hen over dem, de kaldes nu Forland og opfyldes snart af en rig Plantevækst. Naar det er kommet saa vidt, at der kan sættes Diger mod Havet, bliver Forlandet forvandlet til en Kog. Der findes i Marsken paa flere Steder to eller flere Digerække, som Beboerne have opført, efterhaanden som de havde fravristet Havet en ny Strækning Land. Forlandet tilhører Ejeren af den Kogsmark, som ligger inden for Diget.

Marsken mellem Vidaa og Ejder og den tilstødende Del af Höjlandet har fra gammel Tid af været beboet af Friser. Af den frisiske Folkestamme, der staar Tyskerne en Del nærmere end Nordboerne, findes nu kun nogle Rester langs Vesterhavets Rand ned til Holland. Den Del af Sønderjylland, der er beboet af Friserne, hed i ældre Tid Nordfrisland og kaldtes i den tidlige Midalder Udland, fordi disse Egne først efterhaanden kom ind under den danske Krone. Det frisiske Sprog, der tales meget forskellig i de forskellige Egne, er i Tidernes Løb blevet meget tilbagetrængt af Plattysk i Syd, saaledes hele Ejdersted, og af Dansk i Nord. I mange Egne kunne Friserne tale alle tre Sprog. Som Kirke- og Skolesprog bruges Höjtysk.

Af Byerne i Ejdersted kunne nævnes Garding (1900 Indbyggere) i Midten af Landet og Tønning (3400 Indbyggere) ved Ejderens Munding. Fra Tønning er der ikke ringe Udførsel af Kvæg til England.

Frederiksstad (2400 Indbyggere), der ligger omgivet af Marskland paa en Forhöjning i Jordsmonnet ved Treaaens Udmunding i Ejderen, er bygget paa hollandsk Vis med brede lige Gader og Kanaler og med de fleste Huse med Gavlenden til Gaden. Byen er anlagt af hollandske Remonstranter (et Slags reformerte), som 1620 af den gottorpske Hertug Frederik fik Tilladelse til at grundlægge en By ved Treaaens Udløb i Ejderen. Den nye By fik Navn efter Hertugen. Da Frederiksstad fik Religionsfrihed, samledes her Folk af forskellige Trosbekendelser, og Byen har endnu foruden en luthersk Kirke — med et værdifuldt Alterbillede af Maleren Jurian Ovens: Kristi Nedtagelse af Korset — tillige en remonstrantisk, en mennonitisk (et Slags reformert)

og en katholsk Kirke samt en jødisk Synagoge. Den katholske Kirke er indviet til den danske Konge Knud den hellige. — Den 7. Avgust 1850 bleve de holstenske Oprørere bortjagede fra Frederiksstad af vore Tropper under Oberstlöjtnant Helgesen, der med stor Tapperhed udholdt en Belejring med paafølgende Bombardement og Stormangreb af Fjenden. Det tyske Bombardement begyndte sidst i September og varede i 6 Dage. En stor Del af Byen blev ødelagt. Af 506 Huse forbleve kun 38 i beboelig Stand. Endelig, den 4. Oktober, stod Hovedstormen. Efter en rasende Beskydning af Byen og de danske Værker, der vedvarede hele Dagen, begyndte Fjenden hen ad Aftenen at storme. Han sloges tilbage med svære Tab. Klokken halv ni om Aftenen var Stormen afslaaet.

Husum (6,300 Indbyggere), der oprindelig vistnok hed Husahem ɔ: Husenes Hjem (eller at husum ɔ: ved Husene), var først en lille Landsby inde i Landet; paa Grund af Kystens senere Ødelæggelse ved Stormfloder ligger Byen nu nær ved Havet. Husum, der er Billedskæreren Hans Bryggemann's og den danske Naturgransker Forchhammer's Fødeby, har betydelig Kvæghandel. I Svabsted ved Treaaen havde i sin Tid de katholske Biskopper i Slesvig deres Hovedborg. Flækken Bredsted (ɔ: det brede Sted) ligger ved en lille Aa og har 2,200 Indbyggere. Sønden for Bredsted ligger Landsbyen Bræklum, der har en smuk Kirke, og imod Nord langs Randen af Höjlandet Landsbyen Langhorn, der er omtrent tre Fjerdingvej lang. Læk, en betydelig Landsby, hvor der afholdes Kvægmarkeder, ligger paa Grænsen mellem Marsk og Höjland i lige Linje fire Mile vest for Flensborg. Lækaa flyder sønden om Byen. Paa den sydlige Bred har i ældre Tider ligget et Slot, Lækhus.

Vesterhavsøerne.

Det Hav, der ligger vest for vore Kyster og dér fra naar over til de brittiske Øer, hedder hos os Vesterhavet, medens Tyskerne kalde det Nordsøen og Englænderne det brittiske Hav*). En gammel dansk Benævnelse paa Vesterhavet er Vestersalt, ligesom Østersøen kaldtes Østersalt.

Vesterhavet er en stor Bugt af Atlanterhavet. Fra Nordhavet, den Del af Atlanterhavet, som ligger ved Norges vestlige Kyst, strækker Vesterhavet sig mod Syd mellem Norge, Danmark og Mellemevropa i Øst og Skotland og England i Vest. Imellem Norge og Danmark danner det Skagerak, der gennem Kattegat, Øresund og Bælterne staar i Forbindelse med Nordevropas Indhav Østersøen, som paa en Maade svarer til det store Indhav ved Sydevropa, Middelhavet, hvilket ligesom Vesterhavet med Østersøen er en Bugt af Atlanterhavet. Imod Syd staar Vesterhavet ved det smalle Stræde ved Calais (udtales Kalæ) og Kanalen mellem England og Frankrig igen i Sammenhæng med Atlanterhavet. Vesterhavet har en betydelig Udstrækning; det indtager et Rum af 10,000 Flademile. Paa Grund af dets Nærhed ved Verdenshavet er det omtrent ligesaa

*) Man ser stundum i danske Bøger Benævnelsen Nordsøen, og maaske kan man ogsaa høre den i det af Bogsproget stærkest paavirkede Talesprog. Denne Sprogbrug er aldeles udansk. Navnet Nordsøen fremkommer ingensteds i Danmark i de levende Sprogarter og er kun indkommen i Bogsproget med en tankeløs Afskrivning af tyske Bøger. Det samme er Tilfældet med flere Egennavne. Man kan undertiden i danske Bøger se Øen Sild og Byen Graasten skrevne »Sylt« og »Gravenstein«, skönt disse Benævnelser kun ere tyske Forvanskninger, der aldrig have været brugte i de paagældende Egne eller i det af Bogsproget ikke paavirkede Talesprog. Et lignende Tilfælde er den tysk-københavnske Brug af Ordet Bonde (af boende, bosiddende Mand, Grundejer), for Menigmand paa Landet, Landarbejder, Almuesmand, — medens Ordet paa Landet overalt i Danmark og i det øvrige Norden har beholdt sin rette Betydning af Gaardmand, Gaardejer. Den falske Brug af Ordet i Købstadsprog er Følgen af en tankeløs Sammenblanding med det tyske Ord »Bauer« (af bauen ɔ: dyrke Jorden), der efter sin Oprindelse betyder Jordbruger, Agerdyrker. For saa vidt som den tyskagtige Brug af Ordet Bonde aldrig er fremkommen i selve den paagældende Stand, er den endnu mere udansk end Udtryk som »Geburtsdag« for Aarsdag, Fødselsdag, »Kinderpulver« for Börnepulver o. s. v. Det samme gælder til Dels om Udtrykket »Nordsøen« i Steden for Vesterhavet.

saltholdigt som dette*). Dybden er meget ulige. Den er störst ved den engelske Kyst, hvor den i Almindelighed udgör et halvt Hundrede Favne (halvandet Hundrede Alen); i Midten er Havdybden omtrent en Snes Favne, ved den jyske Kyst fra 10 til 30 Favne. Som Dybden er afvekslende med Hensyn til Stedet, saaledes skifter den ogsaa paa forskellige Tider af Døgnet. Dette er en Følge af Tidevandet, den regelfaste Indtræden af Lavvande og Höjvande, Ebbe og Flod**). Den forøgede Vandmasse, der indtræder ved Höjvande, maa selvfølgelig komme til Vesterhavet fra Atlanterhavet, dels fra Nordhavet mellem Skotland og Norge, dels gennem Kanalen og Strædet ved Calais. Da Floden altid er höjest i Nærheden af Jordens Midtlinje (Ækvator), maa det meste Flodvand til Vesterhavet komme syd fra, og Tidevandet er derfor langt stærkere fremtrædende i den sydlige Del af Vesterhavet end længere imod Nord.

---

*) I Verdenshavet er der i hundrede Dele Vand omtrent $3^1/_2$ Del Salt (d. v. s. faste Stoffer, der til Dels ere saltagtige); Saltholdigheden er mindre nær ved Polerne end i de varme Egne, hvor en stor Del Vand fordamper, medens de faste Stoffer blive tilbage. I Middelhavet, hvor der er stærk Fordampning og forholdsvis ringe Tilførsel af Ferskvand ved Floderne, er der over 4 Procent Salt i Vandet; i Østersøen, hvor Fordampningen er langt svagere, men Tilførslen af Flodvand langt större, er Saltmængden derimod kun lidt over $^1/_2$ Procent. I Vesterhavet er Saltholdigheden rigelig 3 Procent. Af Saltmængden athænger Havets Farve. Vesterhavet er mere blaat end Østersøen, men graat i Indhavene.

**) Aarsagen til Tidevandet menes at ligge i Maanens Indvirkning, som man har søgt at forklare paa følgende Maade. Da alle Himmellegemer tiltrække hinanden, saa øver ogsaa Maanen nogen Tiltrækning paa Jordkloden, skönt denne er langt större. I det Jorden drejer sig om sig selv og derved vender snart en snart en anden Side til Maanen, tiltrækker den snart den ene snart den anden Side af Jorden. Paa det Sted, hvor Tiltrækningen netop øves, samles en större Del af Havvandet, da dette lettere tiltrækkes end den hele Klode; denne tiltrækkes dog ogsaa noget, da det paa den modsatte Side værende Havvand ikke rigtig følger med, samles dér en lignende större Vandmasse. Paa denne Maade er der Höjvande eller Flod baade paa det Sted af Jorden, som Maanen staar lige over, og paa den modsatte Side. Midt imellem disse Steder er der til begge Sider samtidig Lavvande, Ebbe. Da Jorden drejer sig omkring sig selv i et Dögn eller 24 Timer, maa der altsaa i denne Tid fremkomme to Gange Flod og lige saa tit Ebbe. Paa Grund af Jordens Omdrejning omkring Solen og Maanens Omdrejning omkring Jorden, behøver Jorden omtrent en Time over et Dögn til at komme i samme Stilling til Maanen, og Tiden mellem Höjvandets Indtræden bliver derfor henimod $12^1/_2$ Time, mellem Flod og Ebbe omtrent $6^1/_4$ Time (nöjagtig 6 Timer, 12 Minutter og 30 Sekunder).

Ved Husum udgör Forskellen i Vandstanden mellem Flod og Ebbe 10 Fod, ved Fanø kun rigelig 5 Fod og ved Jyllands Nordkyst kun 2 Fod (Hirtshals).

Det er rimeligt, at Vesterhavet oprindelig har været lukket mod Syd, at der har været en Tid, da Kanalen og Strædet ved Calais ikke fandtes, og da England altsaa var landfast med Frankrig. En Gang har imidlertid Havet brudt igennem og dannet den sydlige Vandvej mellem Vesterhavet og Atlanterhavet. Om dette Gennembrud er der endnu Sagn iblandt Befolkningen paa Tønder-Egnen, paa Øen Sild og ved Nissum Fjord i Nörrejylland. En engelsk Dronning ønskede, at den danske Konge skulde gifte sig med hende, og da han ikke vilde dette, lod hun for at hævne sig grave en Kanal mellem England og Frankrig, for at det fra Atlanterhavet indströmmende Vand skulde oversvømme og ødelægge den danske Konges Land. Arbejdet stod paa i syv Aar, og udførtes af 700 Mand, der vare i Virksomhed hele denne Tid.

Selvfølgelig er det falsk, naar Sagnet lader Gennembrydningen af Landet mellem Frankrig og England ske ved Menneskehænder. Men Sagnet tyder dog paa, at den store Naturbegivenhed er sket i en Tid, der ligger inden for Menneskets Minde.

Vistnok ligger der endnu noget mere til Grund for Sagnet. Det turde være sandt, at en stor Oversvømmelse og Ødelæggelse af Vesterhavets sydlige Kyster hænger sammen med Gennembruddet af Landtungen mellem England og Frankrig. Dette er sandsynligt nok. I det en stor Vandmasse, der kom med Ødelæggelsens fulde Kraft, siden den kunde bevirke Gennembruddet, trængte ind i det sydlige Vesterhav, hvor Vandstanden var langt lavere, maatte den nødvendigvis afstedkomme en stor Oversvømmelse paa Kysten. Sporene af Ødelæggelsen ere tydelige den Dag i Dag. Medens Nörrejyllands Kyst fra Skagen til Blaavandshuk udgör en krummet Linje, der kun paa et Par Steder er gennembrudt, saa er hele Kysten fra Blaavandshuk ned over Sønderjylland, Holsten, Tyskland og Holland sønderreven og indskaaren paa den mest iöjnefaldende Maade. Alle disse lavvandede Bugter og smalle Farvande, disse Øer og Halvøer ere Levninger af en Kyststrækning, der er bleven reven i Stumper og Stykker af det mægtige Hav.

Hele denne Omformning af Kysten er dog ikke sket paa en Gang. Der haves historiske Efterretninger om store Kystforandringer paa den tyske og hollandske Kyst, som ere fremkomne paa en forholdsvis sen Tid. Den Gang, i Begyndelsen af Valdemarernes Tid i Danmark, er der ogsaa foregaaet en stor Omvæltning med den sønderjyske Kyst. Inden den Tid havde en stor Del af Kysten endnu bevaret sin oprindelige Form, om den end ved Bugter og Render var delt i en Mængde Øer og Halvøer. De nuværende Øer Pelvorm og Nordstrand vare endnu landfaste med det øvrige Sønderjylland; Øerne Før, Amrum og Sild vare langt större, end de nu ere. Mellem Sild og Fastlandet laa et Par store Øer. Til Gengæld gik Havet i smalle Fjorde ind til Tønder og Læk. Efter den nye Oversvømmelse, da flere Øer skylledes bort og andre stærkt formindskedes, har der lidt efter lidt afsat sig en Del af det bortskyllede Land i de gamle Fjorde og Sunde og opfyldt dem. Ved alle disse Forandringer har Kysten efterhaanden faaet sin nuværende Form.

Endnu den Dag i Dag ser man i Ejdersted, Halligerne, Amrum, Sild, Rømø og Fanø til Dels Omridsene af den gamle Kyst. Störst har Ødelæggelsen været lige nord for Ejdersted, hvor kun Øerne Pelvorm og Nordstrand med en Del Smaaøer ere Levningerne af det gamle Fastland. Længere mod Nord ligger Før og det uden for liggende Amrum. Derpaa følger det langstrakte Sild, der af sin tidligere store Runding mod Øst kun har beholdt en forholdsvis tynd Arm. Nord for Sild er det dybe Farvand Listerdyb, der adskiller Øen fra Rømø. Mellem denne Ø og Fanø ligger den lille Ø Manø. Fanø er mod Nord kun ved et smalt Sund skilt fra den nørrejyske Kyst.

De mindste af Øerne ere de saakaldte Halliger. Det er lave uinddigede Øer, som ved enhver Flodtid overskylles af Havet, der dækker deres hele Overflade med Undtagelse af de af Mennesker anlagte Höje (saakaldte Varfer), hvor paa Husene ere opførte.

Inden for den yderste Ørække og der fra til Fastlandet strække sig de saakaldte Vader, lavvandede Grunde, der under Ebben til Dels ikke ere dækkede af Vand. Der er kun lidt Vand i nogle smalle Render eller Rifter, hvormed Havbunden er gennemfuret; for øvrigt er Bunden dækket

af et blaagraat Lerdynd, op af hvilket der hist og her rager en Salturt frem. En Del Muslinger og andre Skaldyr ere af Havet efterladte i Dyndet, og der indfinder sig derfor Skarer af Strandfugle, Regnpibere, Strandløbere, Tærner og Maager, for at göre sig et let Bytte af dem. Paa Vaderne findes ikke faa Veje. Man kan ved Ebbetid gaa fra Fastlandet til Halligerne og der fra til Pelvorm, der ligger tre Mile ude i Havet; man kan køre fra Amrum til Før og fra Fastlandet til Manø, ja man fortæller endog, at de søværnepligtige paa Kristian den femtes Tid skulle have vadet fra Sild til Fastlandet for at undgaa Udskrivning til Flaaden. Henimod Flodtiden fyldes de smalle Render, Vadeströmmene, langsomt af Vand; men er efterhaanden Vandet trængt op over Vaderne, skyller det hurtig frem ude fra ind efter, saa hurtig, at det kan indhente en god Fodgænger. Det kan derfor undertiden være farligt ved Ebbetid at gaa paa Vaderne. Falder Mørket paa, eller der indtræder Taage, saa at den vandrende kommer bort fra sin Retning, saa vil han vel i nogen Tid kunne bjærge sig for den fremtrængende Flod ved at ty til de höjeste Steder; men er han først til alle Sider omgiven af Vand, saa er der ingen Redning mere for ham, hvis ikke en udsendt Baad skulde naa ham i det sidste Öjeblik.

Den sydligste af de sønderjyske Vesterhavsøer er N o r d s t r a n d, der ligger henimod en Mils Vej fra Fastlandet. Øen er næsten en Mil lang og lige saa bred. Den bestaar af fem inddigede Koge og af en Del uinddiget Forland mod Nord og Øst. I Kogene mod Øst er Jorden noget sandblandet og derfor især skikket til Kornavl; de vestlige Koge med deres federe Jordbund egne sig fortrinsvis til Græsning. Agerbrug og Kvægavl er derfor Beboernes Hovederhverv. Den fattige Befolkning tjener ogsaa en Del ved at samle Muslinger og Rejer. Udførslen bestaar i Korn, Raps, Kvæg, Uld o. s. v. Øen tæller omtrent halvtredje Tusind Indbyggere, der bo i rigelig halvfemte Hundrede adspredt liggende Gaarde og Huse. Der er tre Kirker paa Øen; én er romersk-katholsk, én jansenistisk-katholsk, én protestantisk.

Nordvest for Nordstrand ligge Halligerne Nordstrandischmoor, der har et halvt Hundrede Indbyggere, som til Dels leve af at grave Tørv, og den lille ubeboede Bénshallig.

Øst for Nordstrand ligger Pohnshallig, der vel er omtrent en halv Mil lang, men ingensteds over 1000 Alen bred. Den har kun to Huse.

Pelvorm ligger nordvest for Nordstrand, henimod to Mile vest for Fastlandet. Den omtrent ægrunde Ø er næsten en Flademil stor. Der er her ligesom paa Nordstrand en Del uinddiget Forland imod Nordøst; for øvrigt bestaar Øen af 10 inddigede Koge, af hvilke den störste, der næsten er ligesaa stor som alle de andre tilsammen, ligger i Midten, omkranset af de ni andre. Der er over 400 Gaarde og Huse paa Øen. Ligesom paa Nordstrand ligge de temmelig adspredt, saa at almindelige Landsbyer i Grunden ikke findes paa Øen. Folketallet er noget mindre end paa Nordstrand. Erhvervsforholdene ere i Hovedsagen de samme; hist som her finder Daglejerklassen Arbejde ved Istandsættelse af Digerne. De aarlige Omkostninger ved Digearbejderne udgöre paa Pelvorm over 100,000 Kroner. Der er paa Øen to Kirker, den gamle og den nye. Gammelkirken eller Storkirken, der ligger paa et Varf ved Øens Vestkyst, er en anselig Bygning i Rundbuestil fra Begyndelsen af Valdemarernes Tid; den er især mærkelig ved det senere opførte store Taarn, der nu dog kun staar som en Ruin. Alligevel er det endnu sine 40 Alen höjt og tjener vedblivende som Sømærke.

Af Halligerne i Nærheden af Pelvorm kunne foruden de smaa, Sydfall, Hamborgerhallig og Syderog, nævnes Hoge, de to nu til en Ø forbundne Halliger Langenæs og Nordmarsch, Grøde med Apelland og Habel samt Oland, der er den nordligste af de til Pelvorm hørende Halliger. I Tidens Løb har der været ikke faa Kirker snart hist, snart her paa enkelte af Halligerne; men alle ere efterhaanden blevne ødelagte ved Stormfloderne. For Tiden have Hoge, Langenæs, Grøde og Oland hver sin Kirke. Den straatækte Kirke paa Oland har den eneste Kirkeklokke paa Halligerne, paa de andre tre Halliger kaldes Kirkegængerne sammen ved et Flag.

Øerne Pelvorm og Nordstrand samt de omliggende Halliger ere Levningerne af det gamle frisiske Landskab Strand, senere kaldet Nordstrand, som, efter at forskellige Oversvømmelser havde bortskyllet betydelige Strækninger deraf, gik til Grunde ved den store Vandflod paa Kristian

den fjerdes Tid, den 11. Oktober 1634. Der omkom 1100 Mennesker. De tilbageblevne Indbyggere paa den höjeste Del af den gamle Ø, det nuværende Pelvorm, begyndte straks at inddige deres Land; derimod vare Beboerne paa det nuværende Nordstrand ikke talrige eller formuende nok til selv at kunne foretage Inddigningsarbejdet. En Snes Aar efter Oversvømmelsen fratog da den gottorpske Hertug, under hvem Øen hørte, de gamle Landejere deres Land og gav det til et nederlandsk Selskab, imod at dette skulde inddige det. Bekendtgörelsen af denne haarde Bestemmelse hørtes i Kirkerne paa Nordstrand og Nordstrandischmoor af de gamle Landejere »ikke uden bitre Taarer«. Fra de indvandrede Hollændere nedstamme Øens Katholikker. En anden Følge af den nederlandske Indvandring er, at der paa Nordstrand i Læ af Digerne er en Mængde Frugthaver, som Hollænderne have opelsket, medens de øvrige frisiske Øer og Marsken ere blottede for Frugttræer. Tillige er Omgangssproget paa Nordstrand Plattysk, hvorimod der paa de andre sydlige Øer endnu overvejende tales Frisisk.

Øen Før er rigelig saa stor som Pelvorm og Nordstrand. En Del af Øen imod Syd bestaar af sandblandet Gestjord, der let gaar over til Hede; den øvrige Del af Landet er Marskjord, som imod Havet er beskyttet med Diger. Der er ingen Skov paa Øen; men i de fleste Byer er der en stor Mængde Træer omkring Husene. Paa Marsklandet er der ingen Byer; disse ligge alle paa det sydlige Gestland, mest paa den nordlige Rand af dette ud imod Marsken. Almindeligvis inddeles Øen i Østerland-Før og Vesterland-Før, hvoraf den sidste Del indtil 1864 hørte til Ribe Amt. Der er rigelig tre Tusend Mennesker paa Øen, af hvilke mange have en ikke ringe Indtægt af de mange Badegæster, som ty til Før om Sommeren for at nyde godt af den sunde Luft og de styrkende Søbade. Den störste By paa Øen er Vik (eller Vyk ɔ: Vig af Havet); den har over 1000 Indbyggere. Ved Vik ligger Vilhelminebadet, anlagt i Aaret 1819 og opkaldt efter Kong Frederik den sjettes Datter Vilhelmine, en Hertuginde af Lyksborg. Badet tiltog stærkt under Kristian den ottendes Ophold dér i Somrene 1842—47 og er nu stærkt besøgt. Øen har tre Kirker, der endnu bestandig nævnes efter de

Helgener, efter hvem de ere opkaldte, Sømændenes Skytshelgen St. Nikolaj, Johannes Døberen og Sankt Laurentius. St. Johannes Kirken har fra gammel Tid været den störste Landsbykirke i Danmark. Som en Mærkelighed ved Kirken kan nævnes, at den gamle Graastens Døbefont har en aflang Form hvilket minder om, at Daaben endnu langt ind i Midalderen foretoges ved Neddypning, der som bekendt er den ældste Maade at døbe paa. I Nærheden af Byen Borgsum ligger en gammel Voldplads, kaldet Borgen, der maaske i gamle Dage har været et Tilflugtssted for Indbyggerne i Fejdetid. Et til Voldpladsen knyttet Sagn om Slægten Limbek savner historisk Hjemmel. I Nærheden af Borgen ligger en Fugleköje (Fangedam med Kanaler) til Fangst af Vildænder.

Amrum hørte ligesom Vesterland-Før indtil 1864 til Ribe Stift og Amt. Øen har Halvmaaneform og er halvanden Mil lang. Dens störste Bredde er en halv Mil. Paa den sydlige Del af Øen ligger Bakken Erdenshöj (67 Fod). Halvdelen af Landet bestaar af Flyvesandsklitter, blandt hvilke Sateldyn er den höjeste (105 Fod). Midten af Øen optages af Hedestrækninger. Mod Øst er der lidt Agerland og en smal Strimmel Marsk. Paa Amrum bo 6—700 Mennesker i tre Landsbyer. — Baade paa Amrum og Vesterland-Før, hvor Beboernc altid have været meget dansksindede, blev der ogsaa i Tiden för 1864 kun undervist paa Tysk i Skolen, skönt Befolkningen ønskede indført fire Timers dansk Undervisning om Ugen.

Sild er 4—5 Mil lang og rigelig halvanden Flademil stor. Øen ligger 1—2 Mile fra Fastlandet. Den bestaar af tre Arme, af hvilke den sydlige kaldes Hørnum og og ender i Hørnum Odde, den nordlige List-Land med Albueodde, medens den østlige ender i Næs-Odde. Paa Nordenden af Øen skærer Lister-Dyb en lille Bugt ind i Landet, der kaldes Kongens Havn; men den er nu aldeles tilsandet. List-Land er næsten aldeles opfyldt af Flyvesandsklitter, der naa en Höjde af indtil 200 Fod. En Mils Vej fra List-Land imod Syd bestaar Øen af bakket hedeagtigt Jordsmon med Klitter paa Vestkysten. Enkelte Steder falde Bakker brat af mod Havet som stejle Brinker, deriblandt Røde Klif (110 Fod), saaledes kaldet af de i Sandet blandede Ler- og Jærndele, der giver Brinken et

rødt Skær. Hørnum-Odde er en to Mile lang og en Femtedels Mil bred Flyvesands Landtunge. Midt paa Øen ved Østkysten ligger Morsum Klif (80 Fod), der ved sine Lag af forskelligfarvede Jordarter yder et malerisk Skue. Halvdelen af Øen bestaar af Flyvesand, og det øvrige Land bestaar af omtrent lige meget Marskeng, uopdyrket Hedeland og opdyrket Hedeland og Agermark. Skov findes oprindelig ikke paa Øen. Som Brændsel benytte Fattigfolk ofte Lyngtørv og Faaregødning. Øen har tre Sogne: Morsum, Kejtum og Vesterland, ved hvilken sidste By der er et meget bekendt Badested. Fra Munkmarsk i Kejtum Sogn er der Overfart til Höjer. I samme Sogn er der en Fuglekӧje til Fangst af Vildænder. En saadan Fuglekӧje bestaar af en stor Dam, der er omgiven af en med Buskvækster beplantet Vold. Fra Dammen udgaar til alle Sider Kanaler, der ere omtrent 100 Alen lange, men smallere imod den ydre Ende end ved Dammen. Over disse Kanaler er der udspændt Næt, og de ende i en Ruse. Ved Hjælp af et stort Antal Tamænder hidlokkes de vilde Ænder til Dammen; Fangeren strør Korn i den af Kanalerne, hvor Vinden mest bærer hen, og Vildænderne, der følge efter for at opsamle Føden, lokkes derved ind under Nættene og til sidst ind i Rusen. Den bedste Fangetid er om Efteraaret; men der fanges ogsaa en Del om Foraaret. En Kӧje har tidligere aarlig kunnet give over 20,000 Ænder, mest af de smaa Krikænder. Disse slagtes, koges, lægges i surt og forsendes derpaa trindt omkring. Øst for Øen findes nogle Østersbanker. Hovednæringsvejene ere ellers Søfart og Faareavl. Sildringerne høre til Friserne og tale overvejende Frisisk. Paa Listland, der tidligere hørte under Ribe Amt, er Folkesproget dansk. — Ikke langt fra Rødeklif staar der ved Brӧns Hӧj et Fyrtaarn, der er 180 Alen hӧjt, og hvorfra Lyset kastes 4½ Mil til alle Sider ud over Havet. Fra dette Fyrtaarn haves en dejlig Udsigt. Mod Vest ses det vidtstrakte blaanende Hav med adskillige Skibe, mod Øst Indrehavet med sit graalige klægede Vand, mellem begge Vand den langstrakte Ø med sine hӧje vilde Klitter, dyrkede Agre, brune Lyngbakker og græsklædte Marskenge. Længst mod Øst ses Sønderjyllands Fastland med sine Hӧjder og Kirker, sine Diger og Forlande. Ogsaa paa List er der et Par mindre Fyr.

En mærkelig Oltidslevning paa Sild er den saakaldte Føringer Vold eller Riber Sti syd for Dalstrøget mellem Listland og den øvrige Del af Øen; den minder endnu om den Tid, da man efter gamle Fortællinger endnu kunde gaa fra Før til Ribe ad denne Vej. Levninger fra Oldtiden ere de talrige ældgamle Gravhöje, blandt hvilke Munkehöj.

I Listerdyb mellem List og Rømø slog Kong Kristian den fjerde i Aaret 1644 den hollandske Flaade, som vilde komme Svenskerne til Hjælp i den Krig, de i Slutningen af Trediveaarskrigen paaførte Danmark. Flere af de faldne skulle være blevne begravede paa den lille Ø Hjordsand eller Hjortsand, der ligger en halv Mils Vej fra Fastlandet i Farvandet nordøst for Sild.

Rømø, der ligger henimod en Mils Vej fra Fastlandet, er over halvanden Mil lang og en halv Mil bred. I Midten af Landet hæver sig en Række Sandklitter, der til Dels ere dækkede af Lyng. Det höjeste Punkt, Høstbjærget, naar en Höjde af 50 Fod over dagligt Vande. Vestskraaningen af Landet er en øde Sand- og Lyngflade; Østkysten bestaar af magert Agerland; langs Kysten er der dog en smal Strimmel af gode Marskenge. Øen er blottet for Brændsel. Rømø er omgiven af lavvandede Grunde paa et Sted nær, Havnen, hvor fra der er Overfart til Baadsbøl i Ballum Sogn. Paa Øen er der en Del Landsbyer, som alle ligge paa Østkysten. Fra Kirkebyen er der omtrent lige langt, henimod 4 Mile, til de to Købstæder Tønder og Ribe.

Manø, der efter 1864 vedblev at høre til Ribe Stift og Kongeriget Danmark, er en Fjerdingmil lang og bred og ligger en Mils Vej fra Fastlandet og lige saa langt fra de större Naboøer Rømø og Fanø. Den vestlige Del af Manø er en Sandstrimmel, hvortil der i Øst slutte sig lave Marskenge. Et Par Smaaholme, der kaldes Kathale og den ubeboede Gammel-Manø bestaa ligeledes af Marskjord. Manø, der nu kun tæller rigelig et Par Hundrede Indbyggere, har i gamle Dage været langt större. I Følge et gammelt Sagn skal Tyra Danebod, som efter Sakse Runemester var en engelsk Prinsesse, paa sin Rejse til Danmark være strandet paa Manø, hvor ogsaa Dronning Dagmar i Følge Kæmpevisen skal være stegen i Land, da hun kom her til Landet.

Fanø, der ved Farvandet Graadyb er adskilt fra den nörrejyske Landtunge Skallingen, er over to Mile lang og til Jævnshold en halv Mil bred. Den störste Part af Øen bestaar af Klitter, Flyvesand og Hedejord. Der er omtrent 3000 Mennesker paa Øen, som foruden Jordbrug drive Skibsfart, Skibsbyggeri, Fiskeri og lidt Handel. Fanø har to Sogne, Nordby og Sønderho, der ere omtrent lige store. Midten af Øen er i en Mils Udstrækning dækket af Hede, hvor nogle Faar gaa omkring og opsøge det sparsomme Græs. Mægtige Sandklitter omkranse hele Øen og give den paa de fleste Steder et malerisk Udseende. Fannikerne holde meget fast ved gamle Skikke og Sædvaner, og deres Kvinder bære endnu den gamle Nationaldragt. Naar Mandfolkene om Sommeren ere paa Søen, maa Kvindfolkene forrette Mandfolkearbejde paa Marken, og de gaa da som oftest med sorte Klædesmasker for at skærme Ansigtet for den skarpe Vestenvind. De fanøske Kvinder have derfor i Reglen en smuk hvid Hudfarve. I Halvtredserne oprettedes paa Fanø en Badeanstalt, der med Aarene bestandig bliver mere benyttet.

Vesteregnen mellem Vidaa og Kongeaa.

Vidaa og Kongeaa ere to af Sønderjyllands betydeligste Vandløb. Vidaa (ɔ: Skovaa, af Ved) er omtrent 8 Mile lang. Paa Grænsen af Østerløgum Sogn ved Aabenraa udspringe to smaa Vandløb, Sorbæk (ɔ: den dyndede Bæk) og Rødaa (enten af det jærnholdige Vands Farve eller af ryddet Skov), som løbe sammen ved Sivkro i Bested Sogn og derefter kaldes Arnaa (ɔ: Ørneaa). Efter at have flydt igennem Höjsted og Hostrup Sogne optager den ved Emmerske i Tønder Landsogn et större Vandløb, Hvirlaa (ɔ: Hvirvelaa, Vandløb med Hvirvler, d. e. Steder, hvor Vandet løber om i en Runding), der kommer fra Hjordkær Sogn, gennemløber Ravsted Sogn og danner Grænsen mellem

Bylderup og Burkal Sogne mod Syd og Höjsted og Hostrup Sogne mod Nord. Herefter kaldes Aaen Vidaa (ɔ: Vedaa, Skovaa), eller Hvidaa (ɔ: hvide Aa). Denne løber forbi Tønder og optager lidt syd for denne By Grönaa, der dannes af Ugebæk (fra Ensted Sogn, gennemløbende Uge, Tinglev og Bylderup Sogne), og Slogsaa (Slog = hult Sted, Rende, Aa), som løbe sammen lidt øst for Burkal Kirke. Vidaa forener sig derpaa med Sønderaa (den sydligste af de mange Aaer i Slogs Herred), som opstaar i Tinglev Sogn ved Sammenløbet af Bjerndrupaa (fra Kværs Sogn) og Gejlaa (fra Ringenæs Sogn). Efter at Vidaaen derved har optaget en Del af Afløbet fra Aventoft Sø og Bondesgaarde Sø, ved Rudbøl en Del af Gudskogens Afløb samt ved Höjer den nord fra kommende Sejersbæk, flyder den gennem den nye Sluse i Havdiget ud i Vesterhavet, hvor dens Løb gennem Vaderne kaldes Höjer Kanal.

Kongeaa eller Skodborg Aa, (Øddis Sogn), er kortere end Vidaa og har en betydelig ringere Bredde og Vandmasse. Da den løber i en Dal, der til begge Sider begrænses af bratte Skrænter, har den fra gammel Tid faaet Betydning som Grænse mellem Sønder- og Nörrejylland. Ogsaa i Nutiden er den paa en Strækning Grænsen mellem Hertugdömmet Slesvig og Kongeriget Danmark.

Egnen mellem Vidaa og Kongeaa kan inddeles i tre Længdebælter. Nærmest Höjderyggen er et 2—3 Mile bredt Strøg af Sletteland, der imod Nord afbrydes af enkelte fra Höjderyggen udgaaende Bakkedrag, men længere imod Syd er næsten fuldstændig fladt. En stor Del af Slettelandet optages af Hedestrækninger og Moser, saaledes bl. a. Egnen nord og vest for Løgumkloster. Vest for Slettelandet er det saakaldte vestlige Höjdestrøg. Dette fremtræder dog nærmest kun mellem Vidaa og Bredeaa, der ved Løgumkloster opstaar af Fiskbæk og Risbæk og først har Navnet Løbæk. Dette Höjdedrag, der omtrent har samme Længde og Bredde og enkelte Steder falder af imod Havet i en Höjde af 50 Fod, staar i Sammenhæng med et Parti Sandhöje nær ved Nörreløgum (nord for Løgumkloster), der maaske er en Levning af en ældgammel af Havet dannet Klitstrækning. Paa Vongshöj (omtrent 200 Fod) har man en prægtig Udsigt over Egnen. Nord for

Bredeaa er der ellers kun svage Spor af det vestlige Höjdestrøg.

Ved Mundingen af Bredeaa begynde Marsksletterne, der i en Bredde af indtil en halv Mil, kun afbrudt et Par Steder ved Bröns og ved Vester-Vedsted, gaa lige til Kongeaaen.

Paa den sydligste Rand af det vestlige Höjdestrøg ligge Byerne Höjer og Møgeltønder; sydøst her for, til alle Sider omgiven af vide Engstrækninger, Købstaden Tønder. Denne By ligger paa Grænsen mellem det indre Sletteland og Marsken. Jordbunden er saa lav, at Byen en stor Del af Vinteren næsten paa alle Sider er omgiven af Vand, saa at kun de noget höjere liggende Veje og enkelte Marker ere törre. Byens Navn er opstaaet af: Thunder, et af Odins Tilnavne, og Ør = sandet Strand.

At Byen Tønder, der efter Slesvig er den ældste i Sønderjylland, för har haft betydelig Skibsfart, ses af, at det har et Skib i sit Vaaben; ogsaa har der i Byen tidligere været et Kapel for Sømændenes Skytshelgen St. Nikolaj; paa dets Plads staar den nuværende Sognekirke, Kristkirken. At Byen, der nu ligger 1 1/2 Mil fra Havet, i den nyere Tid er bleven afskaaret fra Havet, kommer vel dels af den forøgede Marskdannelse, men er vistnok ogsaa til Dels bevirket ved det store Havdige, som opførtes for over tre Hundrede Aar siden fra Höjer syd paa. Vidaaen stod nu kun ved en Digesluse i Forbindelse med Havet og Skibsfarten maatte derfor aftage mere og mere. For Tiden er den kun meget ubetydelig, skönt Byen endnu har sin Skibsbro ved en Arm af Vidaaen. Havdiget havde dog den gode Indflydelse, at Egnen mellem Tønder og Havet ikke som tidligere var udsat for de ødelæggende Oversvømmelser.

Tønder er omgiven af en Række Alleer, der have det fælles Navn Borgerdigerne, hvis Tilværelse skyldes Skönhedssansen og Offervilligheden hos en Borgmester i Begyndelsen af dette Aarhundrede.

Foruden sit fortrinlige velhavende Opland har Tønder en god Betingelse for Næringsdrift i de talrige Kvægmarkeder, der afholdes her, hver Fredag om Foraaret og Efteraaret og enkelte Gange i Løbet af Vinteren og Sommeren. Byen har 3600 Indbyggere.

I Tønder er der et Alderdomshjem, det saakaldte

Hospital, der er stiftet af Kong Frederik den første, som skænkede de til det afbrændte Sortebrødrekloster hørende Grunde og Ejendomme til Oprettelse af et Hospital til Ære for den Helligaand. Et Vajsenhus, der er oprettet for halvandet Hundrede Aar siden, er bestemt for tolv forældreløse Drenge af Tønder eller Aabenraa By eller fra nogle Sogne i Viding Herred. I Byen er der ogsaa et Skolelærerseminarium, stiftet for hundrede Aar siden af Provst B. Petersen, som i over 40 Aar stod i Forbindelse med Borgerskolen. Derpaa indrettedes en særlig Anstalt, hvor Undervisningssproget var tysk indtil Begyndelsen af Halvtredserne, da det tyske Seminarium blev henlagt til Egernførde, medens Tønder Seminarium fik dansk Undervisningssprog. Efter 1864 blev Seminariet delt i en dansk og en tysk Afdeling; men denne Tvedeling ophørte i 1884, i det den ene af de to Afdelinger, der nu begge fik tysk Undervisningssprog, henlagdes til Haderslev. — Af Byens gamle Slot, der laa nær ved Skibsbroen paa en af Vand omgiven Höj, er kun Porthuset tilbage. Det benyttes nu som Fængsel.

Møgeltønder ligger en halv Mils Vej nordvest for Tønder. Navnet betyder Store-Tønder; Købstaden Tønder kaldtes i Modsætning hertil forhen Lilletønder. Ogsaa Møgeltønder har i gammel Tid haft et Slot, der laa omtrent, hvor det nuværende Schackenborg ligger. Dette Slot er over to Hundrede Aar gammelt, ligesom det tilhørende Grevskab. Greverne Schack nedstamme fra den bekendte Hærfører Hans Schack, der levede paa Frederik den tredjes Tid. Møgeltønder skal i ældre Tid have haft Adgang til Vandet, en Hulvej mod Vest i Byen skal have været en Baadehavn og den derved liggende Række Huse Fiskerhuse. Vidaaen formenes senere at have faaet et sydligere Løb, og der er nu temmelig langt ud til Aaen, som betegner Sognets sydlige Grænse. Møgeltønder ligger paa den sydøstlige Kant af Gestaasen, og den sydlige Del af Byen ligger paa Skraaningen. Set syd fra har Byen et særdeles venligt Udseende. De store Slotshaver, den til Dels teglhængte, til Dels straatækte By med mange Frugthaver og Træplantninger og den store Kirke med det höje Taarn, der kan ses til alle Sider i stor Afstand, alt dette frembyder et særdeles tiltalende Billede og træder smukt frem imod de

store flade Engstrækninger mod Syd. Byen har henimod 100 Huse med 700 Indbyggere.

I Møgeltønder var i tidligere Tid Tinghuset for Løve-Møgeltønder Herred, der hørte under Ribe Amt. Tinghuset var senere en Tidlang i Visby, der ligger midt i Herredet. De til dette hørende Sogne Møgeltønder, Daler, Visby, Emmerlev, Brede, Randrup, Mjolden og Døstrup, udgjorde indtil 1864 de saakaldte blandede Distrikter, i det de fleste Ejendomme hørte under Ribe Amt, medens en Del adspredt liggende Gaarde og Huse hørte til Tønder Amt. Dette Forhold har medført, at Egnen fra Møgeltønder nord paa bestandig har hørt til de mest udpræget dansksindede i Nordslesvig.

Et Kvarters Gang nordøst for Møgeltønder ligger Landsbyen Gallehus, opkaldt efter et Rettersted, der har staaet paa de nærliggende »Galgeagre«, øst for hvilke der nu er en til Schackenborg hørende Lystplantning Gallehus Skov. Ved Gallehus fandtes 1639 og 1734 de bekendte oldnordiske Guldhorn, der ere de ældste Oldtidsminder med Runeskrift i Sønderjylland.

I Visby Sogn ligger Herregaarden Tröjborg, der i Midalderen en Tid lang tilhørte den mægtige Slægt Limbæk. Under Kong Frederik den anden blev Tröjborg afhændet af Kronen til Familien Rantzau, der beholdt Ejendommen gennem et Par Slægtled. Det anselige Slot blev nedrevet 1854; kun en Ruin er bleven staaende.

Höjer har Navn af sin höje Beliggenhed, i Modsætning til Landsbyen Daler, der ligger i Nærheden. Byen, der har 1100 Indbyggere, er til Dels Ladeplads for Tønder; Losningen sker ved den nye Digesluse. Höjer har nogen Handel og Haandværksdrift, men de mest velhavende af Beboerne ere Bønder, store Grundejere, der fra ældre Tid have haft den störste Indflydelse paa Byens Anliggender. Omgangssproget er for de indfødte Beboeres Vedkommende ublandet dansk; Skolesproget er tysk, Kirkesproget blandet. Syd for Höjer er der et Monument paa det Sted, hvor Kong Frederik den sjette steg i Land i 1825 efter at have besøgt de af Vandfloden hærjede Egne.

Løgumkloster har sit Navn af det Cistercienserkloster, som her grundlagdes i Valdemar den stores Tid, og hvoraf den senere opførte smukke Klosterkirke og nogle Dele af de

øvrige Bygninger endnu ere tilbage. Kirken, der som alle Cisterciensermunkenes Kirker, oprindelig har været indviet til Jomfru Marie, er en Korskirke, i hvilken der er stærke Spor af Rundbuestilen, medens dog Spidsbuen er fremherskende. Den höje Kirke med sit lille Spir over Korset kan i det flade Landskab ses i lang Afstand. Paa Grund af, at Korsformen er stærkt fremtrædende og Langskibet usædvanlig kort, gör Kirkens Indre et forholdsvis storartet Indtryk; men ved nærmere Betragtning bliver let det usammenhængende og uensartede i Bygningsmaaden i Öje faldende. Som en Mærkelighed kan anføres, at alt gammelt Murværk er opført med den saakaldte »Skilkalk« som Bindemiddel. Klostret ejede paa den Tid, Kirken blev bygget, flere Jorder i Ballum Marsk. Her lod man ved Kysten opsamle Dynger af Muslingsskaller, der den Gang ligesom den Dag i Dag i Egnens Sprog kaldtes »Skiller«; af disse opstablede Hobe af Muslingskaller brændtes den hvide fortrinlige »Skilkalk«. Kirken var i sin Tid kun Klosterkirke, til hvilken i Følge Ordenens Regel ingen Lægfolk, og i alt Fald ingen Kvinder maatte have Adgang; som Følge heraf var Nörre-Løgum Kirke, der ligger en Fjerdingvej nord for Løgumkloster, indtil Reformationen Sognekirke for Byen. Den kaldes endnu i Omegnens Sprog Sogn Kirke og Sognet Sogn Sogn. Ved en i Fyrrerne foretagen Restavration af Løgumkloster Kirke bleve Lydforholdene saa slette, at den gamle Prædikestol ikke mere kunde benyttes, ja at Prædikanten endog vanskelig kan høres fra en i Nærheden indrettet Hjælpe-Prædikestol.

Byen Løgumkloster har 1450 Indbyggere. Som en Mærkelighed kan nævnes, at Jordfællesskabet her har bestaaet lige til den nyeste Tid. Endnu for nogle faa Aar siden ejede Byens Husmænd til sammen de saakaldte Kaadnerjorder uden for Byen. Hver Morgen afhentede Hyrderne, der blæste i Horn, Kvæget hos de forskellige Ejermænd og drev det ud til Græsning paa Fælleden. Ved en foretagen Udskiftning er Fællesmarken nu bleven afdelt i enkelte Lodder, af hvilke hver har sin særlige Ejer. Til Løgumkloster Sogn hører den store Draved Mose, der er over 700 Tønder Land stor, og den halvt saa store Draved Skov, der er en Levning af ældre Skovstrækninger, som tilhørte Klostret.

Ribe, der ligger ved Ribe eller Nibs Aa, er en af Danmarks ældste Byer og næst efter Slesvig den ældste danske By, der fik en kristen Kirke. Byen, der nu ligger tre Fjerdingvej fra Vesterhavets Kyst, havde i den tidlige Midalder en brugelig Havn og var derfor en betydelig By. Det saa ofte omtalte Slot, Riberhus, hvor Valdemar Sejer efter Sagnet holdt Bryllup med Dronning Dagmar, der efter Kæmpevisen ogsaa skal være død her, blev nedbrudt for et Par Hundrede Aar siden. Af de fjorten Kirker, som Ribe havde i sin Velmagtstid, ere nu kun to tilbage, deraf dog den mægtige Domkirke, en i Valdemarernes Tid fuldført Kirke i Overgangsstil. Fra det flade Tag paa dens mægtige Taarn haves en vid Udsigt over Omegnen. Byen har en 3600 Indbyggere.

I Egnen mellem Tønder og Ribe hører Knipleriet hjemme, særlig ved Løgumkloster og Møgeltønder. Det skal paa Kristian den fjerdes Tid være bleven indført til Tønder af en Købmand fra Vestfalen. Tidligere var der mange Kniplepiger, som tjente deres Underhold med dette Arbejde, men da det lönner sig slet, forfærdiges der langtfra saa mange ægte Kniplinger nu til Dags i denne Egn som i tidligere Tider.

Haderslev.

Medens de fleste större Købstæder paa Jyllands Østkyst lige fra Mariager Fjord til Kielerfjord ligge ved den inderste Vig af Fjordene, saa er Haderslev ligesom Egernførde bygget ved en af Fjordens Snævringer, der senere er bleven forvandlet til en Indsø. Som den inderste Del af Egernfjord er bleven til Indsøen Vindeby Nor, saaledes er den sidste en Mil lange Strækning af Haderslev Fjord bleven til Haderslev Dam. Byen ligger altsaa nu mellem en Sø og en Fjord; i tidligere Tid laa den nord for Fjorden, over hvilken der var Færgefart til den modsatte Bred. Mindet om hin Tid har endnu holdt sig saa levende, at der af Almuen har været gjort Forsøg paa at udlede Byens Navn

deraf. Færgen skulde have bestaaet af sammentømrede Rammer, hvorover der saa var lagt Brædder. Dette harvelignende Redskab slæbtes ved Reb eller Lænker over Snævringen, og deraf skulde da være fremkommet Navnet Harveslæb, der senere var blevet til Haderslev.

Byen Haderslev er meget gammel og Navnet ligesaa. Saxo fortæller, at den danske Sagnkonge Harald Hildetand fældede Hather, hvis Navn endnu er opbevaret i Bynavnet Haderslev. Dette gamle Vidnesbyrd om Oprindelsen til Byens Navn kan næppe anses for paalideligt; men det viser i alt Fald, at man paa Valdemarernes Tid vel vidste, at Navnet betød Hader's Efterladenskab (Lev ɔ: Arv, Efterladenskab, Ejendom); om den Hader, efter hvem Byen har faaet Navn, er Guden Hader (Høder) eller en Mand, maaske en Høvding, som har ejet Stedet, er ikke godt at sige. Af Sagnet hos Saxo kan ses, at man paa hans Tid har anset Byen for at være ældgammel.

Allerede paa Erik Glippings Tid (1259—1286) forekommer Navnet Gammel-Haderslev, og Byen maa altsaa paa den Tid have delt sig i en ældre og en yngre By. Den yngre Del af Byen er bygget paa en Grund, der oprindelig har udgjort en eller flere af Fjordens Arme omsluttede Øer. Gadenavnet Gravene betegner endnu det Sted, hvor der for et Par Hundrede Aar siden førte en Kanal fra Dammen til Fjorden. Endnu for et Hundrede Aar siden skal der have været Spor af denne gamle Vandvej. Gaaskærgade har vistnok Navn efter en anden Levning af disse Vandveje, der efterhaanden blev til et Kær, som paa en Tid, da talrige Husdyr endnu løb frit omkring i Købstædernes Gader, var et Tilflugtsted for Byens Gæs. Der, hvor den lille Gade Katsund nu ligger, maa der i ældre Tid have været en Havn eller et Gennemløb for Baade eller Skibe (Kat = Skib, Baad). Saaledes indeholde Gadenavnene i Haderslev mangen Hentydning til Byens Historie. I Kvarteret Klosteret laa i det mindste det ene af de to Munkeklostre for Graabrødre og Sortebrødre, som fandtes i Byen i Midalderen, og den nærliggende Jomfrugang minder om et Nonnekloster, som har ligget der.

Et vigtigt Mindesmærke fra Midalderen har Byen i den store smukke Vor Frue Kirke. Den hidrører ligesom næsten alle store danske Kirkebygninger fra Valdemarernes Tid.

Man møder derfor i de ældre Partier af Kirken den samme Blanding af den ældre Rundbuestil og den yngre Spidsbuestil, som er fremtrædende i saa mange andre danske Kirker. Medens derimod de fleste andre större danske Kirker have flere runde end spidse Buer, er det modsatte Tilfældet med Kirken i Haderslev, dels fordi den er paabegyndt senere end de andre, dels fordi den et Par Hundrede Aar efter Grundlæggelsen er bleven næsten aldeles ombygget og fornyet i Spidsbuestil. Med Undtagelse af St. Knuds Kirke i Odense fremtræder i ingen större dansk Kirke Spidsbuestilen saa rent som i Vor Frue Kirke i Haderslev. Kirkens Indre gør et storslaaet opløftende Indtryk ved de höje og slanke Former, af det ydre maa særlig fremhæves det höje kantede Kor, et Par fritsvævende Spændebuer over det søndre Kirkeskib og den smukke Firkløverfrise, der løber under Tagskægget omkring den störste Del af Bygningen. Alle disse Prydelser tilhøre Spidsbuestilen. Af de til Dels rundbuede Prydelser paa Kirkens Sidekapeller ses, at disse høre til de ældste Dele af Kirken, der oprindelig havde samme Höjde som de mellemste af Kapellerne og altsaa havde den i ældre Tid sædvanlige Korsform. Forhöjelsen af Langbygningen fandt Sted samtidig med Opførelsen af Koret. Paa Kristian den fjerdes Tid fik Kirken ved Vestenden et stort kobbertakt Taarn, der nedbrændte en Snes Aar derefter tillige med et prægtigt rankt Spir paa Midten af Kirken. I Nutiden er der kun et temmelig ubetydeligt rundt Taarn imod Nordvest samt et lille pænt Spir oven paa Kirken. Af Genstandene i Kirkens Indre kunne nævnes en Del Mindetavler, en smuk gammel Døbefont, et Riffelmaleri, der imod den ene Side fremstiller Kristi Korsfæstelse, imod den anden Side Opstandelsen, samt nogle andre Billeder.

Byens anden Sognekirke, Gammel Haderslev Kirke, der har været helliget Sankt Severin eller Hellig-Søren, er lille og uskön. Den gamle Kirkegaard omkring Kirken benyttes til Dels endnu. Den skraaner smukt ned mod Haderslev Dam. Her hviler Lavrids Skau. En simpel Marmorsten med de to Ord Lavrids Skau betegner det Sted, hvor den kække Fædrelandsven fandt sit Hvilested. Paa de to Kirkegaarde til Vor Frue Sogn findes danske Krigergrave. Paa den ene hviler den haderslevske Fædrelandsven Peder Hjort Lorenzen.

Vest for Gammel-Haderslev ligger nord for Landevejen og Jærnbanen Höjen Bøghoved, hvor der nu er et Lystanlæg med alle Slags Træer, medens for en Aarrække siden Bogen var saa fremherskende, at hele det lille Land dannede en smuk ensfarvet halvkugleagtig Runding. Denne Höj er den gamle Borgplads, hvor Haderslevs ældste Slot har ligget. Det gamle Haderslevhus var en fast Borg, der skriver sig fra den tidlige Midalder. Borgen var ligesom de andre sønderjyske Slotte gentagne Gange Genstand for Indtagelse, Salg og Byttehandel under Stridighederne mellem de danske Konger og de holstenske Grever; da Byen Haderslev aldrig har været befæstet, har Slottet dog ingen Sinde som Fæstning haft saa stor Betydning som Slottene i Flensborg og Slesvig. For øvrigt er det gamle Haderslevhus mindeværdigt ved, at Kristjern den første i Aaret 1448 her modtog Kongeværdigheden af det danske Rigsraads Haand. Kong Kristian den tredje boede för sin Tronbestigelse (1534) paa Haderslevhus, og her fødtes hans ældste Sön, den senere Konge Frederik den anden. Da Hertug Kristian var en Tilhænger af Luthers Reformation, blev Haderslev den første By i Danmark, hvor Luthers Lære fandt Indgang hos Beboerne.

Ved den Deling af Hertugdömmerne, som Kristian den tredje (1544) foretog med sine Brødre, tilfaldt Haderslev Hertug Hans (den ældre), der vel først tog Ophold paa Haderslevhus, men senere lod den gamle skumle Borg rive ned, efter Sagnet, fordi en Slægtning, der besøgte ham, kaldte det en Røverrede, og han opførte nu et nyt Slot. Da man paa den Tid plejede at bygge Slotte paa lave Steder, saa at de kunde omgives af Vand, og da den sydøstlige Del af Byen i Tidens Løb havde faaet större Betydning end det nordvestlige Gammel-Haderslev, byggede Hertug Hans det nye Slot ikke paa den gamle Plads, men paa en Ø øst for Byen. Samtidig flyttedes Slotsmøllen til sin nuværende Plads, der nu blev Grænsen mellem Dammen og Fjorden. Hertug Hans stiftede Latinskolen og Hospitalet; han giftede sig ikke.

Det nye Slot, der efter dets Grundlægger kaldtes Hansborg, men ligesaa ofte benævnes med samme Navn, som den gamle Borg paa Bøghoved, Haderslevhus, var efter Hertug Hans's Død, da Haderslev lagdes til den

kongelige Del af Hertugdömmerne, ofte Opholdssted for Kongerne Frederik den anden og Kristian den fjerde. Denne sidste holdt endog (1597) her sit Bryllup med Dronning Anna, der tolv Aar senere paa samme Slot fødte sin tredje Sön, Kong Frederik den tredje. Ved Svenskernes Indfald under Trediveaarskrigen blev Slottet afbrændt, saa at kun de nøgne Mure bleve tilbage; disse bleve senere nedrevne, og Stenene brugtes til Udbedring af Koldinghus. De østlige Dele af Byen Haderslev, Naffet, Slotsgade, Klingbjærg og Badstuestræde (der uden Tvivl har Navn efter den tidligere offentlige Badstue, som Haderslev maa have haft ligesom andre Byer) siges at være fremkommen efter Opførelsen af Hansborg. Det er i alt Fald klart, at Slotsgade har taget Navn efter Slottet.

I Tiden kort för og efter Reformationen havde Byen Haderslev ikke ringe Betydning; den stod endog noget höjere i Skat end Slesvig. Men da der ikke længere holdtes Hof i Byen, sank dens Velstand; da Fjordmundingen under Fejderne i Midalderen var bleven tilstoppet med Risgærder, var Fjorden efterhaanden bleven lidet sejlbar og Havnen fyldt med Mudder. Skibsfarten var derfor saa godt som ophørt. I den lykkelige Tid mellem 1848 og 1864 tog Byen et stort Opsving; men efter den sidste sørgelige Krig er det gaaet stærkt tilbage med den, uden at den hidtil har kunnet finde Midler til igen at hæve sig. I Haderslev findes et Præsteseminarium, et Skolelærerseminarium og en Bank.

Da Haderslev efter Hans den ældres Død har hørt til den kongelige Del af Sønderjylland, har denne By ligesom Flensborg, hvilken By Kongerne altid forbeholdt sig ved Delingerne, bestandig vist Troskab mod Fædrelandet, i hvilken Henseende disse to Byer have udmærket sig fremfor de andre Købstæder paa Sønderjyllands Fastland. Da der i 1848 blev gjort Forsøg paa at rejse Oprøret i Haderslev, blev det undertrykt af Byens egne Borgere. Efter 1864 er det tyske Element dog blevet en Del forstærket ved Indvandring syd fra og ved en massevis Udvandring til Kongeriget, og den indfødte danske Befolkning har saa meget vanskeligere ved at göre sig gældende over for de fremmede, som de fleste yngre indfødte Mænd i Overensstemmelse med Fredstraktaten af 1864 have ladet sig indskrive

i de danske Militærruller og derfor betragtes som »danske Undersaatter«, der nu ere politisk retsløse og uden Lov og Dom kunne udjages af Landet efter Politimyndighedernes Skön. Medens det tyske Parti saaledes i politisk Henseende har faaet en utilbørlig Indflydelse, hævder det danske Sprog glimrende sin afgörende Overvægt, saa at man næsten kan sige, at iblandt den indfødte Befolkning er Dansk det eneste Omgangssprog. Og dog er Byens Skolesprog baade i Borgerskolen og Latinskolen tysk og har, paa Tiden nær mellem 1850 og 1864, altid været det; ligeledes er Hovedgudstjenesten i Byens Hovedkirke tysk og har, paa den samme Indskrænkning nær, altid været det.

Denne Befolkningens trofaste Fastholden ved sit danske Modersmaal, der dog næsten i samme Grad er til Stede i Aabenraa, Tønder og Sønderborg, giver Haab om, at naar lykkelige Tider igen komme for vort Land og vort Folk, da vil alt det fremmede Væsen i kort Tid være som blæst bort, og den indfødte trofaste Befolkning vil igen paa alle Omraader kunne hævde sit eget Modersmaals Ret.

Ved Mundingen af den tre Mile lange Haderslev Fjord ligger mod Syd den lille By Aarøsund, hvorfra der er Overfart til Assens. Paa den uden for liggende Ø Aarø, er der et Fyr. Den vide Udsigt fra de höje Dele af Vilstrup Sogn har ogsaa givet Gaarden Breidablik (ɔ: den vidtstrakte Udsigt), dens Navn. I Vilstrup Sogn ligger ved Bugten Sandvig Badestedet Sølyst, hvorfra der er en prægtig Udsigt til Fyn og Als. I Halk Sogn ligger Gaarden Lilholt, den nidkære Forkæmper for den danske Sag, Nis Lorensen Lilholt's Fødegaard, hvor han døde 1860. Ved Hoptrup, en Kirkeby, der ligger i en smuk Dal en Mils Vej sønden for Haderslev, fandt der i Forsommeren 1848 en Fægtning Sted mellem nogle danske Hestfolk og 500 tyske Friskaremænd, hvem det lykkedes at overrumple de danske og fratage dem en Kanon, den eneste, som vore Tropper mistede under hele Krigen. I Vedsted Sogn ligger Immervad Hede, hvor der i Erik af Pomerns Tid fandt en Kamp Sted mellem nogle danske og holstenske Tropper. Holstenerne sejrede. De mange Gravhöje fra Hedenold, som findes paa Markerne i dette Sogn, bære maaske Vidnesbyrd om Kampe, som have staaet her i Oldtiden. I det vestligere liggende Bevtoft levede og

døde de danske Sønderjyders djærve Talsmand Hans Kryger. I Hammelev Sogn, den stænderdeputerede Hans Nissens Hjemsted, er den ved sin særdeles skönne Beliggenhed udmærkede Tørning (ɔ: Tjörn-Eng) Mølle. Paa en stejl Bakke ses her endnu til Dels Grundvolden af det navnkundige saakaldte Bjærgslot Tørning, der paa Valdemar Atterdags Tid var i Claus Limbæks Eje. I den følgende Tid skiftede Slottet gentagne Gange Ejere, til Dels af Slægten Limbek, indtil det solgtes til Kong Hans. Senere blev Godset udstykket; den nuværende Tørninggaard er Hovedparcellen. I Hammelev Sogn ligger Papirfabrikken Kristiansdal. I Gram Sogn er en saakaldet Helligkilde, der i ældre Tid har været stærkt besøgt. Inde i Skoven laa i Midalderen et fast Slot, der skal være opført af Hertug Erik af Sønderjylland. Det nuværende Slot er opført af Feltherren Hans Schack, Stamfader til Greverne Schack til Schackenborg, For Tiden tilhører Godset en Sidelinje af Slægten Schack, Greverne Brockenhuus-Schack. I Rødding oprettede Professor Kristian Flor 1844 den første danske Folkehöjskole, der efter 1864 flyttedes til Askov, tæt nord for den nuværende Grænse. — Flækken Kristiansfeldt mellem Haderslev og Kolding har Navn efter Kristian den syvende, som havde givet de saakaldte mæhriske Brødre eller Hernhutter Lov til her at anlægge en Nybygd. Byen har to med Lindetræer beplantede Hovedgader, der ere forbundne med tre Stræder. Af Bygninger kunne nævnes Bedehuset eller Kirken, hvor der daglig holdes Gudstjeneste, Brødrehuset samt Søster- og Enkehuset for ugifte Medlemmer af Menigheden, et Par Undervisnings- og Opdragelsesanstalter. Da Beboerne oprindelig alle vare indvandrede Tyskere, har Kirke- og Skolesproget altid været tysk. I politisk Henseende har den tyske Koloni ikke haft megen Indvirkning paa Omegnens Befolkning, der derimod ikke har været uimodtagelig for den særegne religiøse Indflydelse, som er udgaaet der fra.

I Vejstrup Sogn, et af de syv Sogne i Haderslev Amt, der ved Freden 1864 forenedes med Nörrejylland, ligger Sønderjyllands højeste Punkt, Skamlingsbanke, hvis Top Höjskamling, der er hesteskoformet, hæver sig til en Höjde af 363 Fod over Havet. Herfra har man den skönneste Udsigt til alle Sider: nede ved Foden ligger Lillebælt med dets

bugtede, skovkranste Kyst; hinsides det blaa Vand ses den lave, smilende fynske Strand; mod Nord, Syd og Vest ser man ud over en af de frugtbareste Egne i hele Danmark. Landskabet er paa Kryds og Tværs gennemskaaret af levende Hegn, ligesom i Fyn eller i Angel, i det fjærne öjner man Koldinghus's mægtige Ruin, og med det blotte Oje kan der tælles 38 Kirker. Paa Toppen af Banken har der i gamle Dage været et Gravsted, som det synes, fælles for hele Egnen; i dens Sider er der i Tidens Løb fundet en stor Mængde Askekrukker.

Da den nationale Bevægelse blandt de nordslesvigske Borgere og Bønder begyndte i Fyrrerne, blev Skamlingsbanke den naturlige Samlingsplads for dem, naar de (fra 1843) holdt deres aarlige Midsommerfest. Her mødtes de med store Skarer af deres Landsmænd fra Kongeriget, og herfra lød der kraftige og vækkende Ord ud over hele det danske Folk. Den unge Lavrids Skau vandt her sit første Ry som den mest veltalende Bonde, Danmark har ejet i den nyere Tid. Til Minde om disse Fester rejstes et Par Aar før Krigen 1864 en höj Stenstøtte, der som Indskrift bar Navnene paa de ypperste af Danskhedens Forkæmpere i Sønderjylland. Fjenderne gjorde under Krigen deres bedste for at ødelægge den og væltede den ved en Krudtsprængning, men den er siden rejst igen. Fra dens Sider lyse Minderne om dansk Trofasthed Beskueren i Møde og styrker hans Haab om en straalende Morgenrøde for det danske Folk efter Tidernes Nat.

Aabenraa.

Aabenraa ligger ved den halvanden Mil lange og indtil en halv Mil brede Fjord, som fra Lillebælt skærer sig ind i Landet. Byen ligger næsten midtvejs mellem Haderslev og Flensborg, i omtrent halvfjerde Mils Afstand fra begge, noget nærmere dog ved Haderslev end ved Flensborg. Aabenraa har henved 7000 Indbyggere. Byen har en fortrinlig Havn og derfor en Del Skibsfart ligesom en

Del Træskibsbyggeri, der nu dog ikke er saa betydeligt som tidligere, samt nogen Handel med Tømmer og Jærn. Byen har desuden et Aktiebryggeri, nogle Brænderier og et Orgelbyggeri, end videre en Sømandsskole og en Folkebank.

Af sine to Nabobyer Flensborg og Haderslev har Aabenraa mest til fælles med Flensborg. Med Undtagelse af Gadenavnene Klingbjærg (af Klinker ɔ: Teglsten; her laa før et Teglværk), Slotsgade, der ligesom i Haderslev har faaet Navn efter det yngste af de to Slotte, Byen har haft, og Jomfrugang have Haderslev og Aabenraa næsten intet til fælles, som ikke almindelig findes ved alle danske Købstæder. Meget paafaldende er derimod Overensstemmelsen med Flensborg, om end Forholdene i Aabenraa ere langt mindre end i dens sydligere Naboby. Beliggenheden er den samme i et Dalbækken ved den inderste Vig af en dyb Fjord og ved en ypperlig Havn. Ligesom Flensborg oprindelig er bygget paa Vestsiden af Fjorden mellem to Vandløb, saaledes strækker Aabenraa sig i forholdsvis stor Længde fra Aaen (Mølleaaen) mod Syd, til en Bæk imod Nord. I begge Byer gaar Hovedgaden over tre Torve, der i Aabenraa hedde Søndertorv, Storetorv og Nörretorv. Ogsaa Aabenraa har sit Ramsherred, ligesom i Flensborg og mange andre danske Byer en tidligere Forstad; ogsaa ved Aabenraa ligger der en Jørgensgaard, der minder om den midalderlige Hellig-Jørgensstiftelse for pestsyge og spedalske. De to Byer have bl. a. følgende Gadenavne til fælles: Skibsbrogade, Nygade, Fiskergade, Pottergade, Vollesgade (i Flensborg Vollesgang eller Oluf Samsons Gang). I Aabenraa minder Gildegade endnu om de midalderlige Gilder, af hvilke baade St. Knuds Gilde og Nikolaj Gilde fandtes i begge Byer. Aabenraa har kun to Gadenavne, som ikke genfindes i Flensborg eller Haderslev, Barkmøllegade, efter en Mølle, som tidligere laa der, og Persillegade. Byens Kirke er indviet til Sankt Nikolaj, men har tidligere været indviet til Vor Frue, altsaa til de samme Helgener, som Flensborgs Hovedkirker have Navn efter. Som yderligere Lighedspunkter kan endnu nævnes, at begge Byer i ældre Tid have været omgivne af Mosedrag i Egnen mod Vest og Syd, at der umiddelbart syd for Byen laa en kongelig Skov, ved Flensborg Rude, ved

Aabenraa Kongslund, at Retterstedet laa lige nord for Byen, ved Aabenraa paa Galgebjærget, og at Aabenraa Havn, som det synes, ligesom Havnen i Flensborg i ældre Tid har naaet ind til Byens Søndertorv. Aabenraas Fiskergade har maaske oprindelig, i Lighed med Holmen og maaske ogsaa Sønder Fiskergade i Flensborg, kun haft én Husrække, i det Gaden da endnu tjente som Skibsbro. Ligesom ved Flensborg Kilseng har Navn efter det gamle danske Kil, der betyder den inderste, spidse Del af en Fjord, saaledes er dette Ord ogsaa ved Aabenraa bevaret i Navnet paa Engen Kilen. Paa Grund af sin ringere Betydning har Aabenraa derimod ingen Sinde haft Klostre, saaledes som baade Haderslev og Flensborg.

I hver af de tre Byer har der i Tidens Løb været to Slotte. Medens imidlertid i Flensborg det ældre og det yngre Duborg laa paa samme Plads, har i Aabenraa det gamle og det nye Slot ligesom i Haderslev ligget paa forskellige Steder. Det ældste Slot i Aabenraa, der laa paa Nordsiden af Vestergaden, nævnes første Gang i Forbindelse med Kong Valdemar Sejer, af hvem Byen fik sine første Rettigheder, deriblandt Græsningsret (»Fægang«) paa flere Marker i Omegnen, der dels tilhørte Kongen, dels vare købte af ham og bag efter solgte til de tidligere Ejermænd med den Bestemmelse, at Aabenraas Bymænd skulde have Lov til at græsse Kvæg derpaa. Maaske har Valdemar inden sin Tronbestigelse, da han endnu var Hertug af Sønderjylland, haft Sommerophold paa Borgen i Aabenraa; her fangede han sin Slægtning, den oprørske Biskop Valdemar af Slesvig, der attraaede at göre sig til Konge over Danmark. Den gamle Kongsgaard i Aabenraa blev staaende til Dronning Margretes Tid. Et Par Aar efter at Dronningen havde skaffet sig Byen Flensborg og Nyhus Slot, fik hun ogsaa Aabenraa i Pant af den unge holstenske Greves Formyndere, med den udtrykkelige Bestemmelse, at hun kunde flytte Slottet. Dronning Margrete lod nu den gamle Borg rive ned og lod paa en Ø i et Skovkær sydvest for Byen opføre det nye Slot, som staar der endnu og har beholdt det Navn, det fik efter sin Beliggenhed, Brøndlund. Dette Slot kom kun én Gang i Fejderne under Kong Erik af Pomern til at udholde en Belejring, der varede i fire Uger; for øvrigt blev det Bolig for den kongelige

Lensmand, senere for Amtmanden, hvilket det er den Dag i Dag.

Byens Kirke er en Korskirke. Den ligger paa en Bakke midt i Byen; men den Gang, den blev bygget, strakte Byen sig endnu ikke saa langt mod Nord, og den Plads, hvor Kirken staar, laa uden for Byen nord for den ældre Borg. Kirken synes oprindelig at have været indviet til Jomfru Marie ligesom Hovedkirkerne i Haderslev og Flensborg; ogsaa senere, da den havde faaet den mere særlige Indvielse til Sømændenes Skytshelgen St. Nikolaj, var der iblandt Kirkens syv Altere et indviet til Vor Frue og et andet til hendes Moder Hellig-Anna. Ved det sidstnævnte har vistnok det Billede været, om hvilket et gammelt Rim siger:

Et naadefuldt Billed monne der staa,
som er Sankta Anna udi Aabenraa.

Dette Billede, hvortil der blev gjort Valfarter i Middelalderen, har efter andres Mening staaet paa det saakaldte Kapelbjærg syd for Byen.

Den nuværende Kirke hidrører i sin oprindelige Form uden Tvivl fra Tiden kort efter Valdemar Sejers Død, efter at Aabenraa var bleven afbrændt under Broderkrigen mellem Kong Erik og Abel. Der er kun meget lidt tilbage, hvoraf man kan skönne, hvorledes den har set ud, straks da den var fuldført. Den har været en meget smuk Korskirke med Alterrundinger (halvrunde Udbygninger) ikke blot i den østlige Ende af Langbygningen, men ogsaa paa den østlige Side af hver af Korsflöjene. Paa den nordlige Korsflöj ses uden fra endnu en Del af Rundbygningen, den øvrige Del er skjult af en senere opført Sidebygning. Ind imod Kirken er denne forhaandenværende Rundbygning tilmuret, medens de andre to Alterrundinger ere forsvundne, Hovedkoret ved en Forlængelse af Langbygningen mod Øst.

Foruden Slottet og Kirken har Aabenraa ingen mindeværdige Bygninger og i det hele faa Seværdigheder. Hvad der imidlertid udmærker den, er den skönne Omegn, i hvilken Fjorden, de udstrakte Skove, der ligge paa en meget bølgeformet Jordbund, de höje Bakker, til Dels afrundede, til Dels med bratte Skrænter, de maleriske Dale og Kløfter med Kilder og Bække danne et dejligt Billede. Fra Byen

fører en smuk Allé forbi Slottet ud til Hjelm Skov; øst for Byen ligger Jørgensgaard Skov og Dyrehaven med det yndig beliggende Beværtningssted Knappen; imod Nord har man paa Haderslevvejen frie aabne Udsigter over Byen, Fjorden og en stor Del af Dalen; imod Vest frembyde Vejene til Brunde (Ribevejen), Ris, Søst og Aarslev (den sydlige Tøndervej) det ene maleriske Skue efter det andet. Paa Myntehöj har man en fortryllende Udsigt med Skove i Forgrunden, over hvilke man ser Byen Aabenraa og den blaanende Fjord. Ogsaa ved det yndige Farversmølle, hvor der er et Skovparti med bratte Skraaninger og smalle Kløfter, gennem hvilke der risler en Bæk, har man en henrivende Udsigt til Byen og Fjorden.

Nordøst for Aabenraa er Halvøen Löjtland, et Slags Höjslette med flere Indskæringer og Dalstrøg. Her ligger den en Fjerdingvej lange Löjt Kirkeby, der med sin Forlængelse Barsmark har ikke mindre end 1500 Indbyggere. Nord herfor ligger Barsø. Imod Vest støder man snart paa Landryggen, hvor fra der haves vide Udsigter ud over det vestlige Sletteland. Imod Sydøst støder Egnen til det smukke Landskab Sundved.

Af historisk mærkelige Steder i Aabenraa Omegn maa nævnes Stedet for Sønderjyllands gamle Landsting Urnehoved, der laa ved den gamle Adelvej mellem Uge og Ensted paa Grænsen af tre Herreder. Navnet er endnu bevaret i Gaarden Urnehoved. Her raadslog Sønderjyllands frie Bønder om Landets Tarv. Svend Estridsön var her til Stede kort för sin Død (1075); efter at Kong Niels var bleven myrdet i Slesvig, kaaredes her Erik Emunes Broder Harald Kesja til Konge (1135); ogsaa Knud den sjette blev her hyldet (1182). Saa længe Bondestanden beholdt sine gamle Rettigheder, samledes her den aarlige Landdag. Da i Aaret 1523 den jyske Adel havde opsagt Kong Kristjern den anden Huldskab og Troskab og udvalgt hans Farbroder, Hertug Frederik af Gottorp til Konge, samledes Bønderne fra de omliggende Herreder ved Urnehoved og lovede hinanden at blive Kong Kristjern tro. Herredsfogden Nis Henriksen fra Slogs Herred i Tønder Amt, der hørte til Hertugens Besiddelser, optraadte til Forsvar for Frederik; men han maatte flygte, og blev forfulgt af de vrede Bønder, der drog deres Vaaben imod ham, saa at hans Kappe

blev gennemboret af Pile. Som Belönning gav Frederik den første Nis Henriksen Skattefrihed for ham og hans Slægt paa hans Gaard Hastrup. Den med Pile gennemborede Kappe hang endnu for hundrede Aar siden i Bylderup Kirke.

I Hjortkær Sogn ligger Landsbyen Søderup, hvor der sandsynligvis har været en Kongsgaard. Her døde Kong Svend Estridsön (den 29. April 1075), som var kommen syg her til fra Urnehoved. Byen Toldsted i samme Sogn har Navn af, at der her i tidligere Tid gaves Told af de Stude, som førtes ad Oksevejen syd paa. Hjortkær Kirke er bygget paa Kristjern den andens Tid af Kampesten fra Egnens talrige Gravhöje. Landsbyen Bolderslev i Bjolderup Sogn skal efter et Sagn have Navn af Guden Balder.

I Østerløgum Sogn findes en Mængde Stensætninger og Gravhöje. Ved Landsbyen Havslund (Haborslund) er der i et Dige ved Landevejen indsat en syv Fod höj Runesten, hvorpaa den eneste Indskrift er Mandsnavnet Heiruffr.

Kliplev Kirke, der er en ejendommelig Bygning i Spidsbuestil, var i Midalderen en af de mest bekendte Valfartskirker, hvor til der strömmede en Mængde syge og lidende for at helbredes af det derværende Sankt Hjælpers (ɔ: Frelserens) undergörende Billede, der var forsynet med Guldhorn samt forgyldte Handsker og Sko. Endnu en rum Tid efter Reformationen paakaldtes dets Hjælp mod al Slags Sygdom hos Mennesker og Kvæg. I Sognet ligger Herregaarden Søgaard, et af Sønderjyllands ældste adelige Godser, hvor til foruden Graasten de fleste större Gaarde i Sundved hørte.

Aabenraa Amt gaar imod Nord til Genner Bugt, imod Vest til ikke langt fra Løgumkloster og imod Syd til Flensborg Fjord og Nybølnor. Graasten og en Del af Sundved hører med til Amtet.

Aabenraa er ikke nogen stor Købstad og har aldrig været det. Heller ikke hører den til de ældste af vore Byer. Den var først en lille Købing, d. v. s. en By uden Jorder, der maatte søge sit Erhverv paa Søen. Den byggedes ved Mundingen af den Aa, hvorefter den har taget Navn. Den nuværende Mølleaa har den Gang hedt Opnør

Aa efter en Landsby Opnør, der laa en Tredjedel Mil inde i Landet i den skönne Egn, hvor nu Nymølle er beliggende. Denne Landsby, Gammel Opnör, som den kaldtes, efter at Aaens Navn var gaaet over paa Købingen ved dens Udløb, har været opkaldt efter sin Beliggenhed paa eller ved en af de Snævringer, der ligge mellem Bakkerne ved Aadalen. Op-Nør betegner det höjere liggende Nør; et Nør er en Snævring.

Da Byen Aabenraa var uden Bymark, trængte den efterhaanden til at faa Ret til at græsse Kvæg i Nabosognene; denne og andre Rettigheder bleve tilstaaede Byen af Valdemar Sejer, men en skreven Stadsret eller Skraa fik Byen dog først hundrede Aar senere, og den blev da stadfæstet af Hertug Valdemar. Allerede i den tidligste Tid drev Aabenraaerne Humleavl; de fleste af Byens Haver have i sin Tid været Humlegaarde, og Øllet i Aabenraa var bekendt for sin Godhed. Ved Siden af Humleavl, Handel og Haandværksdrift var Fiskeriet en vigtig Indtægtskilde, og Byen bærer derfor ogsaa en Makrel i sit Vaaben.

Under Kong Erik af Pomern blev Aabenraa indtaget af Hansestædernes tyske Lejesvende, som plyndrede Byen og medtog alt, der havde nogen Værdi. Hundrede Aar senere maatte Aabenraa atter lide for sin Troskab mod den danske Konge. Ligesom Bønderne paa Urnehoved Landsting vedtog at være trofaste mod Kong Kristjern den anden, viste Aabenraa den samme Troskab, og da den nægtede at sende Øl ud til Hertug Frederiks tyske Landsknægte, som ad Adelvejen vare komne til Ris for at gaa videre nord paa, sagde disse, at de nok skulde lære Bymændene at tappe Øl. De rykkede nu imod Byen, som Borgerne sagde tilhørte Kong Kristjern. Aabenraa blev indtaget og Bymændene til Dels pinte og dræbte, for saa vidt de ikke flygtede ud i Skoven eller paa Søen. Kvæg og Korn, Bohave og Klæder gjordes til Bytte; en Del af Byen gik op i Luer. Hvor stor Hengivenheden for Kong Kristjern var i de danske Byer, kan ses af, at nogle Dage efter den ilde Medfart, Aabenraa havde lidt, vovede Borgerskabet i Flensborg endnu at skrive til Kong Kristjern: »Vi ville staa hos eders Naade med Liv og Gods efter alle vores Formue«.

Aabenraa udbredte sig i Tidens Løb imod Nord. De

første Huse have ligget i Nærheden af den gamle Opnør Aa, og i flere Hundrede Aar gik Byen ikke nord for det Sted, hvor den nuværende Kirke ligger. Men efterhaanden dannede der sig en Forstad, Ramsherred, uden for Byens Volde, og den voksede bestandig længere mod Nord, saa at Aabenraa alt paa Kristian den fjerdes Tid omtrent gik ligesaa langt imod Nord som nu, til det lille Vandløb ved Nörreport. Denne Bæk hed Tyvkærbæk og havde rimeligvis Navn efter et Kær eller en Sump i Nærheden, hvor man i gamle Dage nedsænkede Tyve og andre Ildgerningsmænd, som skulde straffes paa Livet.

Sundved.

Halvøen Sundved (Sund-Ved ɔ: Skoven ved Sundet) har taget Navn efter det dybe smalle Alssund, hvorved det ligger, og efter de mange Skove, som findes i Landskabet. Halvøen begrænses imod Nord af Aabenraa Fjord, som derfor undertiden hos Beboerne kaldes Nörrehav, og imod Syd af Flensborg Fjord, hvor Landsbyen Sønderhav har Navn efter en Betegnelse af Fjorden, der tidligere har været gængs hos Egnens Befolkning. Navnet Sundved indskrænkes dog almindeligvis til den Del af Halvøen, som ligger ved Alssund, og til den mindre Halvø, som her fra udgaar mod Syd, Broagerland. Hele Landskabet er meget frugtbart og ved sine talrige Skovpartier og bølgeformede Jordbund med talrige rundagtige Höje og Dale tillige meget smukt.

Halvøen Broagerland er paa en lille Strækning nær, med hvilken den hænger sammen med det øvrige Sundved, omgiven af Flensborg Fjord og dens Sidearme. Med sin lange Sydvestside støder Halvøen umiddelbart til selve Fjorden, medens Angel danner Fjordens sydlige Bred; mod Øst er Broagerland omgivet af den yderste aabne Del af Flensborg Fjord og Bugten Vemmingbund, som her fra skærer sig ind mellem Halvøen og det øvrige Sundved. Nordvest for Halvøen fører det smalle Egernsund fra Fjorden ind til

Nybølnor, der danner den nordlige Grænse for Broagerland. Egernsund skal have Navn efter, at det i gamle Dage var saa smalt, at et Egern kunde springe fra Træerne paa den ene Bred over paa dem paa den anden Side. Ved en vestlig Arm af Nybølnor ligger Graasten. Det sydvestligste Punkt paa Broagerland, Brunsnæs, betegner Grænsen for den indre Del af Flensborg Fjord, fra gammel Tid Byens Havnegrænse. Fra Brunsnæs er Overfartssted til det lige over for liggende Holdnæs, der danner den nordligste Spids af Angel. Sydvestsiden af Broager danner den nordlige Bred for den mellemste Del af Flensborg Fjord. Grænsen mellem denne og Fjordens brede yderste Del, der staar i umiddelbar Forbindelse med Lillebælt, Alssund og Østersøen og afsætter Vemmingbund imod Vest, dannes af Broagerlands sydligste Punkt Borreshoved. Navnet Borressted eller Borgshoved betegner en höj Landtunge, i det Borg oprindelig blot var et af Naturen dannet höjt Sted; Brunsnæs har maaske Navn af de af Vestenvinden brunede Træer paa Kysten, ligesom Blans (oprindelig Blaanæs) har Navn af den blaanende Farve, som Kyststrækninger antage, naar de ses i Frastand.

Hele Halvøen Broagerland udgör Broager Sogn. Den store Kirkeby Broager ligger saa temmelig i Midten af Sognet, i lige Linje en Mil fra Sønderborg, over to Mil fra Flensborg og tre Mil fra Aabenraa. Kirken, der stammer fra Valdemarernes Tid, maaske fra Valdemar Sejers første Regeringsaar, udmærker sig ved sin halvrunde Korbygning, den smukke sammenslyngede Rundbuefrise, der løber hen under Taget paa Hovedbygningen, og fremfor alt ved sine Tvillingtaarne, der kunne ses i stor Afstand og ude paa Havet tjene som Sømærke. Som det er sædvanligt ved Kirker med to Taarne, saaledes knytter der sig ogsaa til Broager Kirke en Del forskellige Sagn, der dels fortælle om Taarnenes Opbyggelse af to Søstre paa en nærliggende Herregaard, dels at Taarnene skulle være opbyggede i Anledning af et Par Tvillingbrødres Fødsel. Mærkeligt er et Sagn om, at der i gammel Tid skal have været en Gennemkørsel paa Midten af Kirken. Dette Sagn turde hidrøre fra den Tid, da Kirkens Korsflöje, der ikke fandtes paa den oprindelige Kirke, bleve tilbyggede. Kirken har vistnok været indviet til Hellig Jørgen, der kæmpede med

Dragen; et stort Træbillede af denne Helgen bevares endnu i Kirken. I Broager er der to Præster, der have hver sin Præstegaard. Nord for Byen ligger Smølvold, maaske en forhenværende Borgvold, efter Sagnet en Skanse fra Svensketiden. — Ved Egernsund, Iller og flere Steder paa Broager Land ere store Teglværker. Ved Flensborg Fjord er der i det hele over et halvt Hundrede Teglgaarde, der sysselsætte over tusende Arbejdere, af hvilke nogle ere indvandrede fra Tyskland, særlig fra Lippe-Detmold.

Af Kirkerne i det øvrige Sundved kan Satrup (eller Sottrup) Kirke med dens höje Taarn og Spir ses i meget stor Afstand. Nybøl Kirke, der ligger ved Herredets gamle Tingsted, har en mærkelig Bygningsform, i det den har en bred halvrund Udbygning imod Vest. Denne Bygningsmaade, der ikke genfindes paa noget andet Sted, kan ikke tænkes at have nogen anden Oprindelse end den, at der i gammel Tid har været et Kapel eller en lille Rundkirke her paa Stedet, og at denne ved Tilbygning er bleven forlænget imod Øst.

I Satrup Sogn ligger Slottet Sandbjærg, Hovedgaarden i Grevskabet Reventlow, foruden Schackenborg ved Møgeltønder det eneste Len i Sønderjylland.

Sundved er ved Begivenhederne i de sidste Krige blevet et Mindernes Land. Der gives ikke et Sogn, ikke en Kirkegaard, hvor man ikke finder danske Krigergrave. Flere Steder har der staaet Kampe og Fægtninger. Særlig mindeværdig er selvfølgelig den mægtige Dybbølbanke, der skraaner ned imod Alssund uden for Sønderborg.

Dybbøl Bjærg er ved den Betydning, det har haft i Danmarks sidste Krige, for alle danske blevet en Plet, hvor store Minder, lyse saa vel som mørke, flokke sig talrigere end de fleste andre Steder i Landet. Saa længe den danske Flaade under en Krig med Tyskland var Herre i de danske Farvande, dannede Dybbøl Bjærg en udmærket Flankestilling for en dansk Hær, der ikke kunde tage Kampen op i aaben Mark med en overlegen Fjende. Med Als i Ryggen og fri Forbindelse ad Søvejen med de andre Landsdele havde en lille Hær i denne Stilling udmærkede Betingelser for bag faste Værker at kunne føre et udholdende Forsvar. I den første slesvigske Krig gik derfor den danske Hær efter Slaget ved Slesvig den 23. April 1848 for störste

Delen tilbage til Dybbøl og Als, og der anlagdes allerede da for at sikre Forbindelsen med Als et Par Brohoveder ved Foden af Banken nede ved Sundet. De danske kæmpede med Ære og Sejer i de to Fægtninger ved Dybbøl den 28. Maj og den 5. Juni 1848, ligesom der ogsaa i 1849 i den samme Egn stod flere mindre Kampe.

Sit egentlige Ry i den danske Krigshistorie fik Dybbøl dog først i 1864. I de nærmeste Aar för Krigen var der bygget en Række af 10 Jordværker tværs over Banken fra Vemmingbund til Alssund. Skanserne vare nummererede fra Syd til Nord, saaledes at Nummer 1—4 laa mellem Vemmingbund og Landevejen fra Flensborg til Sønderborg, 5, 6 og 7 paa Toppen af Banken vest for Møllen, 8, 9 og 10 paa den nordlige Skraaning ned mod Alssund. Stillingen var bestemt til at optage störste Delen af den danske Hær, naar denne skulde blive nødt til at römme Danevirkestillingen. Efter Tilbagetoget herfra den 6. Februar 1864 gik derfor den allerstörste Del af Hæren til Dybbøl; senere førtes 3. Division dog til Nörrejylland, men 1. og 2. bestemtes til at forsvare Dybbølstillingen. Da Overgeneralen de Meza straks efter Tilbagetoget fra Danevirke var bleven kaldet til København, førte først General Lüttichau midlertidig Befalingen over den danske Hær paa Dybbøl og Als, men han afløstes senere af General Gerlach.

Medens det østerrigske Korps og den pröjsiske Gardedivision trængte op gennem Nordslesvig og i Begyndelsen af Marts overskred Grænsen mod Nörrejylland, blev det Prins Frederik Carls Opgave med det første pröjsiske Korps at belejre Dybbølstillingen. Den 18. og den 22. Februar foretog han större Rekognosceringer frem mod Stillingen, hvorved det kom til Kamp med den danske Forpostlinje, der stod i den vestlige Udkant af Bøffelkobbel og Stenderup Skove; Pröjserne havde slaaet en Baadebro over Egernsund, saa at de ogsaa kunde trænge frem over Broagerland. Disse Fægtninger viste det pröjsiske Fængnaalsgeværs afgjorte Overlegenhed i en Kamp mellem Fodfolk og bevægede de danske til at trække Forposterne tilbage til en Linje fra Avnbjærg ved Vemmingbund over Dybbøl By og Ragebøl til Alssund.

Frederik Carl vilde gærne undgaa en regelret Belejring af Dybbølstillingen, som de danske imidlertid havde

forstærket ved Løbegrave mellem Skanserne og en sammenhængende Vold bag den sydlige Del af Skanserækken. Han fattede derfor den Plan allerede nu at forsøge en Overgang til Als. Da en saadan vilde være meget vanskelig over den sydlige, smalle Del af Alssund, langs hvis østlige Kyst de danske havde opkastet en Række Batterier, rettedes hans Opmærksomhed paa Als's Nordland, der kun havde en ringe dansk Besætning, men som til Gengæld var adskilt fra Sundved ved den en Fjerdingvej brede Alsfjord. Et saadant Foretagende vilde kræve omfattende Forberedelser og Dristighed og Snarraadighed i Udførelsen, men vilde ogsaa, hvis det lykkedes, langt fordunkle Østerrigernes tarvelige Bedrifter oppe i Nörrejylland.

Imidlertid maatte man søge at fastholde de danske i den Tro, at Pröjsernes Bestræbelser fremdeles gjaldt Dybbøl; derfor byggedes der en Række Batterier ved Gammelmark Strand paa Broagerland; det pröjsiske riflede Skyts kunde herfra med Lethed naa over Vemmingbund og virksomt beskyde den danske, venstre Flanke. Paa dansk Side fandtes der kun i Skansen Nummer 2 nogle riflede Kanoner, der kunde tage den ulige Kamp op; de øvrige Skansers glatløbede Skyts naaede ikke saa langt.

Ilden fra Broager aabnedes den 15. Marts og blev meget farlig for Skanserne paa venstre Flöj; men de fire Kanoner i Nummer 2 holdt tappert ud mod Fjendens 26. — Den 17. Marts førtes der i Forpostlinjen en heftig Kamp om Dybbøl By, der toges af Pröjserne, toges tilbage af de danske, men dog ved Dagens Slutning blev i Fjendens Hænder. Disse besatte samme Dag ogsaa Avnbjærg, og de danske Forposter stod fra nu af lige foran Skanserækken. — Frederik Carl fortsatte stadig sine Forberedelser til Alsovergangen, der skulde finde Sted fra Ballegaard paa Sundveds Kyst til Hardeshöj Færgegaard paa Als; den pröjsiske Garde sendtes ham som Forstærkning fra Nörrejylland. For at bortlede de danskes Opmærksomhed foretoges om Morgenen den 28. Marts et Angreb paa den danske Stillings venstre Flöj; Fjenden mødte den tapreste Modstand fra dansk Side og blev desuden med Held beskudt fra det danske Panserbatteri Rolf Krake, der laa i Vemmingbund; han maatte derfor op paa Formiddagen trække sig tilbage. Overgangen over Alsfjord fastsattes

derpaa til Natten mellem den 2. og 3. April, og om Eftermiddagen den 2. aabnedes der et heftigt Bombardement mod Dybbølskanserne, der ogsaa uden foregaaende Varsel rettedes mod den aabne By Sønderborg. Samtidig satte de pröjsiske Afdelinger, der skulde deltage i Overgangen, sig i Bevægelse mod Ballegaard, hvor alle Forberedelser til en Overførsel vare trufne. Men i Løbet af Aftenen rejste der sig saa stærk en Storm, at Forsøget maatte opgives for denne Gang. De danskes Opmærksomhed var imidlertid bleven vakt, og Forsvaret paa Als's Nordland var allerede blevet forstærket. Pröjserne rettede derfor nu deres Opmærksomhed paa den smalle Del af Alssund og begyndte at undersøge Muligheden af en Overgang her.

Fra den 2. April fortsattes Beskydningen af Skanserne og Bombardementet af Sønderborg hver Dag; store Dele af Byen brændte. Tillige nærmede Fjendens Belejringsarbejder sig fra Avnbjærg til Skansernes venstre Flöj, og Batterier anlagdes ogsaa mod den höjre Fløj og langs Alssund. Til sidst vare 33 pröjsiske Batterier i Virksomhed, og Skydningen standsede nu hverken Dag eller Nat; den danske Hær foruroligedes derhos næsten hver Nat ved forstilte Stormløb, saa at Tjenesten i Skanserne baade var yderst trættende og farefuld. Man forudsaa en Storm og skaanede derfor saa meget som muligt Artilleriet i Skanserne, for at det kunde være brugbart i det afgörende Öjeblik; hver Nat vare travle Arbejdskolonnner i Virksomhed for at udbedre den om Dagen paa Værkerne foraarsagede Skade. Jordbunden i Stillingen blev ved alt dette saa opreven og opkørt, at det var meget vanskeligt for större Afdelinger at bevæge sig i Orden paa den.

Da Udsigten til at afslaa en Storm aftog for hver Dag, udbad Overkommandoen sig ny Ordrer fra København, men der blev svaret, at det var Regeringens Mening, at Dybbøl skulde holdes til det yderste. Flere af Skanserne paa venstre Flöj vare til sidst ukampdygtige og deres Kanoner ubrugbare; de pröjsiske Løbegrave vare naaede frem til 400 Alen fra Skanserne. Stormen fastsattes endelig til den 18. April og begyndte Klokken 10 Formiddag paa Stillingens venstre Flöj efter en forudgaaende voldsom Beskydning paa seks Timer. I seks store Stormkolonner styrtede Pröjserne frem fra den forreste Parallel; en Kolonne

angreb hver af Skanserne 1—6. Disse saa vel som Løbegravene imellem dem vare til Dels ikke andet end store Grusdynger; kun i enkelte af dem fandtes der brugeligt Skyts. Ikke des mindre ydede de to Regimenter (2. og 22.), der forsvarede denne Del af Stillingen, en tapper Modstand, og særlig maa fremhæves Forsvaret af Skansen Nummer 2, der under hele Belejringen havde staaet som Mønsterskansen. Den havde stærkere end nogen anden Skanse været udsat for den fjendtlige Ild fra Broager, men de kække Artilleriofficerer, Løjtnanterne Anker og Castenskjold, der skiftevis førte Befalingen i den, havde med stor Koldblodighed og Udholdenhed ført den ulige Kamp og efter Evne givet Svar paa Tiltale. Paa Stormdagen førte Anker Befalingen; da Fjenden fra begge Sider trængte ind i Skansen, havde han med egen Haand fornaglet alle Kanonerne, efter at de først vare blevne afskudte mod Stormkolonnen. Han bad derpaa Besætningen om at forlade Skansen, da han saa vilde sprænge den i Luften; men Folkene vilde ikke forlade deres Fører. Anker blev da tagen til Fange tillige med den øvrige Besætning.

Kampen om Skanserne stod ikke længe paa; de danske gik tilbage til den bagved liggende sammenhængende Vold, men ogsaa denne blev i Farten taget af Fjenderne. Der var Fare for, at hele Besætningen paa Stillingens höjre Flöj, mod hvilken der kun var bleven rettet et Skinangreb, skulde blive afskaaren fra Tilbagetoget til Brohovederne. Den reddedes imidlertid ved det heltemodige Angreb, der nu foretoges mod de fremstormende Fjender af den danske Reserve, 8. Brigade under Oberst Scharffenberg, der bestod af 9. og 20. Regiment. Dette Angreb, der foretoges op ad Bakken med det Öjemed at kaste Fjenden tilbage over den sammenhængende Linje, var den danske Hærs mest glimrende Vaabendaad i denne Krig og en af de smukkeste i den danske Krigshistorie. Det udførtes med overordentlig Fynd og Begejstring, og det lykkedes virkelig at drive de pröjsiske Kolonner omtrent tilbage til Volden; men denne var besat af de nu tilkomne pröjsiske Reserver, hvis Bagladevaabens ødelæggende Ild gjorde enhver videre Fremtrængen umulig. Et enkelt Kompagni lykkedes det at trænge ind i Dybbøl Mølle, men dets Fører faldt, og hans Folk bleve omringede og maatte overgive sig; under Frem-

rykningen vare begge Regimentskommandørerne, tre af de fire Bataillonskommandører og de fleste Kompagniførere faldne eller blevne saarede; Tilbagetoget maatte nu tiltrædes. Under dette faldt General Du Plat, der til Fods var ilet frem ad Landevejen for at iagttage 8. Brigades Angreb. Men Pröjserne kunde foreløbig ikke trænge videre frem, höjre Flöj var reddet, og Resten af den danske Styrke samledes i Brohovederne, hvor fra den i Ro og Orden førtes over til Als; Broerne bleve derpaa ødelagte. Pröjserne forsøgte under Stormen ogsaa at gaa over Alssund, men dette maatte snart opgives.

Dybbøl burde sikkert have været römmet Aftenen för Stormen, saaledes som Russerne bar sig ad ved Sebastopol under Krimkrigen; men dels handlede Overkommandoen under et Tryk fra Regeringen i København, der gærne vilde, at Hæren skulde have Fodfæste paa Sønderjyllands Fastland, naar Konferencen i London faa Dage efter traadte sammen; dels ventede den først Stormen et Par Dage senere. Dybbøls Forsvar er mindeværdigt ved den Sejhed og Udholdenhed, den danske Soldat her udviste under den maanedlange Belejring; fordömt som han var til næsten fuldstændig Uvirksomhed hele Tiden, idelig foruroliget ved Skinangreb, stadig udsat for den voldsomme Beskydning (man regner, at der blev afskudt over 50,000 Skud mod Stillingen) og anstrængt med Arbejde om Nætterne for at udbedre den Værkerne om Dagen tilföjede Skade, — bevarede han ikke blot sin Frejdighed og sit Mod, men beholdt ogsaa saa megen Kraft tilbage, at han Fod for Fod paa Kampens Dag kunde forsvare den sidste Plet af Slesvigs Fastland, hvor Danebrog endnu vajede. Derfor vil det danske Folk altid gemme Dybbøls Navn i et trofast Minde.

Als.

Af de tre Stræder, der forbinde Østersøen med Kattegattet, Øresund, Storebælt og Lillebælt, er Lillebælt det smalleste og derfor det, der har mindst Betydning for Skibsfarten og Verdenshandelen. Paa det smalleste Sted imod Nord, mellem Middelfart og Snoghöj, er Bæltet kun 1000 Alen bredt, saa at man kan skyde der over med Rifler; lidt længere mod Syd stiger Bredden til en halv Mil og i Nærheden af Als til over en Mil. Medens de nordligste Bugter, som Bæltet afsætter, Koldingfjord og Haderslevfjord, ere temmelig lavvandede, saa have baade Aabenraa og Flensborg Fjord en stor Dybde, og det samme er Tilfældet med det dem forbindende Stræde, Alssund, der er saa dybt, at de störste Krigsskibe kunne sejle der igennem*).

Lillebælt har i gamle Dage hedt Alfesund ɔ: Alfernes, Ellefolkenes Sund, og det er formodentlig denne Benævnelse, der endnu genfindes i Navnet paa Sognet Aller (Alver d. e. Alf-Ør ɔ: Alfestrand), i den lille By Alnor (ɔ: Alfernes Nor) ved Flensborg Fjord og i Navnet paa Øen Als, der i ældre Tid kaldtes Alsø (d. e. Alfsø, Alfernes Ø), hvilken Benævnelse endnu til Dels har holdt sig i Folkesproget. Den smukke Betegnelse som Alfernes Hjem kan Øen endnu fortjene;

*) Østersøen er saa ulig de andre större Have, at den af flere fremragende Videnskabsmænd er bleven betegnet som en Indsø, saa at dens Forbindelse med Verdenshavet gennem Øresundet, Bælterne og Kattegat maatte anses som et mægtig udvidet Flodløb. En saadan Betragtning har kunnet opstaa, fordi Østersøen har en meget ringe Saltmængde, i det hele kun $^1/_2$ pCt. (medens Vesterhavet har $3^1/_2$ pCt.), fordi den næsten slet ikke har Ebbe og Flod (Tidevandet kan nemlig paa Grund af de smalle Indløb ikke göre sig gældende, fordi Østersøen kun har en forholdsvis ringe Dybde, saa at det endog er sjældent at træffe et halvt Hundrede Favne Vand), og fordi den optager en saa stor Mængde Flodvand, at der idelig er en Strömning af Vand gennem Øresund og Bælterne ud til Verdenshavet, ligesom i en Flod. Der er derfor stor Forskel mellem Østersøen og Vesterhavet, og selv den flygtigste Iagttager, der har været ved begge Have, vil have iagttaget en paafaldende Ulighed, ikke blot med Hensyn til Vandets grönlige Fare, det mindre Antal Søfugle, og den mindre storartede Strand; men Østersøen har i det hele taget ikke det Præg af Storhed og Vidtstrakthed, der betager enhver Tilskuer ved Vesterhavet. Med dette hænger Østersøen sammen ved de tre danske Sunde og Bælter, ved Kattegattet mellem Sverig og Danmark og ved Skagerak mellem Danmark og Norge. Skagerak maa rettest anses for en Del af Vesterhavet.

med sine Höjdedrag og Bakker, af hvilke Höjbjærg eller Høgebjærg ved Asseballe naar 256 Fods Höjde, sine stejle Brinker ved Stranden, særlig mod Øst, sine smaa Indsøer, Skove og frugtbare, veldyrkede Marker, der ere gennemskaarne af levende Hegn, og sine venlige Landsbyer og Gaarde, der ere omgivne af Frugthaver, ligner Øen en af Bæltet og Alssund omkranset stor Have. Alssund, der skiller Øen fra Sundved, har i over en Mils Længde mod Syd kun en Bredde af 400 Alen; længere mod Nord udvider det sig til en Fjerdingvejs og derpaa en halv Mils Bredde og afsætter her talrige Bugter, Vige og Nor, deriblandt Avgustenborg Fjord og Stegsvig med Dyvig ved Nordborg. Paa Sydsiden af Als afsætter Lillebælt den halvanden Mil lange og en Fjerdingvej brede Bugt Høruphav. Mellem denne Bugt og Havet ligger Halvøen Kajnæs eller Kegenæs, der med en smal Tange, Draget eller Drejet, hænger sammen med Øen.

Sønderborg, den störste By paa Als, ligger paa det sydvestlige Hjörne af Øen, hvor Alssund munder ud i den brede Indsejling til Flensborg Fjord, der danner Forbindelsen med Lillebælt og Østersøen. Byen ligger i lige Linje 4—5 Mil nordøst for Flensborg og lige saa langt sydøst for Aabenraa; ad Landevejen er Afstanden fra enhver af de to Byer omtrent fem Mile. Da Sønderborg ligger ved en Udkant af Øen, har den første Vej ikke, som ved Byer, der ligge ved Enden af en Fjord inde i Landet, gaaet langs med Stranden, men ført fra denne ind imod Landet. Følgen deraf er, at medens Hovedgaderne i Nabobyerne paa Fastlandet, Aabenraa og Flensborg, i sin Tid til Dels have været Skibsbro og derfor ligge jævnløbende med Havneranden, saa gaar Hovedgaden i Sønderborg omtrent i modsat Retning af Skibsbroen. Byen har derfor heller ikke det langtstrakte Udseende som vore fleste andre Byer.

Sønderborg har en Del Skibsfart, noget Skibsbyggeri og Fabrikvirksomhed og har et godt Opland for sin Afsætning i de frugtbare Egne Als og Sundved. Byen har en smuk Hovedgade, der foran Raadhuset udvider sig til et trekantet Torv, hvor fra mindre Gader danne Hovedgadens Forlængelse ned til Skibsbroen. Kirken er paa Kristian den fjerdes Tid bygget af Hans den yngre. Paa Kirkegaarden er der danske Krigergrave. Det mest seværdige ved

Sønderborg er Frederik den syvendes Bro over Alssund, samt Slottet. Broen, der fører over til Sundved, er for störste Delen bygget paa Baade, der flyde paa Vandet. Paa Midten findes et Aabningsled for gennemsejlende Skibe. Den er bygget 1856.

Det gamle Sønderborg Slot ligger sydvest for Byen paa en fremspringende Odde. Det skal først have ligget paa det nuværende Avgustenborgs Plads og være opført af Kong Valdemar den store som Værn mod de vendiske Sørøvere. Sit Navn fik det i Modsætning til det ældre Als-Slot, der fra den Tid af kaldtes Nörborg. Paa Sønderborg Slot holdt Valdemar Atterdag (1340) Bryllup med Dronning Helvig. Blandt alle de historiske Minder, der knytte sig til Slottet, er dog intet mærkeligere end Kong Kristjern den andens Fængselstid. I henved sytten Aar (1532—1549) sad den ulykkelige Konge, mod Tro og Love fængslet af sin Farbroder, Frederik den første, her som Fange, en Del af Tiden indespærret i sit Kammer, der laa i det sydøstlige af Slottets fire Taarne. For Vinduet var der Jærnstænger, i en Fordybning i Væggen stod Kongens Seng, i en anden en Kamin, i Midten af Værelset et stort Marmorbord, paa hvis Plade man senere skal have set en Fure af Kongens Finger, som han lod glide hen ad Stenfladen, naar han gik rundt om Bordet; ogsaa i Gulvet skulle de afslidte Sten have vidnet om Kongens tunge Vandringer. I de mange ledige Timer havde Kong Kristjern bl. a. udskaaret en Afbildning af Københavns Slot, der har udmærket sig ved sin Nöjagtighed. I de senere Aar af sit Ophold paa Slottet kunde Kongen gaa frit omkring i Byen.

Som bekendt døde Kong Kristjern den anden, der boede sine sidste ti Aar paa Kallundborg i Sjælland, og hans Fætter, Kong Kristian den tredje, begge i Aaret 1559. Fra dette Aar af boede Kristian den tredjes Enke, Dronning Dorothea, paa Slottet til sin Død tolv Aar senere, og derefter boede her hendes Sön Hans den yngre, der af sin Broder havde faaet overladt Als, Ærø og Dele af Sundved og Nordangel. Af Hans den yngres 23 Börn (11 Sönner og 12 Døtre i to Ægteskaber) fik den ældste, Aleksander, Sønderborg Slot, og fra ham nedstamme bl. a. den avgustenborgske Hertugslægt og den beckske Linje, siden 1825 den yngre lyksborgske, hvortil det senere danske Kongehus

hører. Under Kong Frederik den tredje kom Sønderborg tilbage til Kronen. Slottet blev i den sidste Halvdel af forrige Hundredaar overladt til Benyttelse af de avgustenborgske Hertuger. I de sidste sønderjyske Krige har det tjent til Lasaret, Vaabenoplagssted, Vagthold o. s. v. For Tiden er det pröjsisk Kaserne.

I Aaret 1864 led Sønderborg By meget under Krigen, ja blev endog udsat for Bombardement.

Avgustenborg Slot, ved hvilket der i Tidens Løb har dannet sig en Flække, blev første Gang opført paa Frederik den tredjes Tid (1648—1670), da en Sön af Hertug Aleksander af Sønderborg, Hertug Ernst Gynther, her købte en Landsby af Kongen, lod den udlægge og byggede et Slot, som han opkaldte efter sin Hustru, den lyksborgske Prinsesse Avgusta. Den sidste af hans Afkom, der boede paa Avgustenborg, var Hertug Kristian, der paa Grund af sin Deltagelse i Opstanden med sin Familie forlod sit skönne Fædrehjem for sidste Gang i April 1848, da vore Tropper rykkede frem i Sønderjylland. Henimod 5 Aar senere, den næstsidste Dag i Aaret 1852 undertegnede den landflygtige Hertug i Frankfurt ved Main en Frasigelsesskrivelse, ved hvilken han for sig og sine Efterkommere overdrog den danske Regering alle sine Besiddelser paa Als og paa Sønderjyllands Fastland for $1^1/_2$ Million Specier (= 6 Millioner Kroner). Den nuværende Slotsbygning, der stammer fra de første Aar af Kristian den syvendes Regeringstid, er en anselig Bygning, der nærmest tilhører den italienske Stil. Til Slottet, der nu er et tysk Lærerindeseminarium, hører en smuk Park. Byen Avgustenborg har omtrent 650 Indbyggere.

Nörborg eller Nordborg er en lille By paa 1300 Indbyggere, liggende ved den nordvestlige Bred af Nörborg Sø. Byen, der har nogen Skibsfart (Udførsel af Æbler), bruger Dyvig som Udskibningssted. Paa en Ø i Nörborg Sø lige ved Byen ligger en enetages Længe af det gamle Nörborg Slot, nu en Gæstgivergaard.

Byen hed oprindelig Købing ɔ: Handelsstad, hvilket Navn endnu har holdt sig i Navnet paa den nærliggende Landsby Købingsmark. Kirken hedder Tontoft efter en Landsby, som efterhaanden er gaaet op i Nörborg. Dette Navn har Byen faaet efter Slottet, som er det ældste Slot

paa Als og skal være bygget allerede af Kong Svend Grade. Dets Navn Als-Slot blev efter Opbyggelsen af Sønderborg forandret til Nörborg. Paa Knud den sjettes Tid sad Biskop Valdemar af Slesvig, efter at være bleven tagen til Fange paa Aabenraa Slot, i fem Aar i Fængsel paa Nörborg, hvor fra han førtes til Søborg paa Sjælland. Under Stridighederne med de sønderjyske Hertuger af Abels Slægt sad den tolvaarige Kong Erik Glipping i nogle Maaneder fangen paa Nörborg Slot; i de senere Kampe med de holstenske Grever blev Slottet to Gange indtaget, en Gang af Valdemar Atterdag, en anden Gang af Erik af Pomern. I den oldenborgske Kongestammes Regeringstid har Nörborg Slot til forskellige Tider været Sæde for to nu uddøde Grene af den sønderborgske Hertugslægt, den ældre og den yngre nörborgske Linje. Den første Hertug af den sidstnævnte Linje opbyggede paa Kristian den femtes Tid et mindre Slot, da det ældre og större Slot var afbrændt nogle Aar i Forvejen. Det er af dette yngre Slot, der endnu er en Levning tilbage.

Mellem Alssund og Avgustenborg Fjord skyder den saakaldte Kær Halvø ud mod Nord; dens nordligste Spids kaldes Arnkilsøre. Denne Halvø var i 1864 Skuepladsen for de danskes sidste Kamp om Besiddelsen af Als, den eneste Del af Sønderjylland, der efter Dybbøls Fald holdtes besat af den danske Hær. Den Vaabenhvile, der var bleven sluttet paa Konferencen i London den 12. Maj, udløb, efter at Fredsforhandlingerne vare afbrudte, den 25. Juni. Den större Del af den danske Hær stod da paa Fyn, som truedes med et Angreb fra den nordligste Del af Sønderjyllands Østkyst; en mindre Styrke stod i Vendsyssel, paa Als stod 10,000 Mand under General Steinmann. Da det var bekendt, at Pröjserne nærede Planer om en Overgang baade fra Ballegaard til Als's Nordland, saaledes som de havde forsøgt i Begyndelsen af April, og fra Storskoven ved Sandbjærg til Arnkilsøre, maatte den danske Styrke spredes over hele Øen. Dog laa der kun en mindre Del paa Nordlandet, da de danske Orlogsskibe i höj Grad kunde vanskeliggøre en Overgang her til; Hovedstyrken vogtede Kysten langs Alssund fra Sønderborg til Arnkilsøre, som var befæstet med Batterier og Løbegrave. Denne Styrke var imidlertid for svag til at gennemføre en ordent-

lig Bevogtning; derfor indskrænkedes Besætningen paa den nordlige Del af Kærhalvøen til det mindst mulige, thi man stolede paa, at Panserbatteriet Rolf Krake, der havde Stilling i Avgustenborg Fjord, kunde hindre Pröjserne i at gaa over den nordligste Strækning af Sundet.

Alligevel forberedte Fjenden netop her en Overgang; skjult i Storskoven samledes alle Førselsmidlerne, saa at paa den fastsatte Tid 160 Baade paa én Gang kunde sættes i Vandet og overføre 2600 Mand. Natten mellem den 28. og 29. Juni Klokken 2 gik fire Hold Baade ud fra fire Steder paa Sundvedskysten; det nordligste Hold landede først ved Arnkilsøre, de tre andre længere syd paa, uden at møde synderlig Modstand fra den svage danske Besætning lige over for. Rolf Krake lettede straks ved de første Skud, men naaede først Indløbet til Sundet en halv Time efter, da ogsaa störste Delen af det andet Hold var overført. Det aabnede straks en stærk Ild mod Baadene og hindrede virkelig, saa længe det vedblev hermed, al Overførsel af Tropper. Men de først landsatte Afdelinger drev imidlertid de danske foran sig gennem Kærhalvøen mod Syd; Modstanden blev tilsyneladende svagere og svagere, og Rolf Krakes Fører fattede derfor den Tro, at Forsvaret af Øen var opgivet fra dansk Side. Han ansaa det da for rettest at gaa tilbage til Avgustenborg Fjord for der fra at understøtte de danskes Tilbagetog. Da Ilden fra Rolf Krake var hørt op, kunde ny pröjsiske Afdelinger føres over; de danske Reservers Modstand ved Kær By og Ulkebøl var snart brudt, og et almindeligt Tilbagetog begyndte. Paa Kegenæs samledes i Dagens Løb hele den danske Styrke og indskibedes her fra paa en Førselsflaade, der førte den over til Fyn.

Sønderjylland.

De Sandklitter, der værne Sønderjyllands vestlige Øer og Kyst imod det mægtige Hav, strække sig nord paa lige til Nörrejyllands nordligste Pynt Skagen; de fede Marskenge, der ere Havets Gave til den Sandjord, som det fôr har hjemsøgt, genfindes paa sine Steder i Nörrejylland; de udstrakte Heder med deres Moser og Kær, som opfylde en stor Del af Midten af Sønderjylland, brede sig i Nörrejylland i endnu videre Strækninger; den samme Höjderyg med sine Gravhöje, sine Stengærder, sine lange Aaløb mod Vest og mindre Vandløb mod Øst stryger gennem hele Halvøen fra Skagen til Ejderen; de samme dybe Fjorde, de samme runde Höje, yndige Dale og Kløfter, Smaasøer og rislende Bække, de samme Æblehaver og frugtbare Vange, som findes mod Øst i Sønderjylland, genfindes paa Nörrejyllands Østkyst, kort sagt, det er en og samme Natur, et og samme Præg, som udmærker det Land, der strækker sig »fra Ejderens Ström til Skagens hvide Banker«.

Men der er mere Fællesskab end denne udvortes Lighed. Thi det er en og samme Slægt, en Stamme, der bor fra Skagen til Ejderen; det er det samme Folk, der fra Arilds Tid har boet i gamle Danmarks Rige, baade paa Halvøen og paa de talrige Øer mellem denne og den store skandinaviske Halvø. Med Undtagelse af de tidlig indvandrede Friser paa en Landstrimmel mod Sydvest og af nogle senere fra Holsten indvandrede Sakser i Landet mellen Sli og Ejder, er Folket i Sønderjylland af dansk Æt, ligesaa dansk som Befolkningen ved Limfjorden eller paa Sjælland, ligesaa nordisk som Folket paa Norges Fjælde og ved de svenske Søer. Ligesom Landet har Sønderjyllands Folk faaet et uudsletteligt Præg, modtaget et Stempel af, at det tilhører den nordiske Folkestamme.

De ældste og sikreste Vidnesbyrd om et Lands Beboere i Oldtiden haves i de Levninger fra Datidens Liv, som ere blevne sparede i de siden da svundne Tider. Naar vi finde Beklædningsgenstande, Værktöj og Smykker, der have tilhørt de ældgamle Beboere, naar vi støde paa Levninger af deres Maaltider, naar vi se deres gamle Gravsteder,

ja Rester af deres hensmuldrede Legemer, da kunne vi deraf skönne mangt og meget om disse Menneskers Liv og Færden, om deres Udbredelse og Slægtskab med andre Folkefærd, der have efterladt lignende Minder. Saaledes blive Oldsagerne et Hovedmiddel til Kundskab om Tider, fra hvilke ingen skrevne Beretninger og ingen paalidelige Overleveringer haves.

Hvad sige nu Oldtidsminderne os om Sønderjyllands ældste Beboere? De samme Redskaber af Sten og Dyre-knogler, senere af Bronce, Guld og Jærn, som have tjent Oldtidsindbyggerne til Vaaben og Værktöj, findes i Sønder-jylland som i de øvrige danske Lande og den sydlige Del af den skandinaviske Halvø. Hvis der i de allerældste Tider efterhaanden har levet forskellige Folkefærd i Norden, saa have de boet paa Halvøen som paa Øerne, i Sønder-jylland som i Nörrejylland; de Oldsager, der findes, ere de samme. Særlig er der noget, som udmærker Landet nord for Ejderen, og hvorved det adskiller sig fra de sydligere Lande. Det er de talrige Gravhöje. Disse findes i samme Udstrækning og Antal, i samme Form og Indretning kun nord for Ejderen. Ved den Maade, hvorpaa vort Fædre-lands ældste Beboere stedte deres afdøde til Jorden, viste de deres Slægtskab, deres folkelige Enhed. Ogsaa Dane-virkes gamle Volde vidne om, at her i Egnen var Danmarks Folkegrænse.

Men der gives usvigelige Vidnesbyrd, sikrere end alle andre, uomstødelige og uimodsigelige Vidnesbyrd om, at det var det danske Folk, der for over tusende Aar siden boede lige ned til Danevirke og Ejderen. Vi have afgörende Beviser for, at Folket talte den danske Tunge i hele Søn-derjylland, selv i Landet mellem Sli og Ejder. Guldhornene fra Gallehus ved Møgeltønder, Offerhorn fra de hedenske Templer, saa gamle, at de efter Kenderes Mening stamme fra de første Aarhundreder efter Kristi Fødsel, vise ved Sproget paa deres Runerand, at det var Nordboere, som have smeddet dem og brugt dem; de Runestene, der ere fundne syd for Danevirke og endnu den Dag i Dag staa ved Sliens Bred, forkynde höjt og tydelig for enhver, der har Øren at høre med, at her boede i gamle Dage danske Folk, her færdedes danske Konger og Høvdinger, her levede og døde danske Kæmper.

Men ikke blot Stenene tale. Endnu maa Folkets levende Røst, selv hvor et fremmed Sprog har sneget sig ind og trængt Modersmaalet tilbage, hver Dag aflægge Vidnesbyrd om, at Folket bor paa gammel dansk Grund. Beboerne kunne ikke nævne de Byer, de bo i, ja end ikke deres egne Navne uden med det samme at vidne om, at de ere af dansk Byrd. Baade Stedsnavne og Personnavne ere i aldeles overvejende Antal af dansk Oprindelse i hele Landet indtil syd for Danevirke.

Stedsnavnene give os mangt et Vink om Landets Udseende i gamle Dage og om vore Forfædres Virksomhed, om deres Sædvaner og Anskuelser. Stedsnavnene have for störste Delen deres Oprindelse af Beliggenheden og Jordbundens Beskaffenhed, efter Plantevæksten, efter Dyrene og endelig efter Menneskene og deres Virksomhed.

De Ord, der almindelig fremkomme som Endelser i Stedsnavne, ere de, der betegne en Samling Beboelser eller et enkelt Bosted, som By, Torp (ɔ: Udflytterby) og de forandrede Former Terp, Rup og Trup, Bøl (ɔ: Bol, Bosted, Gaard, Gaarde), Lev (ɔ: Ejendom, Efterladenskab, Arv), Gaard, Hus. Der findes næppe et Sogn, hvor ikke et eller flere af disse Ord forekommer i Stedsnavnene, saaledes: Adelby (ɔ: den store By, Hovedbyen, i Modsætning til Torp, Udflytterby), Bønderby, Gammelby; Gettorp (ɔ: Ged-Torp), Gottorp (af Gode ɔ: hedensk Offerpræst); Vesterterp; Guderup (ɔ: Gud-Torp, vistnok efter et hedensk Gudhus), Sørup (af Beliggenheden ved en Sø), Stendrup (bygget paa stenet Jordbund), Nustrup (vistnok af gammeldansk Nut ɔ: Nød, altsaa = Nøddeby); Nybøl (= Nygaard), Oksbøl, Mosbøl (= Mosegaard); Harreslev (af Mandsnavnet Harre eller Harald), Tinglev (den til Tinget hørende Ejendom); Enegaard, Gammelgaard, Hedegaard, Hummelgaard, Gaardby; Nyhus, Nörhus, Husum, Husby, Husbjærg. Kirkebjærg, Kirkeby, Kirkelund, Nykirke.

Paa Beliggenhed ved Havet tyde følgende Ord: Hav, Fjord, Nor (Bugt med smalt Indløb), Vig (lille Bugt), Ø, Holm (liden Ø), Hoved (en höj Landpynt eller Odde, et lille Forbjærg), Næs (den ydre Del af en Halvø), Drej (eller Drag ɔ: Landtunge, en Jordstrimmel, der adskiller to Vande og forbinder to Dele af Landet). Herhen høre bl. a. følgende Navne: Sønderhav ved Flensborg Fjord, Fynshav

paa Als (med Overfart til Fyn); Egernfjord eller Egernførde; Alnor (ɔ: Alfenor); Mørvig (eller Myrvig ɔ: Mosevig), Mejervig (vistnok først en Mejerigaard); Svansø; Holm, Holmgaard, Katholm, Lindholm; Rönshoved (af oldnordisk hrau ɔ: Dynge, opkastet af Vandet paa Strandbredden), Borreshoved eller Borgshoved (af en Borg); Fidsnæs ved Graasten (af Fed, Fid ɔ: flad Jordstrimmel eller Engstrækning), Djernæs (det digre ɔ: tykke, brede Næs), Blans (oprindelig Blaanæs, paa Grund af den blaa Farve, som Kystpartier have, naar de ses i Frastand), Bröns (oprindelig Brydenæs, af Bryde ɔ: Avlskarl, Forpagter, Fæstebonde); Drejet ved Holdnæs, Kajnæs og flere Steder; Höjer (ɔ: Höje Ør), o. s. v.

I efternævnte Stedsnavne ere Höjdeforholdene betegnede ved Ordene: Bjærg, Let (ɔ: Bakke), Höj, Balle (Balg ɔ: ophöjet Sted), Nabbe (ɔ: fremragende Sted) og Dal: Bredebjærg, Lindbjærg, Bjærgmark; Tandslet (maaske af Mandsnavnet Tande); Hvilhöj; Sønderballe, Nörballe, Ballum (ɔ: Balgum; um er en Endelse for Hensynsform); Kolsnap (ɔ: Kolsnabbe, maaske af Mandsnavnet Kol); Kragdal, Frydendal, Dalholt (ɔ: Dalskov).

En Mængde Steder ere opkaldte efter Jordbundens Beskaffenhed og Benyttelse. De Ord, der oftest forekomme i saadanne Forbindelser ere: Land, Mark, Ager, Have (indhegnet Mark eller Skov), Lykke (lukket Mark), Tved (Landstykke), Vang (indhegnet Landstykke), Toft (Hjemmemark, Mark nær ved Gaarden), Eng, Made (eller Maj, England), Kær (= Sump), Sig (Vandsamling, Pøl, (sumpet Sted), Mose, Skov, Ved (= Skov), Holt (= Skov), Hart (Naaleskov), Ris (liden Skov), Lund (liden Skov), Krat, Rød (eller Rod, Rode ɔ: ryddet Skov eller Krat). Af saadanne Stedsnavne nævnes: Nyland, Römland (römmet ɔ: ryddet Land), Bagland (en Gaard, der ligger bag sit Land); Enemark, Fredsmark, Fresmark (Frise-Mark, tilhørende en Frise), Kongsmark, Vindemark; Agerskov, Sundager; Have, Nyhave, Dyrehave, Haveholt; Hörlykke (ɔ: Hörmark); Tved, Korntved, Ringtved (ɔ: et rundt Landstykke); Toft, Aventoft (maaske af Kvindenavnet Agne), Bevtoft (oprindelig Bæktoft, Marken ved Bækken), Hörtoft, Nörtoft, Søndertoft; Enge, Engbjærg, Enghave (indhegnet Eng), Engskov (Skoven ved Engen), Hviding (Hvid-Eng);

Plankemaj i Flensborg (maaske Plankemade), Madebøl (eller Majbøl) paa Als; Ravnkær, Rørkær; Stensig, Timmersig (af Tømmer, Træ); Bøllemose i Angel vistnok af Bøller, et Slags Blaabær); Bagskov (ɔ: bag ved Skoven) i Svesing Sogn, Byskov, Gammelskov; Dynved (ɔ: det dyndede, sumpede Ved), Dynt (= Dynved); Holt, Holtsager, Hjortholt, Lilholt (ɔ: Lilleholt), Ravnholt; Hartspring (ɔ: Skovkilde); Ris, Husbyris; Fredenslund, Fruerlund, Frydenlund, Krathus; Rødager, Rødbøl, Rødding (ryddet Skoveng), Rødkær, Stranderød.

Mange Steder have Navne efter enkelte Træer, som have vokset frodig paa Stedet: Abild (ɔ: Æbletræ), Abildgaard; Birk (för Birkø) i Angel, Birked (ɔ: Birk-Ved) paa Als; Bøglund, Bøghoved, Bøghöj; Eglund, Egskov, Egnæs, Egen (Eg-Eng), Elkær, Elholm, Elgaard, Ellum (egentlig at Ellum ɔ: ved Ellene), Gottrupel (den til Gottorp hørende Elleskov); Elm (ɔ: Ælm, Ypern); Eskmark, Eskehöj; Espehöj (af Asp, Æspetræ), Aaspe; Fyrskov (ɔ: Fyrreskov), Barholt (Bar = Naale paa Gran og Fyr); Hesselbjærg, Hesselgaard, Hessellund, Hessel; Lindskov, Lindved, Lindaa, Lindkær; Rönhave (indhegnet Skov med Rönnetræer), Rönved (ɔ: Rön-Ved). — Ogsaa andre vilde Vækster have givet Byer Navne, saaledes: Bregntved i Angel (af Bregne); Löjtved (ɔ: Løg-Tved, Landstykke med Løg, der i det gamle Sprog betegner grönne Urter, jævnfør Korntved), Löjt (maaske sammentrukken af Løgved eller Løgtved). Navne paa Kornarter findes i Stedsnavnene Rovbjærg eller Rugbjærg, Ruglykke; Havrelykke, Havremark, Havretved.

Baade vilde og tamme Dyr ere opkaldte i en Del Bynavne: Af Husdyrene nævnes saaledes Heste, Okser, Svin, Faar, Geder, Gæs, Höns (Haner), Duer, Hunde og Katte i følgende Navne: Hestholm, Følkær, Horsbjærg (Hors = Hest), Horsbygge (Bygge = Bolig), Horsbøl, Hostrup; Oksholm, Oksgaard, Oksager, Oksenvad (Øksnenes eller Oksernes Vadested); Svinborg; Faargaard, Faarhave, Faarhus, Faarkrog, Gerbæk (= Gedebæk); Gaasbjærg, Gaaskær, Gaasved; Kokholm (Haneø), Kokborg og Höneborg, begge i Arild Sogn), Dubjærg i Bov Sogn, Duborg i Bylderup Sogn; Hundebøl, Hundegade, Hundevad, Hundebjærg; Katbjærg, Katgab, Kathale. Ingen Stedsnavne

synes at være opkaldte efter Rotter og Mus; Rotbjærg og Muspyt ere vistnok afvigende Former af Rodbjærg (ryddet Bjærg) og Mospyt (Vandhul i Mosen).

En Mængde Steder have faaet Navn efter vilde Dyr, særlig efter Fugle. Af Pattedyrnavne findes oftest Björn eller Basse (oldnordisk *barsi*, *bassi*), Hjort, Ræv, Hare: Björnholm, Björnmose, Björnskov, Barsmark, Barsbøl, Barsø; Hjortholm, Hjortholt, Hjortlund, Hjortvad; Rævbjærg, Rævkær, Rævmose, Rævshöj, Rævskro, Rævslund; Harebjærg, Harekær, Harevad. — Ikke mindre end fjorten Steder i Sønderjylland findes Navnet Fuglsang. Det er især de större Fugle, der have givet Anledning til Dannelse af Stedsnavne, saaledes Örne, Høge, Ravne, Krager, Kaaer eller Alliker (en mindre Krageart). Navnet Arnholt betyder Örneskov, da Navnet Örn i Oldnordisk baade hedder *örn* og *ari* (Ejeform *arnar* og *ara*); tilsvarende Navne ere Arndrup, Arnfjolde, Arild (af Ari og ild ɔ: Holt); Høgebjærg, Høgelund, Høgslund, Høgholt; Ravnbjærg, Ravning (Ravn-Eng); Kragbjærg, Kragholm, Kraglund, Kraghöj; Kollund (ɔ: Kaalund). De paa Vestkysten liggende Byer Hjerpsted og Skads eller Skadst have Navn efter Fuglene Hjerpe eller Jærpe og Skade.

En Del Stedsnavne skyldes særegne Forhold; enkelte Steder have saaledes Navn af Færgefart, t. E. Forballum (ɔ: Farballum, Færgeballum), Farested; andre af Beliggenheden ved en Brønd, saaledes Brunde, ved en Forte, d. e. en Vej med Hegn paa begge Sider, en Bro, en af Middelalderens Borge o. s. v. Ogsaa ere en stor Del Stedsnavne afledte af gamle Personnavne, saaledes Svensby og Svensholt i Angel af Mandsnavnet Sven, Vormshöj af Mandsnavnet Vorm eller Orm, Haverslund (Hovslund) af Mandsnavnet Haverd eller Hagberd, Hagenbjærg af Mandsnavnet Hagen o. s. fr.

I ikke faa Stedsnavne ere de gamle nordiske Gudenavne bevarede, saaledes efter al Sandsynlighed Odin i Vonsbæk (ɔ: Odins Bæk) og Vojens (= Odense ɔ: Odins Ve, Odins Helligdom), Tor i Torsballe, Torsbjærg, Torsted, Torup, Torstrup (Tostrup), Frej i Frøslev, Gudinden Freja i Frørup. Fremdeles minde Navne som Åssit (ɔ: As-Ved) ved Løgumkloster, Guderup og Guderød om den Tid, da de nordiske Aser eller Guder endnu dyrkedes her i Landet.

De danske Stedsnavne ere i en saadan Overvægt i Sønderjylland, at der nord for Danevirke ikke findes et af hundrede Stedsnavne, som ikke er af dansk Oprindelse. Noget lignende gælder om Personnavnene. Forholdet er dog ikke ganske det samme. De fleste Stedsnavne stamme fra Oldtiden og den tidlige Midalder, altsaa fra en Tid, da hele Landet var rent dansk. Siden den Tid er der fra Tyskland indvandret en Mængde adelige og uadelige Lykkeriddere, en Del handlende, Haandværkere og Arbejdere samt ikke faa Landstrygere. De indvandrede beholdt deres tyske Navne, og flere af de Personnavne, der findes iblandt os, ere af tysk Oprindelse. Dog er Antallet ikke saa stort, som man skulde tro. En Mængde Navne af et tyskagtigt Udseende ere oprindelig danske. Ligesom i Danmark, Tyskland og andre Lande i sin Tid mange Folk oversatte deres Navne til Latin eller tillæmpede dem efter dette Sprog (Pontoppidan ɔ: Broby, Paludan ɔ: Kær, Melanchton ɔ: Schwartzerd), og ligesom Tyskerne paa den pröjsiske Konge Frederik den andens Tid drev stærkt Afguderi med alt, hvad fransk var, saaledes have i Tidens Løb mange danske fortysket deres Navne. Af Navne, der have et fremmed Udseende, er t. E. Navnet Smidt (Smith eller Schmidt) i mindst ni af ti Tilfælde hverken engelsk eller tysk, men simpelthen den danske Haandværkerbetegnelse Smed, der naar den optoges som Familienavn, forandredes til Smidt. Men skönt en stor Del af de Personnavne, der have et fremmed Udseende eller en fremmed Klang, ere oprindelig danske, saa er deres Antal dog forsvindende i Forhold til alle de utvivlsomt danske Navne. Ved Siden af andre danske Personnavne som Holm, Juel, Høgh, Krag, Skov (Skau, Schau) o. s. v., ere Navnene paa sen (ɔ: Sön) aldeles overvejende i hele Landet til syd for Slien. Ogsaa Fornavnene ere de almindelige danske, og der er i saa Henseende straks en stor Forskel, naar man kommer til Holsten.

Naar vi saaledes have fuldgyldige Vidnesbyrd for, at Sønderjyllands Befolkning tilhører den nordiske Folkestamme, saa lærer paa den anden Side Historien os, at Landet indtil 1864 aldrig har tilhørt nogen anden Stat end Danmarks Rige. De ældste Sagn, der melde om Kampe paa Rigets Grænse, sætte denne ved Ejderen. Denne Flod blev i

811 i Freden mellem den danske Kong Hemming og den frankiske Kejser Karl den store godkendt som Grænsen mellem Danmark og det sydlige Kejserrige, og 1027 blev dette paa ny slaaet fast ved en Overenskomst mellem Knud den store og den tyske Kejser Konrad den anden. Senere har der vel været mange Stridigheder om Sønderjylland, og dets Forhold til det øvrige Rige har ofte været løsnet, men adskilt fra Moderlandet blev det aldrig för 1864. Fra Valdemar Sejers Død (1241) herskede først hans Sön Abel og senere dennes Efterkommere som den danske Krones Hertuger over Sønderjylland, indtil den sidste af Slægten, Hertug Henrik, døde i Aaret 1375. Sønderjylland maatte nu som et herreløst Len hjemfalde til Kronen, og Hertug Henrik havde för sin Død overdraget Kong Valdemar Atterdag Indløsningsretten til de Dele af Hertugdömmet, som han havde pantsat til de holstenske Grever; men alligevel beholdt Greven foreløbig den sydlige Del af Landet og indtog mere og mere af det nordlige, og efter mange Kampe under Dronning Margrete og Erik af Pomern overdrog den følgende danske Konge, Kristoffer af Bajern, hele Sønderjylland som et Len til den holstenske Greve Adolf (1440). Da denne døde (1459), faldt Sønderjylland tilbage til Kronen, og den danske Konge Kristian den første erhvervede ved samme Lejlighed (1460) Grevskabet, det senere Hertugdömme Holsten. Ved Kong Kristian den førstes Død fik hans yngre Sön Frederik en Del af begge Hertugdömmer at styre som Hertug i Forening med sin Broder, Kong Hans, og da hans Sön Kristian den tredje blev Konge, delte han Styrelsen i Hertugdömmerne med sine Brødre, Hans den ældre og Adolf. Denne Deling blev Kilde til mange Ulykker. Hertug Adolfs Slægt, der boede paa Gottorp, viste ofte Fjendskab mod Kongehuset og Riget; men endelig hørte ogsaa dette Forhold op. Slægten blev paa Grund af gentagen Svig fordreven, og hele Sønderjylland blev 1721 af Kong Frederik den fjerde indlemmet i den danske Krone. Fra nu af blev Sønderjylland vel ved at udgöre en fast Del af Riget; men der havde i Tidens Løb indsneget sig en hel Del Tyskhed i Bestyrelsen, og i Steden for at lade det danske Sprog, de danske Love og den danske Befolkning komme til sin Ret, lod Kongerne saa temmelig alt gaa sin skæve Gang.

Fremmede Embedsmænd, indvandrede fra alle Egne af Tyskland, styrede Landet paa Tysk, til Dels endog efter indsmuglede tyske Retsbestemmelser; Retssproget var overalt i hele Landet Tysk, i alle Købstæder og i mange dansktalende Egne paa Landet var Kirke- og Skolesproget tysk. Tysk Væsen udbredte sig mere og mere.

Men det blev endnu værre. Kong Frederik den sjette var i Sønderjylland som i det øvrige Danmark, ja endog i Holsten overalt af den menige Befolkning elsket som en Fader for sit Folk. Alle vare glade over at lyde under Danmarks Konge og høre til den danske Stat. Da begyndte der i Frederik den sjettes sidste Regeringstid at danne sig et politisk tysk Embedsparti, der i Forening med den tyske Adel, »det slesvigholstenske Ridderskab«, pønsede paa Oprør, paa Landets Opløsning og Tilslutning af Sønderjylland og Holsten til det tyske Forbund under Navnet »Schleswigholstein«. Den saakaldte »schleswigholsteinische« Bevægelse trivedes frodig under Kong Kristian den ottende (1839—1848), og ved hans Død udbrød det nu tilstrækkelig forberedte holstenske Oprør, der med Understøttelse af tyske Magter hidførte en blodig Treaarskrig (1848—1850), der skaffede Danmark flere smukke Sejre og til sidst en hæderlig Fred. Nu vendte lykkeligere Dage tilbage for Landet og Folket; men da Kong Frederik den syvende var død i 1863, paaførte de tyske Stormagter Pröjsen og Østerrig Danmark en ulykkelig Krig, der endte med, at det lille Danmark maatte udlevere saa vel Sønderjylland som de tyske Hertugdömmer Holsten og Lauenburg til sine mægtigere Modstandere. Disse bleve uenige om Byttet, og efter en blodig Krig (1866), i hvilken Østerrig led store Nederlag, blev Pröjsen Eneherre over de tidligere danske Landsdele. I den mellem de to Magter afsluttede Fred paatog Pröjsen sig vel den Betingelse at afstaa det nordlige Sønderjylland til Danmark, naar Befolkningen ved en fri Afstemning udtalte sig derfor (§ 5); men dette Løfte er aldrig blevet opfyldt.

Alligevel vedbliver Befolkningen i den större nordlige Halvdel af Sønderjylland med rørende Troskab at hænge fast ved sit gamle Fædreland, ved sit Sprog og sine Minder. Meget har den maattet lide, og mangen Kamp maa den udholde for sit Modersmaal; men endnu er dens

Hoffensberg & ...

Nörrejylland.

Kraft og Kærlighed ikke bleven svækket. Endnu holder den trofast ud i den ulige Kamp, bevarer godt Mod og godt Haab om bedre Tider.

Vestjylland.

est for de nörrejyske Heder er der ligesom i Sønderjylland næsten overalt et opdyrket forholdsvis tætbebygget Landskab, der i et Par Miles Bredde strækker sig mellem den ufrugtbare Hedeørken og de golde Klitter ved Vesterhavet.

Hele Vestjylland fra Hjertingbugten med Indløbet Graadyb nord for Fanø i Syd til Limfjorden i Nord har et temmelig ensartet Præg. Ejendommelige for denne Landstrækning ere de lavvandede Bugter Hjerting Bugt, der ved Halvøen Skallingen syd for Landpynten Blaavandshuk er adskilt fra Havet, Ringkøbing Bugt og Nissum Fjord, der kun ved de smalle Indløb Nymindegab og Torsminde hænge sammen med Havet, mod hvilket ellers lange smalle Landstrimler eller Tanger danne Grænsen. Den imellem Hjerting Bugt og Ringkøbing Fjord liggende Fil Sø er en gammel Havbugt, der efterhaanden er bleven udfersket og nu kun ved et Afløb, en Aa, staar i Forbindelse med Havet.

Landet mellem Hederne og Havet bestaar af tre meget forskellige Partier. Nærmest ved Heden ligger der Agerland, for det meste opdyrket sandet Hedejord, der kun hist og her ved Aaer og Bække afbrydes af Enge; ved Nissum og Ringkøbing Fjord og i den störste Del af Landet imellem dem er der frugtbare Marskenge, hvor det ofte alenhöje Græs kan slaas to Gange hver Sommer; yderst mod Havet ligge de store Sandmiler, Klitterne, der mod Syd naa indtil 100 Fods Höjde. Men selv mellem disse Sandbjærge bor der Mennesker, der dels ernære sig ved Fiskeri, dels ved Landbrug i de efterhaanden opdyrkede Dale mellem Sandhöjene.

Vejrlaget er umildt i Vestjylland. Endog midt om Sommeren er det næppe smukt Vejr en hel Dag ad Gangen.

Efter en solklar Formiddag viser der sig ofte først paa Eftermiddagen taaget Luft imod Vest, og snart hæver den stadige Vestenvind Taagen, »Havgusen«, fører ind over Egnen, og den lumre Sommervarme afløses af en isnende klam Kulde. Undertiden farer Vestenvinden med en saadan Kraft ind over Landet, at den vælter tomme Vogne, som staa paa Marken et Par Mile fra Kysten. Ikke sjælden gör Stormen Skade paa Bygningerne.

Plantevæksten kan selvfølgelig ikke være meget frodig i disse Egne. Med Undtagelse af Marskengene er selv Græsset kort og tyndt; det andensteds saa frodige Ukrudt forekommer her sjældent i större Mængde; Landet er næsten træløst; hvor man finder et enkelt Træ eller en lille Klynge af Træer, ere Bladene stærkt afsvedne af Vestenvinden, og Kronerne böje sig imod Vest. Skove findes næsten ikke. I den nyere Tid har man dog med ikke ringe Held begyndt at anlægge Naaletræsplantninger, og at saadanne kunne trives, synes at fremgaa af, at man i Jordbunden finder Levninger af undergaaede store Naaleskove fra Oldtiden. Ved Landsbyerne og Husene ses sædvanlig ingen Haver med Træer, Buskvækster og Blomster; kun en tarvelig Køkkenhave, en »Kaalgaard«, der er omgiven af næsten mandshöje Jorddiger, forsyner Beboerne med Urter til Husholdningen.

I Landbruget staar Kornavlen meget tilbage for Kvægavl og Svinehold. De Arbejdskræfter, der derved spares om Sommeren, faa enten Anvendelse ved Havfiskeriet, der især drives i Forsommeren, eller i andre Egne. En Del Fortjeneste have Kystboerne ved de ikke sjælden indtræffende Strandinger. Forstrandsretten, d. e. Retten til det i Land drivende Vraggods og til en Indtægt af strandede Skibe tilhører til Dels Kronen, til Dels forskellige Grundejere i Nærheden, til hvem den i Tidens Løb er bleven afhændet af Kronen eller af de Herremænd, hvem den i sin Tid har tilhørt. I de private Strandlen have Lensbrugerne Fortrinsret til det indbringende Bjærgningsarbejde, hvorimod dette paa den Kronen tilhørende Kyst tilkommer den Fisker, der først kommer om Bord paa det strandede Skib.

Strandinger forekomme især i Begyndelsen af Efteraaret under de da herskende Jævndøgns-Storme. Strandingen skyldes nærmest de Grunde, der ligge uden for den vest-

jyske Kyst. Imod Nord findes tre jævnløbende Sandrevler uden for Kysten, længere mod Syd kun to. Naar et Skib har taget Skade under en flere Dages Storm ude paa Havet og ikke længere kan holde rum Sø, nærmer det sig Kysten og driver langs med denne, indtil Bølgerne føre det ind over den yderste Sandrevle, der ligger omtrent en halv Fjerdingvej fra Landet og har en Dybde af 16 Fod. Skibet kommer snart ind over det dybe Vand mellem denne og den næste Revle, der kun er en halv Snes Fod dyb; bliver det ikke siddende fast her, løber det paa Grund paa den inderste kun fire Fod dybe Revle eller paa Stranden. Redningsarbejdet er ofte farligt. I Storm styrte rasende höje Bølger ind mod Strandbredden og selv i stille Vejr kunne vældige brölende Søer, der ere satte i Bevægelse af den længere ude i Havet herskende Storm, fare med stor Magt ind imod Land. I de senere Aar er der af Regeringen indrettet flere Redningsstationer, der med Kasteredskaber og andre Redningsapparater søge at komme de skibbrudne til Hjælp.

Af Byerne paa Vestkysten har Hjerting för haft nogen Betydning som Ladeplads for Varde, men siden Esbjærg er kommen frem, har Hjerting tabt sin Skibsfart; derimod benyttes Byen nu en Del som Badested. Esbjærg er en ny By, der i 1870 blev grundlagt fem Fjerdingvej syd for Hjerting paa et Sted, hvor Vandet til Jævnshold er nogenlunde roligt paa Grund af det uden for liggende Fanø. Der er her mellem Höjvande og Lavvande en daglig Forskel af 4—5 Tommer; men ved Stormflod naar Vandet 12 Fod höjere end ved den daglige Flod. Havneanlægget, der har kostet betydeligt over en Million Kroner, og den nye Jærnbane øst paa og nord paa have været gode Betingelser for den nye By, der nu sandsynligvis har omtrent 2000 Indbyggere. Der underholdes en regelmæssig Dampsskibsforbindelse med flere engelske Havne; fire Gange daglig gaar der Dampskib til det uden for liggende Fanø.

Varde ligger ved en Aa en tre Mils Vej fra Vesterhavet og halvt saa langt fra Aaens Udløb i Hjerting Bugt. Byen er temmelig gammel og har i Midalderen haft et Slot, Vardehus. Kirken er prydet med et höjt Taarn, som en af Byens Borgere for ikke mange Aar tilbage lod opføre paa egen Bekostning som en Gave til Byen. Varde, der

kar 3500 Indbyggere, ligger i en flad Egn, i hvilken en Del grönne Enge langs Aaen danne en Afveksling fra Heden og Agerjorden. Ogsaa en lille Lund er der i Nærheden af Byen. I Omegnen tilvirkes de sorte »Jydepotter«, om end ikke i saa stort et Antal nu som tidligere.

Ringkøbing (omtrent 2000 Indbyggere) har, skönt Byen ligger ved en Fjord, ingen Havn; men Fartöjer maa lade og losse ved Hjælp af Vogne, som køre ud til dem. Byen ligger venlig ved den nordøstlige Ende af Fjorden, omgiven af Agerland og friske Enge. Der findes kun faa Træer i Byen, og med Undtagelse af en lille forsömt Plantning i Nærheden er Omegnen skovløs. Fra Byen göres Udflugter til Vesterhavet, der her frembyder et storartet Skue. De höje Klitter ved Kysten se i Frastand ud som snedækte Bjærge.

Holstebro (2700 Indbyggere) har Navn af sin lave Beliggenhed (Hulstedbro) paa begge Sider af Storaaen, 3 Mil fra dens Udløb i Nissum Fjord. Over Aaen fører en omtrent 75 Alen lang Bro, Storbroen. Omegnen er mest Hede, nærmest ved Holstebro er der dog Enge og en Del höje Banker, der skjule Byen. Byen benytter Struer ved Limfjorden til Ladeplads. Holstebro har aldrig kunnet have nogen Skibsfart, thi skönt Storaaen undertiden ved Tøbrud kan svulme saa stærkt op, at den vilde kunne optage de störste Skibe, saa er den paa Grund af det Sand, den ved saadanne Lejligheder fører med sig og aflejrer paa Bunden, til Jævnshold saa lavvandet, at end ikke smaa Baade kunne sejle derpaa.

Lemvig (omtrent 1900 Indbyggere) har altid været en lille By. Navnet hidrører fra Beliggenheden ved en Bugt af Limfjorden, Lem Vig, der vistnok simpelthen betyder Lim-Fjordens Vig. Byen ligger over en lav Dæmning over den indre Del af Vigen. Det afspærrede Parti er i Tidens Løb blevet forvandlet til en lille Sø. Byen ligger saa lavt, at Fjordens Vand undertiden, naar der er Höjvande, oversvømmer Gaderne. Höje Bakker omgive Byen imod Land, saa at der kun er Udsigt til Vandsiden, hvor Fjorden frembyder et könt Skue. Lemvigs Opland og hele Egnen mellem Holstebro og Limfjorden høre til de frugtbareste i Danmark.

Fra Lemvig er der halvtredje Mil til det henimod

200 Fod höje Bovbjærg ved Vesterhavet. Den øverste Del af Bjærget bestaar af Sand; men Grunden er Ler. Ved Udvaskning af Havvandet fremkommer der Udhulinger, Nedstyrtninger og smalle Indskæringer, hvorved Bjærget faar et meget ejendommeligt Udseende. Dette i Forbindelse med den storslaaede Udsigt over det aldrig hvilende Vesterhav, hvis Brændinger selv i stille Vejr fare dundrende ind paa den flade Strand, gör Bovbjærg til et af de prægtigste og seværdigste Steder ved Vestkysten.

De jyske Heder.

En stor Del af Nörrejylland (henved 100 Flademil) er opfyldt af vide lyngklædte Strækninger, de jyske Heder. Ofte ere Hederne uhyre Sandflader uden nogen fremragende Höjder, ja næsten uden en eneste Hævning i Jordsmonnet. Paa andre Steder findes der dog mange Lyngbakker, ofte af ikke ubetydelig Störrelse, med mellemliggende Kløfter og Dale.

Saavel de bakkede som de flade Heder have deres ejendommelige Skönhed. De smukkeste Bakkeheder findes vest for Gudenaaen omkring Himmelbjærget og længere mod Nord i Egnen ved Hald syd for Viborg. Mellem stejle sorte Bakker ligge dybe mørke Dale, undertiden med Søer i Bunden. Den brune Lyng, der ofte er meget frodig og kraftig, er blandet med Enebærris, Blaabærbuske og Egepurrer. Hist og her smiler Gyvelen med sine gule Blomster, der danne en smuk Modsætning til de blaa Hedeklokker.

Et helt andet Udseende have Hedesletterne. Lyngen her er ofte kun nogle faa Tommer lang og dækker næppe det brunsorte Sand, hvor fra der i de varme Sommerdage udstraaler en stærk Varme, der sætter Luften i en rystende Bevægelse, saa at man kun med Möje skelner de fjærnere Genstande. Tit bliver Öjet saa stærkt skuffet, at man tror at se Havet i det fjærne. Luftfortoningerne fremstille undertiden endnu mere forunderlige Billeder. Som i et Spejl ser

Vandringsmanden hele Landskaber, Søer med skönne Gaarde og spirsmykkede Slotte paa Bredderne; det er de smaa fattige Hedehuse med deres Skorstene, Tørvestakke og andre Genstande, som i den fortættede Dunstkreds sammensættes til disse gøglende Billeder. Stundum svare disse Luftspejlinger til virkelige Landskaber, der ofte ligge langt borte fra det Sted, hvor det i Luften frembragte Billede af dem viser sig.

Heden er smukkest i den Tid, da Lyngen blomstrer. Den røde Klokkelyng og den sjældnere, men endnu smukkere fine Rosmarinlyng give da de udstrakte Flader et venligt rødviolet Skær, der virker stemningsfuldt paa Beskuerens Sind. Maaske ses i det fjærne en hvidlig tæt Røgmasse fra en Hedebrand, der ved Nattetid lyser med en uhyggelig, men malerisk Pragt. Hvad der især giver Hederne det forunderlig gribende og höjtidelige, som gör et saa stærkt Indtryk paa de fleste Mennesker, er den Folketomhed og Ensomhed, som her findes. Milevidt ser man ingen menneskelig Bolig; kun sjælden ser man en Hyrde, der driver sine Faareflokke gennem den øde Egn, eller en med Stude forspændt Fjællevogn, der langsomt bevæger sig fremad i de dybe Hjulspor, der danne de tarvelige Hedeveje, som krumme sig og krydse hinanden paa en saa vildsom Maade, at man ofte kun af et hist og her opslaaet Bræt kan se Vejens Retning.

Dyr er der kun faa af i Heden. Der summer maaske en flittig Bi, som suger Honning i den blomstrende Lyng; paa en nøgen sandet Plet er der nogle Ædderkopper, som med stor Ilsomhed søge sig et Bytte i nogle smaa Insekter, Sandløbere, som her findes. I et Hjulspor eller paa det blotte Sand ligger der kanske en Hugorm og soler sig; tager Vandringsmanden sig ikke i Agt, kan han ved et Bid faa et farligt Saar, der endog kan vorde dødeligt. En enkelt Hjejle eller Brokfugl lader sin sørgelige Piben høre; lysteligere er det at høre Hedelærken slaa sine muntre Triller, i det den stiger til Vejrs.

En enkelt Gang kan det hændes, at man paa Heden møder en eller flere af de saakaldte Natmænd eller Kæltringer. Disse Mennesker, der selv kalde sig Sköjere ɔ: rejsende, tilbringe deres hele Liv paa Vandring. De fødes under aaben Himmel; det spæde Barn bæres i en Kurv

paa Moderens Ryg og bliver ved en eller anden Lejlighed døbt. Naar det bliver större, følger det Forældrene til Fods paa deres Vandringer omkring i Landet. Mandfolkene optræde som Glarmestere, Skærslibere, Kedelflikkere, Klinkere og Hesteflaaere; Kvindfolkene give sig ikke sjælden af med at spaa. Ofte give de sig dog mest af med at tigge og stjæle. I Almindelighed gifte Natmændsfolkene sig meget tidlig; deres Ægteskab, der sjælden indledes med nogen Ceremoni, varer kun saa længe, de to paagældende synes om hinanden. Kæltringerne vandre sædvanligvis i Flokke paa en halv eller en hel Snes Mennesker; dør en af Flokken undervejs, bliver han jordet paa Stedet. Kæltringfolkets Sprog Rotvælsk er sammensat af mangfoldige Sprogstumper, blandet med Ord og Former af danske Landskabsmaal. Baade paa Grund af deres Ordforraad og deres mørkladne sydlandske Udseende er man tilböjelig til at tro, at de afstamme dels fra Tatere eller Sigöjnere, et østerlandsk Folkefærd af ubekendt Oprindelse, dels fra alskens sammenløbet Pak, deriblandt maaske nogle Jøder. Det er sjældent, at de have bosat sig. I Dejbjærg Sogn i Ringkøbing Amt findes dog en lille Nybygd af Natmandsfolk. En större Familie nedsatte sig her for omtrent hundrede Aar siden paa den vilde Hede ved en lille Höj, Kvembjærg, der dannede Skel mellem tre Sogne. Boligen var meget simpel. Familien havde dannet en Hulning i Höjen og opført Ydervægge og Loft af nogle Fjæle og Græstørv. Naar Sogneboerne vilde af med Familien, for at den ikke skulde blive forsørgelsesberettiget i Sognet, flyttede den blot om paa den anden Side af Höjen og var nu i et andet Sogn. Saaledes holdt Familien sig ved Höjen, den formerede sig flittig, tilrejsende Stammefrænder slog sig til den, og der opstod snart en hel lille By, som Sognene ikke mere kunde komme af med. Efterhaanden byggede Beboerne sig ordentlige Huse og boede senere som andre Mennesker. Den lille By hedder Kvembjærghuse og ligger ved Landevejen fra Varde til Ringkøbing.

I visse Hedeegne søge Beboerne foruden af lidt Landbrug at skaffe sig en ikke ubetydelig Indtægt ved Uldbinding eller Strikning, især i Hammerumherred, det största og tyndest befolkede i Danmark, og i det hele i Egnen mellem Holstebro, Viborg og Silkeborg. Ja i flere Egne

er Uldbindingen endog Hovednæringsvej for Beboerne. Naar Börn, baade Drenge og Piger, ere 4—5 Aar gamle, lære de at strikke eller binde, og et Par Aar senere kunne de allerede fortjene noget derved. Hyrder paa Marken binde paa deres Strömper, selv Pigen, som passer Maden i Køkkenet, har sine Bindepinde mellem Hænderne, og det har været Skik, at Folk om Vinteraftenerne skiftevis kom sammen hos hverandre for at holde »Bindestue«. Tiden gik da med Arbejde, Fortælling og Samtale. Det er Fortællinger fra en saadan »Bindestue«, som Digteren Sten Blicher har opbevaret i »e Bindstouw«. Det er bekendt, at Hosekræmmere fra Nörrejylland jævnlig drage omkring i andre af Landets Egne for at afsætte Uldvarer fra deres Hjemstavn Herning.

Underlaget i Hedens Jordsmon dannes af Alen. Den hovedsageligste Art af Al, Sandalen, er en rødbrun, jærnholdig Sandsten, der dannes ved, at Regnvandet, der siver ned gennem Lyngen, optager Syre af Muldjorden og derved bliver i Stand til i det jærnholdige Sand i Bunden at opløse Jærnet, hvorved der udskilles et Slags uopløseligt Jærnsalt, som sammenkitter Sandet til en skør, rødbrun Masse, den saakaldte Sandal. Paa fugtige Steder har der dannet sig Jærnal eller Myremalm, hvoraf man i tidligere Tid udsmeltede Jærn. En tredje Slags Al, der for en stor Del bestaar af Grus, er Stenalen.

Aldannelsen, der har fundet Sted fra umindelige Tider og endnu ikke er ophørt, har haft to Følger, den, at der nu ikke kan trives Skov paa Alheden, da Trærødderne ikke kunne trænge igennem Alen, og den, at der paa Hederne kun vokser Lyng og sjælden Græs, da dette ikke kan trives i det kalkfri Sandlag, der ligger oven over Alen.

I den nyere Tid er der taget kraftig fat paa at opdyrke de jyske Heder. Der har dannet sig et Hedeselskab, hvis Medlemmer ere spredte over hele Landet, med det Formaal dels selv at foretage Opdyrkningsforsøg dels at vejlede andre til saadanne. Især i de Hedeegne, hvor Underlaget ikke er Al, men Rullestenssand, ere mangfoldige större og mindre Plantninger, navnlig af Naaletræer, anlagte; store Strækninger ere blevne mærglede, og meget Land langs de store Aaer i Vestjylland ved kunstige Vandingsanlæg omdannet til frodige Enge. Maaske er den Tid ikke fjærn,

da de store Hedeflader ville være dækkede med udstrakte Naaleskove, der da ville kunne forsyne Danmark med hele dets Forbrug af Tømmer og Træ, ligesom de ville bevirke store Forandringer i Vejrforholdene paa den jyske Halvø.

Østjylland.

Kolding Fjord og Kongeaaen imod Syd og Limfjorden imod Nord danne de naturlige Grænser for Jyllands store mellemste Del. Paa Midten af Østkysten, omtrent lige langt fra Limfjorden og Kolding Fjord, ligger en stor rundagtig Havbugt, Aarhus Bugt. Denne svarer for Midtjyllands Vedkommende til Flensborg Fjord i Sønderjylland. Begge Havarme ere de störste paa Kysten og have ypperlige Havne, begge have et större Landparti imod Nord, Flensborg Fjord Sundved med Als, Aarhus Bugt Halvøen Djursland. Ved disse Bugter ligge derfor Sønder- og Nörrejyllands störste Byer. Flensborg Fjord har dog det Fortrin fremfor Aarhus Bugt, at den skærer sig langt ind i Landet, saa at dens inderste Spids næsten ligger ligesaa nær ved Vesterhavet som ved Østersøen.

Som Djursland svarer til Sundved og Als, saaledes svarer Kalø Vig til Nybøl Nor, Æbeltoft Vig til Indløbet til Sønderborg og det mellemliggende Mols med Helgenæs til Broagerland. Som der i Sønderjylland er to Fjorde nord og to syd for Flensborg Fjord, saaledes er det samme Tilfældet i Midtjylland i Forhold til Aarhus Bugt. Vejle og Horsens Fjorde svare til Slien og Egernfjord, Mariager og Randers Fjorde til Fjordene ved Haderslev og Aabenraa. Det østlige Midtjylland svarer saaledes i flere Henseender til det østlige Sønderjylland; selv den Sørække, der findes paa Grænsen af Angel og Sundved ved Siden af Höjderyggen, genfindes i Nörrejylland i Skanderborg Sø, Himmelbjærg-Søerne, Hald Sø og flere. Landskabet har hovedsagelig det samme Præg; ogsaa her veksle Höje og Dale, Agre og Enge, Skove, Bække og Søer. Ligesom i

Sønderjylland ligge de höjeste Punkter, Himmelbjærget (467 Fod) og Ejersbavnehöj (547 Fod), mellem Horsens og Skanderborg, betydelig nærmere ved Østkysten end ved Vestkysten. Dog er det vestlige Midtjylland langt bredere end Østranden af Sønderjylland.

Aalborg (16000 Indbyggere) ligger ved den sydlige Kyst af Limfjorden, fire Mile fra Fjordens østlige Munding. Det er en af Danmarks ældste Byer; og den har i flere Henseender et ejendommeligt gammeldags Præg, der fremtræder saa meget stærkere, som Byen ligger paa en bakket Grund, der gennemstrømmes af ikke mindre end fem Bække. Krumme og snævre Gyder, ofte kun et Par Alen brede, med mærkværdige gammeldags Navne findes i Byen, som Maren Toris Gade, Hr. Cortes Gyde, Pølsegyden, Klosterjordet, Hjelmerstald, den gloende Ovn, Jomfru Anes Gyde, Latinergyden, den smalleste af alle, o. fl. a. Ogsaa en Mængde gamle Huse til Dels opførte af Bindingsværk ere Levninger fra Fortiden. Det skönneste er Jens Bangs Stenhus eller Svaneapotheket, en Søsterbygning til den fejlagtig efter Kristian den andens elskede opnævnte Dyvekesgaard paa Amagertorv i København. Begge Bygninger skrive sig fra Kristian den fjerdes Tid og ere opførte i en rig Renæssancestil. Mange gamle Indskrifter, til Dels af gudeligt Indhold, findes hist og her i Byen. Af de syv Kirker og Kapeller, som Byen havde i Midalderen, ere nu kun to tilbage, Budolfikirken og Vor Frue Kirke, af hvilke den sidstnævnte er den ældste og den störste; fornylig er den bleven helt ombygget, og af den gamle Rundbuebygning er kun tilbage en gammel Dör med Söjler paa Siderne. Den hed for et Par Hundrede Aar siden Domkirken, hvilket Navn den havde faaet, efter at Aalborg var bleven løst fra sin tidligere Forbindelse med Viborg Stift og gjort til Hovedby i det gamle Börglum Stift, der nu benævntes efter Aalborg. I Byen er et Slot, Aalborghus, der dog kun er ubetydeligt i Sammenligning med Byens tidligere Slot af dette Navn. I de senere Aar har Aalborg faaet et ikke ubetydeligt Musæum. Noget nær det mærkeligste ved Aalborg er de to store Broer over Limfjorden, den over 900 Alen lange Baadebro, Kristian den niendes Bro, og den faste Bro, Jærnbanebroen, der er 600 Alen lang. Opførelsen af denne Bro med dens syv store Murpiller, af

hvilke de fire staa midt ude i Fjorden, er det betydeligste Ingeniørarbejde, der er udført i Danmark, og overhovedet et særdeles betydeligt og besværligt Arbejde. Rundt om Byens Landside er en næsten sammenhængende Række smukke Anlæg og flere Udsigtspunkter. Lige overfor Aalborg paa den nordlige Kyst af Fjorden ligger den lille Handelsplads Nörresundby (1800 Indbyggere). I Aalborg er Kong Hans baade født og død. I Byens Vaaben ses tre Aal, der have Hentydning til dens Navn.

Nibe (1500 Indbyggere), der ligger 2—3 Mil fra Aalborg, er, ligesom det 4 Mile vestligere liggende Løgstør, en lille By. Den blev gjort til Købstad for rigelig halvandet Hundrede Aar siden, da der var rig Sildefangst i Fjorden. Vaarsilden törredes og afsattes under Navn af »törre Jyder«. Endnu i Mands Minde er der blevet fanget saa mange Sild ved Nibe, at de ikke kunde afsættes. Omegnens Beboere købte dem i Læssevis for Spotpris, kørte saa omkring og solgte af dem, saa længe de kunde holde sig, og solgte derefter tit hele Læs til Svineføde. Senere er Fiskeriet taget af, især paa Grund af Fjordens större Saltholdighed efter Gennembruddet af Agger Kanal. Tre Sild fører Byen i sit Vaaben. Rigelig en Mils Vej nord for Byen ligger ude i Fjorden landfast med Vendsyssel det smukke Øland, der udmærker sig ved dejlige Bøgeskove.

Løgstør (1500 Indbyggere), der kun har én brolagt Gade, har ingen Seværdigheder undtagen sin Kanal, Frederik den syvendes Kanal, der er over en halv Mil lang og anlagt for at Skibe ved Sejlads ad den kunne undgaa at sejle over Løgstør Grunde, Sandbarrer i Limfjorden, der jævnlig forandres af Ström og Vind. Løgstør, der er bygget paa et Øre i Løgsted Sogn og deraf har faaet Navn, var ligesom Nibe oprindelig et Fiskerleje, der senere hævede sig til at blive en lille Handelsplads. I Nærheden af Løgstør er Ranum Skolelærerseminarium.

Mariager (700 Indbyggere) er en yndig lille Plet syd for en Snævring af Mariager Fjord. Skovklædte Banker, kratbevoksede Höje, frodige Marker og mørke Heder høre til dens Omgivelse; et Par Bække flyde igennem Byen, hvor de lave Huse, hvert med sin Have omkring sig, til Dels ligge op ad Skraaningerne fra Höjderne. Haverne ere fulde af Frugttræer, saa at Byen om Foraaret i Træernes

Blomstringstid ligger indfattet af en Krans af røde og hvide Knopper og Blomster. Ogsaa Omegnen har flere skönne Punkter. Byen har sin Oprindelse fra Mariagerkloster, der har Navn efter Jomfru Marie, til hvem det var indviet, medens det dog ogsaa havde en særlig Helgen i den hellige Birgitte af Sverig, hvis Nonneorden Klosterjomfruerne tilhørte. Af den store Klosterkirke er kun en Del tilbage, som nu er Byens Kirke. Ved Siden af Kirken ses endnu Hovedbygningen af Klosteret. I gamle Dage gik den store Landevej fra Aarhus til Randers gennem Mariager; Færdselen over Fjorden skete ved Hjælp af en Færge.

Den Del af Fjorden, der ligger vest for Mariager, kaldes Hobro Fjord efter Byen ved den vestlige Ende af samme. Hobro (2500 Indbyggere) ligger paa en Skraaning syd for Fjorden og har en særdeles malerisk Beliggenhed. Naar man kommer med Jærnbanen, bliver man i höj Grad slaaet af den skönne Udsigt, som her fra haves over den lille By med dens smukke Kirke, den smilende Fjord, der er omgiven af mægtige Bakker, lyngklædte Höje og grönne Skove. Kirken er i vor Tid opført i Spidsbuestil af samme Bygmester som Thorvaldsens Musæum i København. Uden for Kirkedören staar en Runesten.

Viborg (7700 Indbyggere) er en af Danmarks ældste Byer og fra Arilds Tid Nörrejyllands, ja hele Jyllands Hovedstad. Her var Hedenskabets Hovedoffersted, hvoraf Byen har sit Navn, der oprindelig lød Vebjærg ɔ: det hellige Bjærg, Offerhöjen. I Midalderen foretoges paa Viborg Landsting Kongevalg og Kongehylding; Landstinget var øverste Domstol for hele Jylland fra Skagen til Ejderen. Endnu i vor Tid findes Nörrejyllands Landsoverret i Viborg. I Midalderen var der i Byen seks Klostre og tolv Sognekirker foruden, som det synes, flere mindre Kirker og Kapeller. Et stort Marked, Snapstinget, holdtes her hvert Aar.

Paa Grund af denne Byens store Betydning i ældre Tid nævnes den særdeles ofte i Fædrelandets Historie. Efter Sagnet hyldedes Kong Dan paa Danerlynget ved Viborg; her skal efter en Overlevering ogsaa Sagnhelten Hamlet have færdedes; paa Viborg Landsting sagde Kong Erik Ejegod i Aaret 1103 Farvel til sit Folk, da han rejste til det hellige Land, og hans Undersaatter tilbød at ville

give Tredjedelen af deres Ejendom til de fattige for at løse Kongen fra hans Løfte om at foretage denne Valfart. I Viborg forkyndte Hans Tavsen Luthers Lære, der vandt stærk Genklang hos Beboerne.

Et Vidnesbyrd om Viborgs fordums Storhed er foruden Byens meget store Omfang og de Gadenavne, der minde om de mange nedlagte Kirker, fremfor alt den skönne Domkirke. I sin nuværende Skikkelse er den opbygget saa godt som fra ny i den nuværende Konges Regeringstid; den gamle Bygning, der var meget brøstfalden og skæmmet ved Om- og Tilbygninger, havde man nemlig maattet nedrive. Om Kirken end ikke er saa stor eller prægtig som flere af vore andre Kirker, overtræffes den dog i Stilens Renhed og ædle Skønhed næppe af nogen anden Rundbuekirke i Verden. Den er vistnok tillige den största Kirke, der findes bygget udelukkende af Kampesten. Den runde Korslutning afsluttes for oven ved et Galleri, der aabner sig med fritstaaende Söjler ud ad. Paa hver Side af Koret er der to firkantede Taarne og to endnu större ved Kirkens Vestende. Endelig har Kirken et Spir, hvor Langskib og Tværskib skære hinanden. Indvendig er Kirken ved to Rader firkantede Piller delt i tre Skibe, og oven over Sideskibene er der Gallerier, der aabne sig ind til Midtskibet med store rundbuede Aabninger, der ere delte i tre Dele ved mellemstaaende Söjler. Koret ligger betydelig höjere end den øvrige Kirke, og under det findes en Lönkirke, der ligesom Domkirken er delt i tre Skibe ved to Söjlerader. I den ligger Kong Erik Glipping jordet. Det forhenværende Tugthus er omdannet til et Sindssygehus.

I Viborg findes smukke Mindestøtter for Hans Tavsen og Digteren Sten Stensen Blicher. Byen har fra gammel Tid haft en Latinskole.

Viborgs Omegn er bekendt dels for sin ejendommelige Skönhed — Søen, enkelte Skove, de höje Lyngbakker og de udstrakte Heder — dels for sine Minder. I Nærheden ligger Landsbyen Finnerup, hvor Erik Glipping blev myrdet. Ved det gamle Herresæde Hald ved Hald Sø holdes i den nyere Tid Lejrøvelser for Tropperne. Hald Slot, der flere Gange er blevet nedrevet og genopbygget paa et andet Sted, var paa Valdemar Atterdags Tid i den mægtige Ridder Nils Bugges Eje.

Til Viborg Stift og Amt hører Byen Skive (2500 Indbyggere), der ligger ved Skive Aa ikke langt fra dens Udløb i Limfjorden. Byens Kirke er efter Sagnet bygget af en Jomfru til Tak for, at hun blev reddet fra Skibbrud.

Fem Mile øst for Viborg ligger den gamle Handelsstad Randers (14000 Indbyggere) ved den nordlige Bred af Gudenaaen, en Mils Vej fra dens Munding i Randers Fjord. Gudenaaen er i Nutiden sejlbar til Randers for större Skibe og fra Randers til Silkeborg for Kaage, et Slags fladbundede Fartöjer med Mast og en lille Kahyt. Byen ligger könt, med grönne Enge langs den brede Aa. Beboerne i Omegnen, af hvilke enkelte endnu bære en sølvknappet Nationaldragt, kaldes Kronjyder. — I ældre Tid var Randers bekendt for sit fortrinlige Øl, Burøl kaldet. Der fanges mange Laks, Helt, Ørred og andre Fiskearter ved Randers og tillige med godt Udbytte. Der fortælles, at Laksefiskeriet för var saa rigeligt, at Tyende, der tog Tjeneste i Randers, naar de bleve lejede betingede sig, at de ikke vilde spise Laks mere end to Gange om Ugen. En tredje Industrigren udgöre de bekendte »Randers Handsker«. Det bløde Skind af de jyske Hedefaar, der ved Tilberedelsen fik en egen behagelig Lugt, som man tilskriver Vandet i Gude Kilde, gjorde, at Randers Handsker eller danske Handsker have været meget søgte trindt omkring i Udlandet, hvilket til Dels endnu er Tilfældet. I vore Dage er Randers ikke ene om at forfærdige Handsker; baade Horsens, Kolding, Haderslev, Odense og København ere Byens Medbejlere i saa Henseende. Af Fabrikker, som nu findes i Randers, kan nævnes en Jærnbanevognfabrik.

I Historien er Randers især blevet bekendt ved, at Nils Ebbesen Natten til den 1. April 1340 med 63 Mand trængte ind i Byen og fældede Tyrannen, den holstenske Grev Gert, der her laa med 4000 Mand Lejetropper. En Billedstøtte af Nils Ebbesen er i Nutiden rejst i Randers til Minde om denne Daad, der gav Stødet til Danmarks Befrielse og Genoprejsning.

Paa Djursland ligge de to smaa Byer Grenaa og Æbeltoft. Tre Fjerdingvej fra Jyllands østligste Forbjærg Fornæs ligger Grenaa (2300 Indbygere), rigelig en Fjerdingvej fra Grenaaens Udløb i Kattegat. Byens Havn, hvis Opførelse har kostet meget, ligger ved Aaens Munding. Æbeltoft

(1400 Indbyggere), der i sit Vaaben har et Æbletræ med Frugt, ligger ved Æbeltoft Vig. Bag Byen ligge höje, nøgne Bakker.

Aarhus (28000 Indbyggere), der oprindelig hed Aaros, Aaens Munding, har Navn efter den Aa, ved Udløbet af hvilken Byen ligger. Aarhus Bugt runder sig fra Kattegattet ind under Kysten og er begrænset af höje mest skovklædte Kyster. Havnen er den bedste i Nörrejylland, og da Aarhus tillige er Knudepunktet for det nörrejyske Jærnbanenet, vil den uden Tvivl ogsaa i Fremtiden vedblive at være en af det nuværende Kongeriges störste Byer. I de senere Aar er Aarhus blevet meget udvidet og forskönnet. En mægtig Luftbro fører over et lavere Parti af Byen til Storetorv, hvor den store Domkirke, den længste i Danmark, løfter sig op over Byen. Domkirken, af hvilken nogle Dele ere byggede i Rundbuestil men det meste dog i Spidsbuestil, har et stort Taarn, hvis Spir er et af de höjeste i Norden (284 Fod); det staar i Danmark kun tilbage for Spiret paa Vor Frelsers Kirke i København (288 Fod). Kirkens Indre gör en ypperlig Virkning ved Synet op gennem den lange, smalle, höje Bygning, men er ellers temmeligt plumpt. Af andre Bygninger i Byen kunne nævnes Vor Frue Kirke Musæumsbygningen o. s. v. Uden for Byen ligger et Sindssygehus.

Nørrejyllands Hovedstad har adskilligt til fælles med den störste By i Sønderjylland, Flensborg. De udmærke sig begge ved deres gode Havn og skönne Omegn. Begge Byer have i Midalderen forholdsvis spillet en mindre Rolle, i hvilken Henseende de aldeles fordunkles af Nabobyerne, de gamle Hovedstæder Viborg og Slesvig, skønt Aarhus allerede nævnes som Bispestad paa Harald Blaatands Tid. I Vindskibelighed og livligt Røre ere de to Byer derimod forud for de øvrige Byer i Jylland. Fra flere Steder paa den höje, skovklædte Kyst baade syd og nord for Byen har man en vidtstrakt og skön Udsigt over Bugten og Havet til det lige overfor liggende Höjland Mols og dets Fortsættelse Helgenæs og længere bort til Samsø. Længst inde i Bugten mod Nord ligger paa en Holm i Stranden, der nu er forbunden med Landet ved en Stendæmning, Levningerne af Slottet Kalø, næst Koldinghus den betydeligste Ruin i Danmark. Her sad i gamle Dage som Fange den

unge svenske Adelsmand Gustav Eriksøn Vasa, indtil han en skön Dag rømmede og forklædt som Oksedriver naaede til Lybæk. Herfra begav han sig hjem til sit Fædreland og begyndte den Kamp med Kristian den anden, der til sidst skulde skaffe ham selv Sverigs Krone. — Mols er et Höjland af en ganske ejendommelig Natur, hvis Lige ikke findes noget Steds i Danmark. Höje nøgne Bakker, dækkede med Lyng, der er isprængt med store Graasten, og foroven kronede af Kæmpehöje., hæve sig til en Höjde af 3—400 Fod. Landet ser i Frastand ud, som det var ubeboet; i Virkeligheden er det velbebygget og velbefolket, men Byerne ligge skjulte i dybe Dale, saa at man først ser dem, naar man er ganske tæt ved dem. Molboerne have ingenlunde fortjent det Ry, de fra gammel Tid have paa sig for at være mindre begavede og livlige end de andre jyske Bønder; de ere tvært imod et opvakt og forstandigt Folkefærd.

Fra Mols skyder Helgenæs ud mod Syd; med det øvrige Land er det kun forbundet ved en lang, smal og lav Tange. Tværs over denne gaar en gammel Stenmur, der skal være opført af de fredløse Kongemordere paa Erik Menveds Tid og endnu nævnes som Marsk Stigs Mur. I den nyere Historie er Helgenæs bleven kendt som det Sted, hvortil Olaf Rye 1849 førte sin Brigade efter det mesterlige Tilbagetog gennem Jylland. Uden for Aarhus havde hans Ryttere den 31. Maj haft en sejrrig Kamp med tyske Husarer; denne Kamp var foreløbig den sidste paa Jyllands Fastland; thi fra Helgenæs overførtes i næste Maaned de danske Tropper til Fyn og derfra til Fredericia, hvor de deltog i Udfaldet den 6. Juli. Paa Tangen ses endnu Levninger af et dansk Batteri fra hin Tid. — Fra Helgenæs ser man ude i Havet mod Øst den lille, höje Ø Hjælm, som ogsaa var et Tilholdssted for Erik Glippings Mordere. De rejste her en Borg, hvis Taarne stod som en stadig Trusel mod de fattige Bønder, der plöjede inde paa den jyske Kyst. Derfor hedder det om denne Borg i Folkevisen:

Bonden gaar i Marken ud,
og saar han der sit Korn;
Hjælp nu Gud Fader i Himmerig,
haver Hjælme nu faaet Horn!

Vender man Øjet mod Syd, ser man Samsøs hvide Klinter; ogsaa til dem er der knyttet ældgamle Sagn, saaledes om Hjalmars og Angantyrs Holmgang i Væddestrid om den svenske Kongedatter Ingeborg.

Tre Mile syd for Aarhus ligger Landsbyen Odder, der er en af Danmarks betydeligste Landsbyer.

Skanderborg (2000 Indbyggere) ligger paa et Næs, der skyder ud i en skovkranset Sø, rigelig halvtredje Mil fra Kattegattets Kyst. Byens Kirke er den sidste Levning af Skanderborg Slot, der oftere nævnes i Fædrelandshistorien. Folkevisen lader her Marsk Stig undsige Dronning Agnes og den unge Kong Erik efter Mordet paa Erik Glipping. Under Belejringen af Slottet faldt Danmarks Befrier Nils Ebbesen den 2. November 1340; i Nærheden af det Sted, hvor han menes at være falden, er der for nogle Aar siden rejst et Mindesmærke for ham og hans Mænd. Ved Kirken staar en Mindesten om Frederik den sjette. Slottet var i sin Tid Bolig for den kongelige Lensmand, og endnu bor Stiftamtmanden for Aarhus Amt i Skanderborg. En Mils Vej fra Byen ligger Ejersbavnehöj (547 Fod), Danmarks höjeste Bakke.

Fra Skanderborg fører en Sidebane til det fire Mile mod Vest liggende Silkeborg (2900 Indbyggere), der skal have Navn af, at en Biskop Peder, der en Dag sejlede paa Langsø, ved hvis Bred han vilde bygge en Gaard, da hans Silkekalot af Vinden førtes ud paa Søen, bestemte, at Gaarden skulde ligge, hvor Huen drev i Land. Byens Opkomst skyldes den store Papirfabrik, som blev anlagt her paa Kristian den ottendes Tid, og Trangen til at faa en Købstad i Jyllands Indre. Egnen ved Silkeborg og Himmelbjærget, der ligger omtrent midtvejs mellem Silkeborg og Skanderborg, hører til de smukkeste og ejendommeligste i Danmark.

Horsens (13000 Indbyggere) er en smuk By, der har to Kirker, en Latinskole og ikke faa smukke Bygninger, samt lige, brede Gader. Havnen er ret god, men Indløbet gennem Fjorden er ikke sejlbart for store Skibe. Byen ligger paa et Næs, der har givet den Navn, i det Horsens er en Sammentrækning af Horsnæs ɔ: Hestenæs. Paa en Bakke nordvest for Byen ligger Horsens Tugthus, en Samling af mægtige Bygninger, der tjene til Fængsel for

omtrent 400 mandlige Fanger. Tugthuset er synligt i stor Afstand.

Vejle (7200 Indbyggere) er bekendt for sit venlige Udseende og sin dejlige Omegn; dens Skönhed er af samme Art som Egnen ved Aabenraa og frembyder flere lignende Udsigter og Landskabsbilleder, men Bankerne er höjere og det hele mere storartet. Den bekendte Forfatter paa Frederik den andens Tid, Anders Sørensen Vedel, som har Navn efter Vejle, der var hans Fødested, var en af de første, der med Fynd brugte vort Modersmaal i Skrift. Byen selv har Navn efter et Vadested (Vedel, Vejle) over Aaen kort för dens Udløb i Fjorden.

Til de mest bekendte Steder i Vejleegnen høre Munkebjærget syd for Vejle, hvor fra man ser 250 Fod brat ned over Skove og ud over Fjorden, Grejsdalen, der med sine höje stejle Skrænter og dybe Dale minder om Mellemevropas smukkeste Egne, og den halvanden Mil vest for Vejle liggende Landsby Jælling, hvor de to vældige Gravhöje (omtrent 380 Fod höje) betegner Gorm den gamles og Tyra Danebods Hvilesteder. Ved Indgangen til Kirken, der ligger midt imellem Gravhöjene, staa nu de to Runestene, af hvilke den ene er sat af Gorm efter Dronning Tyra, den anden af Harald Blaatand efter hans Forældre.

Fredericia (8300 Indbyggere) har en lignende Beliggenhed som Fredriksort i Sønderjylland og har ligesom den lille sønderjyske By tidligere været en Fæstning. Byen blev anlagt af Frederik den tredje paa en i Bæltet udskydende Odde og kaldtes derfor først Frederiksodde. Da Byen senere fik fri Religionsøvelse og Asylret for indenlandske fallerede Købmænd og udenlandske Manddrabere, fik den efterhaanden en Del Beboere; men den store Plads inden for Fæstningsvoldene, der ere en halv Mil i Omkreds, har dog aldrig været tilnærmelsesvis fuldt bebygget. I den nyere Tid er Byen bleven berömt ved det den 6. Juli 1849 af den danske Hær efter to Maaneders Belejring foretagne Udfald, ved hvilket Belejrerne, holstenske Oprørere, led et stort Nederlag. Slaget ledede fra dansk Side af den øverstkommanderende General Bülow i Forbindelse med Rye, Schleppegrell, Moltke og de Meza. Der toges henved 2000 Fanger, men den kække Olaf Rye, Soldaternes Afgud, faldt. Senere sagde man om dem, der faldt i

Kampen, at de gik til Ryes Brigade. Et stolt Mindesmærke, den tapre Landsoldat, og Buster af Rye og Bülow minde om denne herlige Sejer.

Kolding (7700 Indbyggere) ligger paa Grænsen mellem Nörre- og Sønderjylland og var i mange Aar indtil 1851 Toldsted mellem Kongeriget og Hertugdömmet. I de senere Aar er Byen i stærk Opkomst, især fordi otte sønderjyske Sogne ved Freden 1864 blev revne fra Haderslev og skaffede Kolding nyt Opland, i det de undgik at indlemmes i Pröjsen, og den har faaet en privat Latinskole. Byens störste Mærkværdighed er de prægtige Ruiner af Koldinghus, Byens gamle Slot, der laa paa den store Banke nord for Byen. Slottet, der er bygget af Abel, da han endnu var Hertug i Sønderjylland, afbrændte 1808 under Spaniernes Ophold der. Det er nu Danmarks skönneste Ruin. Koldings Omegn er smuk.

Nord for Limfjorden.

Limfjorden, der har Navn af Limsten, en Kalkart, som findes ved Kysten, er i Grunden ikke nogen Fjord eller Havbugt, men et Sund, en Vandvej mellem Kattegattet og Vesterhavet. Det betydelige Vand, der er over 20 Mile langt og over 25 Flademile stort, har i Tidernes Løb snart været en Fjord, snart et Sund, eftersom Vesterhavets Bølger aabnede sig Vej gennem den smalle Landstrimmel mellem Fjorden og Havet eller igen lukkede det til med opkastede Sandmasser. Siden Stormfloden i 1825 har Limfjorden imod Vest staaet i sejlbar Forbindelse med Havet. Det Hovedløb, der nu findes, hedder Tyborön Kanal. I ældre Tid har der, hvad man kan se af de mange Lavninger og dybtliggende Mosedrag i Landet imod Nord, været flere Farvande mellem Limfjorden til Vesterhavet, og Landet nord for Limfjorden, der nu danner en stor, meget uregelret Ø, har altsaa i ældre Tid bestaaet af flere Øer.

Ligesom Limtjorden har en meget ulige Dybde, saaledes

er ogsaa Bredden meget afvekslende. Medens enkelte Dele af Fjorden ikke en Gang ere 1000 Alen brede, udvider den sig paa andre Steder til de saakaldte Bredninger, der naa en Bredde af 2—3 Mil. Den vestligste af disse Udvidelser er Nissum Bredning, hvor fra Tyborön Kanal og den næsten tilsandede Agger Kanal føre til Vesterhavet. Imod Øst fører Oddesund ind til en mindre Udvidelse, Kaas Bredning, der ved Sallingsund syd for Øen Mors og den sydligere liggende Halvø Salling staar i Forbindelse med den store Løgstørbredning. Vandvejen nord for Mors bestaar af et Par Sunde og den lille Tisted Bredning. Fra Løgstør Bredning, i hvilken ligge Øerne Fur og Livø, fører det smalle Aggersund mod Øst til Nibe Bredning, der har en Del Øer, af hvilke Øland og Gjøl ere de största. Fra Nibe Bredning til Fjordens østlige Munding eller Indløb ved Hals er Fjorden temmelig smal. Kysterne ere af forskellig Beskaffenhed, stundum Skrænter, stundum flade og bare. För Gennembruddet ved Agger var der i Fjorden en overmaade rig Sildefangst; nu er denne ubetydelig; derimod fanges der en Del Østers.

Af Øerne i Limfjorden er Mors den största. Den er omtrent 5 Mile lang og har en Störrelse af 6½ Flademile. Jordsmonnet, der omtrent er skovløst, ligger temmelig höjt, paa sine Steder 2—300 Fod over Havfladen. Øen er derfor stærkt udsat for Vinden og tillige for Havgusen, der undertiden gör Sæden Skade. Heller ikke er Landet aldeles forskaanet for Lynghede, men for øvrigt er det gennemgaaende meget frugtbart. Der er paa Øen 33 Kirker, der næsten alle ere byggede paa Valdemar Sejers Tid og opførte af Kampesten i Rundbuestil. Øens eneste Købstad Nykøbing (2700 Indbyggere) skylder det nærliggende Dueholmskloster sin Udvikling. Efter dette Kloster for St. Hansbrødre, der nu er en Herregaard, har Byen faaet sit Vaaben, en Due, der hviler sig paa en Oljegren.

Landet nord for Limfjorden falder naturlig i to Hoveddele en halvmaaneformig, henved 14 Mile lang og 2—3 Mile, bred Tange mod Sydvest, Tyland, og det nordligere liggende Vendsyssel. Landet mellem begge hedder Hanherrederne. I Tyland, hvis sydligste Afsnit hedder Tyholm, bestaar den nordlige og vestlige Kyst af store Flyvesandsstrækninger, der række langt ind i Landet. I tidligere Tid,

inden Klittaget hjalp til at dæmpe Sandflugten, ere flere Vandløb til Vesterhavet blevne opstemmede af Sandet, og der har derved dannet sig en Række Indsøer langs Kysten, af hvilke i vor Tid et Par ere blevne udtörrede. Ogsaa en Del Heder findes i Landet; men i Nærheden af Limfjorden er Jordsmonnet meget frugtbart. Ved Siden af Landbrug, særlig Kvægavl, drives Kalk- og Teglbrænderi samt en Del Fiskeri, især Aalefangst. I de senere Aar finder der ogsaa Østersfiskeri Sted i Limfjorden. Paa Grund af Blæst findes i hele Tyland kun et enkelt lille Stykke Skov.

Tisted (4200 Indbyggere), Tylands eneste Købstad, ligger ret smukt paa en Skraaning ved den Udvidelse af Limfjorden, der har Navn efter Byen. Tisted fik først Købstadsrettigheder paa Frederik den førstes Tid og er først i vore Dage bleven en betydeligere By. I Slutningen af Kristian den femtes Regeringstid blev Tisted meget omtalt ved en Besættelseshistorie. Byens Sognepræst, Magister Oluf Björn, faldt paa den Tanke, at en Del af Kvinderne i Byen vare besatte af Djævle, og han indrettede nu et formeligt Hospital i Præstegaarden, hvor han og Studenten Povl Rytter arbejdede paa at uddrive og bortmane Djævlene. Ved en Höjesteretsdom blev Magisteren for bedragerisk Færd dömt »fra Kjolen« og til livsvarigt Fængsel — det blev dog kun til et Aars Fangenskab paa Fæstningen Hammershus —, medens Povl Rytter »for evig Tid« bortvistes fra Universitetet, og de besatte Kvindfolk dels, som »Maren Spillemands«, puttedes i Spindehuset, dels maatte staa aabenbart Skrifte. — Ved Tisted ligger Lystlunden Kristiansgave, der er skænket Byen af Kristian den ottende. I det smukke Anlæg, der paaskönnes meget paa denne træfattige Egn, er der oprejst otte Billedstøtter, deriblandt den tapre Landsoldat, samt Buster af vore sidste fire Konger.

I Grænselandet mellem Tyland og Vendsyssel, Hanherrederne, ligger ude ved Havet det mærkelige 250 Fod höje Klippeparti Bulbjærg, der bestaar af Kalk, Kridt, Limsten, Hvidler og Flint, af hvilke Masser der strækker sig et Lag langt ud i Havet. Bjærget luder for over ud over Havet og truer med at styrte ned paa Stranden, hvor Bølgerne i Almindelighed rulle brölende og fraadende ind fra Havet. I Havet ud for Bulbjærg omtrent 40 Favne

fra Land rager ret op af Vandet en fritstaaende Klippekegle, Skarreklit; mindst saa langt ud, som den nu staar, har i sin Tid Bulbjærg strakt sig, men Havet har efterhaanden borttaget Stykke paa Stykke, kun Skarreklit er bleven staaende, da dens Sammensætning er af en haardere Beskaffenhed end den øvrige Klippemasse. — En Mils Vej længere mod Øst ligger Forbjærget Svinkløv, der bestaar af lignende Masser som Bulbjærg, men til Dels har et andet Udseende. Imod Havet bestaar Svinkløv af stejle, kløvede Brinker, imod Landsiden af et ejendommeligt 2—300 Fod höjt vildt Bakkeparti, bevokset med mørkegrönt Enebærkrat, mellem hvilket der gaar en Mængde Faar, der i Tidens Løb have dannet en Mangfoldighed af fasttraadte bugtede Stier, ad hvilke man kan naa op paa Bakketoppen, hvorfra der haves et storartet Skue ud over Havet, der her kaldes Jammerbugten, et Navn, det paa Grund af de hyppig forekommende Strandinger og Søulykker ikke bærer med Urette.

Vendsyssel har til Dels et fra det syd for Limfjorden liggende Land afvigende Præg. Langs Vest og Nordkysten gaar der store Flyvesandsstrækninger, men indenfor disse ligger et frugtbart, leret, væsentlig fladt Land. Øst for dette ligger Landets Höjderyg, der er temmelig vild og bevokset med Lyng og Krat, Allerup Bjærge eller den jyske Aas (360 Fod over Havet). Skov er der kun lidt af, ligesom der ikke er mange sammenhængende större Hedestrækninger. Nord for Höjderyggen, hvor Jordsmonnet er fladere, ender Landskabet i en tre Mile lang og $^1/_2$—1 Mil bred Halvø, der i Retning af Nordøst strækker sig ud i Skagerak og her ender i den smalle sandede Skagens Odde, hvis yderste Spids, der danner Skilsmisse mellem Kattegat og Skagerak, kaldes Grenen. Hele denne Halvø bestaar alene af Sandklitter. Den sydvestlige Del af Landet udgöres til Dels af den store Vildmose, der er en Flademil stor, og hvis Indre er aldeles utilgængeligt.

Vendsyssels gamle Hovedby er Hjøring (4400 Indbyggere), der ligger paa en for alle Vinde udsat Höjslette inde i Landet, en Mils Vej fra Vesterhavet. Byen, der foruden Landhandel har nogen Fabrikdrift, benyttede tidligere Løkken ved Vesterhavet som Ladeplads for Ind- og Udførsel; i den senere Tid gaar dens Handel til Dels over Frederikshavn.

Syd for Hjøring ligger Børglumkloster, der oprindelig var en Kongsgaard, men senere blev et Kloster for »de hvide Brødre« af Præmonstratenserordenen og benyttet som Bispesæde af Biskopperne i Vendsyssel Stift, skönt der ogsaa var en Bispegaard i Hjøring, hvor de første Biskopper boede, ligesom de senere Biskopper undertiden tog Ophold her. Efter Reformationen blev Aalborg Hovedstad for Vendsyssel Stift, der nu fik Navn af Aalborg Stift. Fra Baalhöj uden for Klosterbygningen har man et prægtigt Rundskue over det blaanende Vesterhav imod Vest og det store skraanende tætbebyggede flade Landskab mod Øst og Syd, hvor de mange spredte Gaarde og Huse ligesom smelte sammen for Blikket til en sammenhængende meget stor By. Med gode Øjne kan man her fra tælle 44 Kirker.

Frederikshavn (3200 Indbyggere) ved Kattegattet var oprindelig et Fiskerleje og hed Fladstrand, hvilket Navn dog ikke betyder den flade Strand, da Byen ligger ved en höj Kyst, men Kirkebyen Flades Forstrand. Sit nye Navn har den faaet efter Frederik den sjette, under hvis Regering den fik Købstadsrettigheder. Byens Havn kan rumme 300 Fartöjer og er meget benyttet som Nødhavn for Skibe, der paa Grund af haardt Vejr ikke tör vove Turen omkring Skagen. Der er fra Frederikshavn Dampskibsforbindelse saa vel med Gøteborg i Sverige som med Kristiania og Kristianssand i Norge.

Rigelig en Mils Vej sønden for Frederikshavn ligger Sæby (1700 Indbyggere), fordum Søby, et Fiskerleje, der dog allerede i Midalderen fik Købstadsrettigheder. En Aa, som har et Udløb ved Sæby, har oftere oversvømmet Dele af Byen, og flere Gader skulle herved være gaaede til Grunde. Ude i Stranden viser man endnu flere af Byens gamle Brandsteder. Byens Kirke, der nu staar ved dens østre Ende, skal för have staaet midt i Byen; alt det øvrige er bortskyllet. Man fortæller, at Beboerne forandrede Aaens Løb for at undgaa Oversvømmelser, og at denne Forandring blev Skyld i, at Havnen, der nu ikke længere holdtes ren af Aaströmmen, sandede til. I alt Fald har Havnen i de sidste hundrede Aar været tilstoppet af Sand, saa at den er lukket for Skibsfarten.

Fra Sæby er der Overfart, 3 Mil, til Læsø (oprindelig Hlersø, af Hler eller Ægir, Havets Gud). Den største

By paa Øen, Byrum, har ret smukke Haver og Smaalunde. En Ejendommelighed ved Øen er, at Husene ere tækkede med Tang. Øens Kvinder gaa mest endnu med en særegen Nationaldragt. Af Øen, der er to Flademile stor, er kun rigelig en Tredjedel opdyrket; Resten er Flyvesand og Hede. Der bor omtrent 3000 Mennesker paa den, mest Søfolk.

Skagen (1900 Indbyggere) er Danmarks nordligste By. Byen bestaar af Gammel Skagen, der ligger paa Landtungens Vestkyst, og Ny Skagen, der ligger en halv Mils Vej der fra mod Øst. Ny Skagen bestaar igen af to Dele' Østerby og Vesterby. Ny Skagen er tre Fjerdingvej lang. Der er ingen Havn ved Skagen; den lille Havn, der var her i gamle Dage, er ligesom et Par fiskerige Smaasøer tilføgen af Flyvesandet. Der er ikke ordentlige Gader i nogen Del af Byen; Husene ligge paa sammenføgne Sandtuer; Brolægningen er Flyvesand. De lavere Steder mellem Husene ere dyrkede, særlig med Byg, der paa Grund af Grundens Fugtighed og Gødningen med Fiskeaffald giver godt Korn. Om Vinteren staa disse Lavninger for en stor Del under Vand. Husene ere omgivne af Plankeværker, for at de kunne sikres mod Sandflugten. Byens gamle Kirke blev for hundrede Aar siden begravet af Sandflugten: kun Taarnet rager op deraf; en ny Kirke er senere bygget. Skagens gamle Fyr ligger ved Byens nordligste Udkant: det nye Fyr, der er 140 Fod höjt og har en Synsvidde af 5—6 Mil, ligger en Fjerdingvej længere ude mod Grenen. Det ejendommelige Natur- og Menneskeliv paa Danmarks Nordpynt her gör, at Skagen besøges af ikke faa lystrejsende, ligesom flere Malere og Forfattere have slaaet sig ned her.

Den jyske Halvø.

Fra Skagen til Ejderen har den jyske Halvø en Længde af omtrent 55 Mile, hvoraf den ene Tredjedel ligger mellem Kongeaaen og Ejderen og altsaa tilhører Sønderjylland. Halvøen har sin störste Bredde over Midten af

Nörrejylland, hvor en Linje fra Fornæs paa Djursland til Nissum Klit ved Vesterhavet har en Længde af 22—23 Mile. Sønderjylland har sit bredeste Sted mellem Kysten af Danskeskov og Ejdersted, 13—14 Mile. Hele Jylland har, naar man regner Øerne i Fjordene og langs Kysten med, en Störrelse af omtrent 610 Flademile, hvoraf omtrent 460 □-Mile høre til den nuværende kongelig danske Del, omtrent 150 □-Mile til Hertugdömmet Slesvig i dets nuværende Skikkelse.

Af Halvøens Form, Jordbundens Sammensætning og af forskellige Overleveringer kan man slutte sig til den Maade, hvorpaa den er opstaaet. Man ved, at der har været en Tid, da Havet stod betydelig höjere paa Jordoverfladen end nu om Stunder. Hele Danmark laa endnu under Vand, Vesterhavet og Østersøen i Forening synes at have dannet en uhyre Havbugt, der maaske strakte sig mod Øst til de indre, höjere Dele af Rusland og mod Syd til Mellemevropas Höjlande; sandsynligvis stod det imod Nord i Sammenhæng med det hvide Hav og Ishavet, saa at den nuværende skandinaviske Halvø udgjorde en stor Ø midt i Havet, og Østersøen var altsaa et stort Sund mellem denne Ø og det øvrige Evropa. Men selv mens der var en Vandvej mellem Nordskandinavien og Østevropa, maa Østersøen mest have haft Præg af en Havbugt, da den nordlige Del sandsynligvis en meget stor Del af Aaret har været opfyldt af Ismasser, saa at der kun imod Sydøst var en aaben Forbindelse med Vesterhavet.

Hvor den jyske Halvø nu ligger, maa Østersøens Munding imod Vesterhavet have været. Man finder ofte, at der paa Grænsen mellem Fjord og Hav findes en Revle eller Barre, en Forhöjning i Havbunden, der strækker sig fra Kyst til Kyst. En saadan Barre, der ogsaa ofte findes ved Floders Udløb i Havet, dannes af de to Strömninger, der her mødes. I det Fjordströmmen og Havströmmen støde sammen, falde de faste Dele, som de føre med sig, til Bunds, og der opstaar en Forhöjning paa Havbunden. Den jyske Halvø er en saadan af to mødende Strömme sammenskyllet Grund, oprindelig en Revle tværs over Østersøens Munding.

Denne Halvøens Oprindelse forklarer mangfoldige Forhold. Da Østersøens Bund hovedsagelig bestaar af Ler,

medens Vesterhavet har Sandbund, saa bestaar den jyske Halvø i sine øvre Lag imod Øst af Ler, imod Vest af Sand. De Kul- og Kridtpartier, som danne Underlaget og hist og her komme til Syne, høre til Jordskorpens ældre Dannelser og have været til, inden Havet lagde Ler- og Sandlagene oven paa dem. Efterhaanden som Havet blev lavere, i det Vandfladen sank, dukkede den jyske Halvø op af Landet. Höjderyggen i Midten er først traadt frem, og Havet har skyllet jævne Skraaninger til begge Sider, saa at Halvøen omtrent har haft samme Brede øst og vest for Landryggen, saaledes som det endnu er Tilfældet mellem Fornæs og Nissum Klit, hvor Viborgegnen, der ligger midt imellem, hører til Höjderyggen. Inden Landet hævede sig op af Vandet, havde mægtige Isflager fra Skandinaviens Bjærgegne ført store Masser af Stene ud over Østersøen, hvor de, naar Isen smeltede, omtumledes af Havet og omsider bleve liggende fast paa Bunden. Her fra skriver sig vore Kampestene, der alle have en mere eller mindre afrundet eller afsleben Form, fordi de ere rullede frem og tilbage i Vandet; de kaldes derfor Rullestene, og de Jordlag, hvori de findes, kaldes efter dem med et Ord Rullestensdannelser. De store Rullestene findes ikke vest for Höjderyggen, da den vestlige Havströmning her har forhindret dem i at trænge ud over den höjeste Kam af den oprindelige Fjordrevle.

Den gennemgaaende laveste Egn i Jylland er Landet ved Ejderen. Der maa da under Landets langsomme Opdukken af Havet have været en Tid, da hele Danmark var landfast med den skandinaviske Halvø, men ved et Sund adskilt fra Tyskland. Egnen mellem Slien og Ejderen og den störste Del af Holsten maa have udgjort et Stræde mellem Nordevropa og Mellemevropa. Man skulde næsten tro, at denne Tid laa inden for Menneskeminde, siden Navnet Ejder = Ægirs Dör ɔ: Havets Port, bestemt synes at tyde paa, at Navnet oprindelig har været tillagt et Sund og ikke en Flod.

Omsider lukkedes ogsaa denne sidste Vandvej mellem Østersøen og Vesterhavet. Om end Østersøen maaske endnu har hængt sammen med Ishavet, saa har den dog, naar det nordlige Stræde var opfyldt af Is, været et stort Indhav, der, naar Floderne om Foraaret tilførte det store

Vandmasser, maa være steget höjt over sine Bredder. Til sidst blev Spændingen saa stærk, at Vandet maatte bane sig Vej til Verdenshavet. Østersøen brød frem imod den jyske Halvøs østlige Kyst, som den aldeles sønderrev; den lange Række af Fjorde paa Sønderjyllands Østkyst, de mange Bakker, Dale og Kløfter vidne om den Kraft, hvormed det overflødige Vand søgte at skaffe sig Adgang til Vesterhavet. Als blev løsrevet fra Fastlandet; store Stykker af Østkysten ere vistnok blevne bortskyllede; men Höjderyggen har modstaaet det mægtige Tryk, og Vandet har da vendt sig imod Nord, hvor de mindre faste Masser gav efter. Sjælland skiltes fra Skaane ved den Ström, der dannede Øresund, Lille-Bælt gjorde Skel mellem Øen og Halvøen, men den stærkeste Ström banede sig Vej i Midten, hvor Storebælt skilte Fyn fra Sjælland. Efter at være trængt igennem paa disse Steder, sønderrev Vandfloden endnu den nörrejyske Østkyst, om end i ringere Grad end Østkysten af Sønderjylland, da det nu havde mistet en stor Del af sin Kraft. Af denne Grund ere Fjordene paa Sønderjyllands Østkyst dybere end paa den nordlige Del af Halvøen. Sagn om denne store Oversvømmelse, »den baltiske Flod« ere blevne opbevarede af Folket.

Mærkelig nok er der i en forholdsvis sen Tid indtraadt en Sænkning af Kysterne ved Vesterhavet. Den har været svagest ved Nörrejyllands Kyst, men har tiltaget i Styrke længere mod Syd ned i Mellemevropa. Vidnesbyrd om denne Jordbundsforandring haves i de Levninger af Skove og Moser, som findes langs med Kysten paa Bunden af Havet. Ved denne Sænkning er den landfaste Forbindelse mellem England og Frankrig bleven saa svag, at den til sidst ikke længere har kunnet udholde det stærke Tryk af de mægtige Vandfloder, som Tidevandet fører ind paa Atlanterhavets derværende Kyst. En stor Oversvømmelse har fundet Sted; Kanalen og Strædet ved Calais skilte England fra Frankrig, og vældige Vandmasser brød frem mod Vesterhavets østlige Kyst, der alt var betydelig svækket ved den tidligere foregaaede Sænkning. Ved denne »cimbriske Flod« er den sydlige Del af den jyske Halvø bleven fuldstændig sønderreven, om end den nuværende Fordeling af Øer og Farvande først efterhaanden er fuldbyrdet ved senere Overskylninger.

Mærkeligvis ere foruden Havet ogsaa andre af de Kræfter, der have dannet vort Land, endnu i Virksomhed og kunne en Gang i Fremtiden forandre Landets Form. Det er paavist, at den nordligste Del af Halvøen tillige med en stor Del af det øvrige Danmark i en Retning fra Nordvest til Sydøst, langsomt hæver sig op af Vandet; men samtidig finder der en Sænkning Sted af Jordsmonnet omkring Ejderen. Det hører derfor ikke til Umulighederne, at der i en fjærn Fremtid kan danne sig et Sund mellem Sønderjylland og Holsten, og den landfaste Forbindelse med Tyskland, der har været saa skæbnesvanger for Danmark, vilde dermed ophøre.

Jyderne.

Jylland er den Landsdel i Danmark, hvor Landskabets oprindelige Udseende har vedligeholdt sig længst, i hvert Fald paa store Strækninger. De store Hedesletter, Egnene ved Vestkysten, de udstrakte Mose- og Engdrag i det nordlige og vestlige Jylland se væsentlig endnu ud som for Aarhundreder siden. Paa samme Maade er der ogsaa i den jyske Folkeejendommelighed bevaret flere Træk af den danske Almues Karakter i gamle Dage end hos Øboerne. Jyderne have aldrig i den Grad som Laaliker og Sjællandsfarer været kuede af Herremandsvælde; de have derfor bevaret mere end disse af den gamle danske Bondestands stolte Uafhængighedsfølelse. Den jyske Bonde besidder megen Selvfølelse over for de andre Samfundsklasser, men i denne Følelse blander der sig tillige en vis Uvilje og Mistænksomhed mod alle, der i Samfundet ere höjere paa Straa. Han holder strængt paa sin Ret og tror altid at vide til Punkt og Prikke, hvor langt han kan gaa uden at træde Loven for nær; han ser nöje paa sin personlige Fordel og er meget stridbar i Sager, der vedrøre denne. Det kan endnu hænde, at jyske Bønder af Mistillid til Sagførerne selv føre deres Sager for Viborg Overret. Det er forbundet med langt större Møje at dyrke den jyske Jord end de frugtbare Egne paa Øerne; Jordbunden selv er paa

Halvøen oftest mindre frugtbar, Landet for största Delen uden Læ mod de barske Vestenvinde; Vejrlaget er umildere, og Høsten slaar af den Grund oftere Fejl end paa Øerne. Kampen for Tilværelsen har derfor gjort Jyderne til et mere arbejdsomt og haardført, alvorligt og nöjsomt Folkefærd end Øboerne. Naar den jyske Bonde paa mange Steder alligevel er naaet til lige saa stor Velstand som hans Standsfæller øst for Bælterne, skyldes dette for en stor Del hans medfødte Handels- og Forretningsaand i Forbindelse med en större Paaholdenhed i Pengesager. Mange Bønder især i det vestlige Jylland tilbringe en stor Del af deres Liv som Studeprangere, der især i tidligere Tid selv fulgte med de store Drifter af Hornkvæg, som ad Jyllands gamle Hovedvej, fra Viborg ned langs Höjderyggen og gennem Sønderjylland til Rensborg, førtes ned til Marsken eller til Kvægmarkederne i Hamborg. Et Ordsprog siger, at man kan lænke en Jyde fast til en bar Sten, saa vil han dog alligevel skrabe Penge sammen. Vist er det, at Jyden har megen Sans for Vinding paa alle Omraader; han er meget öm over sine Husdyr, især over Hesten, der for ham næsten er noget mere end et Dyr, han sætter en Stolthed i at have gode Heste, men er meget varsom med at bruge dem og kører hellere i Skridtgang end i Trav. Naar en jysk Bonde bygger sin Gaard om, bygger han gærne allerførst en ny Ko- og Hestestald; først saa kommer Turen til Laden og sidst til Stuehuset. Fynboen derimod vil i Reglen først bygge Stuehuset om; han siger undertiden haanlig om sin Landsmand vest for Lillebælt, at i Jylland bo Menneskene som Kreaturer og Kreaturerne som Mennesker.

Man kan dog ikke frakende Jyderne Sans for Livets aandelige Sider; i mange Egne findes fra gammel Tid et stærkt religiøst Liv, der især i Vestjylland har givet sig Udslag i en ægte, enfoldig Fromhed, medens det hos »de stærke Jyder« i Egnen mellem Vejle og Horsens har taget en ensidig, pietistisk Retning. Ogsaa de nyere Rørelser i det danske Folkeliv ere paa mange Steder i Jylland brudte stærkt igennem. Lige som det jyske Almuesprog har en fuldere og kraftigere Klang end Øboernes Maal, saaledes have ogsaa de jyske Bønders Livsytringer et Præg af Djærvhed, Kraft og Ligefremhed, som ikke træder saa stærkt frem hos de fynske og sjællandske Bønder. I de mere af-

sides Egne holdes gammeldags Gæstfrihed endnu höjt i Ære; flere Steder paa Hederne, især i Hammerum Herred, leve de gamle Sagn og Sange endnu paa Almuens Tunge, medens de ere forstummede næsten overalt i det øvrige Land. Gammel Overtro kan ogsaa endnu findes hist og her i temmelig paafaldende Former, men Jyderne staa ellers i Oplysning fuldstændig paa Höjde med de øvrige danske Bønder. I Hæren hævder Jyden sit gamle Ry for at være »stærk og sejg«; i sidste Krig delte 11. Regiment, der bestod af Vendelboer, Æren med Københavnerne i 1. Regiment for Kampen ved Sankelmark, lige som det var jyske Regimenter, det 9. og 20., der under Stormen paa Dybbøl den 18. April udførte det beundringsværdige Angreb paa de pröjsiske Stormkolonner.

Fyn.

En dansk Digter har kaldt Sejlladsen fra Flensborg til Svendborg paa Fyn for »Kronen i det danske Riges Skönhed«. I al Fald er paa denne Færd alt det yndigste og det rigeste i den danske Natur samlet.

Først og fremmest Havet i dets mangfoldige Former. Den smale, spidse Vig, der danner Flensborg Havn, den aabne Østersø i det brede Farvand mellem Als og Ærø og derfra mod Syd, den lange dybe Flensborg Fjord med det bratte Knæk midtvejs, Svendborg Sund med den stærke Strøm og de mange Vindinger, det flade smule Vand mellem de mange Smaaøer syd for Fyn, den korte, butte Faaborg Fjord, de djærvt formede runde Indskæringer i Broagerland, Storebælt mellem Fyn og Langeland med de lige, jævnsides løbende Kystlinjer, al denne Rigdom paa Former vidner om, hvorledes Havet i sin Tid har tumlet med og mishandlet de løse Jordlag, hvoraf vort Land bestaar. Men Havet har derved tillige meddelt vort Fædreland dets bedste Skönhed, det har mildnet dets Vejrlag ved at göre Somrene friskere og køligere og Vintrenes Kulde mindre stræng, og det har ved at give det en forholdsvis

KATTEGAT

SKAANE

SJÆLLAND

FYN

LAALAND

FALSTER

ØSTERSØEN

Aarhus
Horsens
Samsø
Sejrø
Fredericia
Middelfart
Bogense
Odense
Kerteminde
Nyborg
Svenborg
Faaborg
Assens
Lille Bælt
Store Bælt
Als
Sønderborg
Ærø
Marstal
Langeland
Rudkøbing
Kalundborg
Holbæk
Helsingør
Hillerød
Hven
Øresund
Kjøbenhavn
Amager
Roskilde
Lejre
Køge
Køge Bugt
Ringsted
Sorø
Slagelse
Korsør
Skelskør
Næstved
Præstø
Præstø Bugt
Vordingborg
Stege
Møen
Stevns Klint
Smaalandsbugten
Nakskov
Maribo
Nykøbing
Rødby
Gedser Odde
Femern
Angel
Svans

længere Kystlinje end noget andet Land i Evropa i det hele rettet Folkets Hu mod Havet og dets frigörende Luftninger og skabt vor Handelsflaade og vor udmærkede Sømandsstand. Om ingen anden Del af Danmark gælder det i saa fortrinlig Grad som om dette Østersøens inderste Kystland mod Nordvest.

Naar man sejler østerud af Flensborg Fjord, dukker der et höjt langstrakt Land op med gule Klinter imod Syd. Det er Øen Ærø. Den er omtrent 1½ Flademil stor; den udgöres af to Dele, en höj, langstrakt, smal Aas i Vest og et fladt, bredere Land i Øst; mellem dem laa Bugten Graastens Vejle, der dog nu er inddæmmet. Øen er aldeles skovløs, men gennemdraget af Hegn, og fra Bakkeryggen er der yndige Udsigter ind mod Fyn og ud over Havet. Der findes 12000 Mennesker paa den, og det er den tættest befolkede Del af Danmark; den ene Landsby gaar næsten over i den anden. Øen er frugtbar, men en meget stor Del af Befolkningen er Søfolk, som især bo samlede i Marstal (2700 Indbyggere) paa Østlandet og i den lille Købstad Ærøskøbing (1600 Indbyggere) paa Nordsiden. — Beboerne tale en fynsk Dialekt, men under de urolige Tider i det 14. Aarhundrede blev Øen knyttet til Hertugdömmet Slesvig, i hvilken Forbindelse den forblev, til den ulykkelige Fred 1864, der frelste Ærø fra at dele Skæbne med Sønderjylland.

Øst for Ærø ligger Øen Langeland (5 Flademil stor med 20,000 Indbyggere), der svarer til sit Navn, i det den er syv Mile lang, medens den kun paa faa Steder naar en Mils Bredde. Øen bestaar af ikke meget höje, blødtformede runde enkeltliggende Bakker, adskilte ved Lavninger. De vekslende Udsigter over Havet til begge Sider, de mange store og smaa Skove, Hegnene, de hyggelige Bøndergaarde og Huse med store Haver gör Øen til en af de smukkeste i den danske Øgaard, ligesom den ogsaa er meget frugtbar; Hveden indtager ligesom paa Laaland og Falster Hovedpladsen blandt Kornarterne; Rug dyrkes kun til Befolkningens eget Brug. Midt paa Øens Vestside ligger Købstaden Rudkøbing (3200 Indbyggere), Fødested for Brødrene Hans Kristian og Anders Sandøe Ørsted, af hvilke den første var en af Danmarks betydeligste Naturforskere, medens den anden var Landets berömteste lovkyndige i

dette Hundredaar. Halvanden Mil nord paa ligger det gamle Slot Tranekær paa en höj Banke ved en Sø, i en afvekslende Egn, paa alle Sider omgivet af Smaaskove. I Midalderen hørte Langeland en Tid lang under det sønderjyske Hertugdömme, men Øen blev af Valdemar Atterdag igen lagt ind under Kronen.

Fyn, der ligger nord for Ærø og nordvest for Langeland, er næst Sjælland den störste danske Ø, med 54 Flademil og omtrent 215,000 Indbyggere. Dens Form er en aflang Runding, der kun mod Nord er brudt af den lave, grundede Odense Fjord, som gaar langt ind i Landet. Fyns Land bestaar i sin Kærne af to store höjtliggende Dele, den ene i Nordvest og den anden i Sydøst. Disse to Höjdepartier have en forskellig Karakter. Det sydøstlige Höjland, der begynder syd for Nyborg og strækker sig ned til Svendborg, kan efter sit inderste, höjst liggende Sogn betegnes som Gudbjærg Höjlandet. Det danner oventil tilsyneladende en udstrakt temmelig jævn Flade, over hvilken der ikke hæver sig mange höje Bakker, men som i og for sig ligger meget höjt, saa den gennemsnitlig er den höjeste Del at de danske Øer.*) Höjfladen er dog gennembrudt af Dale, men da de ere meget smalle, ses de først paa nærmere Hold, og de ere nærmest at opfatte som Furer i Jordsmonnet, dannede af Aaløbene i deres Bund. Imidlertid ere de meget dybe, og Aaerne have et stærkt Fald mod Havet eller mod Odense Aa; derfor findes der mange Laksefisk i dem. Ud mod Store Bælt og mod Svendborg Sund falder Höjsletten stejlt af, ind mod Odenseaadalen og mod Nord noget jævnere.

Fyns anden Kærne kan kaldes Vissenbjærghöjlandet, ligeledes efter dets inderste og höjeste Sogn, der ligger omtrent to Mil vest for Odense. Det bestaar i Modsætning til Gudbjærghöjfladen af höje, svære Bakker, der indbyrdes ikke ere meget sammenhængende, men dog i Reglen danne Rækker, som ere adskilte ved temmelig flade og brede Dale, ofte med Mosebund, der efterhaanden udvide sig. Bakkerækkerne blive samtidig lavere og løbe stjærneformet ud til alle Sider.**)

*) Den höjeste Bakke, Grønbanke, er 385 Fod höj.

**) De höjeste Bakker ere Frøbjærg Bavnehöj 417 Fod, Vissenbjærg Bakke 410 Fod og Dyrød 395 Fod.

Forbindelsen mellem de to Kærner udgöres af en Række höje Sandbanker, der dannende en sammenhængende Aas strække sig i flere Mils Længde, foroven med en temmelig smal Kam, fra Holstenshus nordøst for Faaborg til op mod Frederikslund mellem Assens og Odense. Det er denne Bakkekæde, som Fynboerne selv kalde »Bjærgene« eller »de fynske Bjærge«, men som almindelig gaar under det halvt spottende, halvt anerkendende Navn, »de fynske Alper«. Det er den anseligste Bakkerad paa de danske Øer; de höjeste Punkter hedde Trebjærg (407 Fod) og Lerbjærg (400 Fod). Lerbjærg ligger ikke en halv Mil nord for Faaborg Fjord, men Vandet fra dets nordlige Skraaning udtömmes alligevel gennem Odense Aa i det salte Vand. Saa nær ligger altsaa Fyns Vandskel ved dets Sydvestkyst.

Fyns indre, der gennemströmmes af Odense Aa og dennes Tilløb, udgör en afvekslende Blanding af flade og jævntbakkede Egne. Jo nærmere man kommer Odense, des mere sænker Landet sig og fladner det til; Landet mellem Odense—Bogense Landevej, Odense Fjord og Kattegat (»Sletten«) og mellem Odense, Nyborg og Kerteminde er aldeles flade Egne.

Fyns Jorder ere gennemgaaende gode, muldede eller lerede; dog findes der ikke faa sandede Egne særlig i Bakkerne mod Sydvest og i Vest. Øens bedste Egne ere Vends Herred eller Middelfarts Opland, Landet nord og øst for Odense og en smal Stribe langs Øens Sydkyst neden for Bakkerne.

Ligesom for sin Frugtbarhed er Øen bekendt for sin Skönhed; gennemgaaende et venligt, smilende Land, hvad der skyldes de mange Smaaskove og Træplantningerne paa Hegnene samt Landsbyernes Pyntelighed og store Haver, frembyder det i det nordvestlige Höjland virkelig storartede Egne af en alvorligere Karakter, hvor det gaar Bakke op og Bakke ned, den ene løftende sig höjere end den anden. Men det indre af Øen savner en væsentlig Betingelse for Skönheden, Vandet, enten som Hav eller som Søer. Kun fra Bakketoppene ses Havet i det fjærne. Søerne i Fyn ere i det hele smaa, og de allerfleste ere samlede i Øens sydlige Del. Fyns skönneste Egne maa derfor søges langs Kysten, herfra dog den flade Nordkyst undtagen. Især

mod Sydvest findes et Landskab, der næst efter Møns Klint maa regnes for det skönneste og tillige for det stolteste paa de danske Øer. Her hæve de fynske Bjærge sig stejlt op af Havet, sete i Frastand som en sammenhængende Aas med runde Toppe, og med den videste Udsigt ud over Land og Hav. Hist ude ligger Havet som en uendelig, straalende Flade, her inde under Fyns Kyst ligger der Ø ved Ø, mens Landet selv skyder ud med Næs og Odder. Ned over Bakkerne ligge Fyns största Skove, höjere oppe mest nyplantede Naaletræskove, længere nede gamle Bøgeskove, store Strækninger ere endnu lyngklædte. Mod Nord og Øst er det halve Fyn udbredt for Öjet, et uendeligt Landskab, gennemdraget af levende Hegn, med hvide Kirketaarne, Landsbyer og Herregaarde. Inde under Bakkefoden mod Nord ses den ene skovkranste Sø ved Siden af den anden.

Andre Egne af en sjælden Skönhed, om end mindre storartede, gives der ved Svendborg og ved Middelfart. Her beror Skönheden i en væsentlig Grad paa de smalle Sunde, der sno sig ud og ind mellem de skovklædte Kyster.

Natur og Folk staa i en inderlig Forbindelse med hinanden. Fynboerne have dyrket deres Jord vel op og have skaffet sig Ly bag de plantede Hegn; men Landets Rigdom og Lunhed har igen indvirket paa Beboernes Karakter; de ere blevne fremmeligere paa aandelige Omraader end Landets øvrige Befolkning, deres Sæder ere mildere som deres Sprog er blødere; det er et retsindigt Folk, og Munden er ikke saa tillukket hos dem som hos anden Almue. Men paa den anden Side er det intet staalsat Folk; det er let at fange med fagre Ord og det er omskifteligt i sit Sind og sin Færd; det er flittigt og sjælden uden Sysselsættelse, men det er ikke ihærdigt til strængt Arbejde. Og som en Forbandelse hviler over Øen den store Usædelighed.

Omtrent i Fyns Midte ligger Odense, Øens Hovedstad, den tredje störste By i Kongeriget. Byen skylder sin nuværende Betydning til sit Opland, der er det störste og rigeste nogen dansk By har, og med hvilket Jærnbaner straalende ud til alle Sider sætter den i let Forbindelse, ligesom en Kanalforbindelse gör den til en Søstad. Men

Byen er tillige en af de ældste og fra gammel Tid anseligste i Landet. Da Aserne vandrede ind i Norden, altsaa i vor Histories Begyndelse, fortæller Sagnet, tog Odin Bolig i Odense i Fyn. Byens Navn er omdannet af Odinsvi d. v. s. Odins Helligdom. Som Bispestad forekommer den allerede 988, og 100 Aar efter blev den et af Landets vigtigste religiøse Midtpunkter, da Kong Knud Svensøn her var bleven dræbt i St. Albanikirken, mens han knælede i Bøn for Alteret, og han derefter var bleven helgengjort. Til at værne om hans Ben byggedes St. Knuds Domkirke, og til hans Helgenskrin her skete der Valfarter fra alle Nordens Lande. Ved Siden af Kirken laa St. Knuds Kloster, et af Landets rigeste Herreklostre, ogsaa mærkeligt ved, at her blev omtrent den første Bog, man kender i Norden, skrevet (1109); den handler om Knud den helliges Liv og Død. I Odense blev ogsaa den første Bog trykt i Danmark (1482). Foruden St. Knud havde Byen i Midalderen fem Kirker, af hvilke nu to ere tilbage, St. Hans og Vor Frue (hertil kommer end videre Graabrødre Hospitals Kirke, der er traadt i Steden for den nedbrudte, meget anselige Graabrødre Klosterkirke) og tre Klostre. Hertil kom straks uden for Byen Dalum Nonnekloster. Efter Reformationens Indførelse vandt Byen paa anden Maade Betydning ved sine Borgeres Driftighed. En Del af det fornemme Borgerskab var adlet, og ogsaa mange Landadelsmænd havde Gaarde i Byen og opholdt sig her hyppig, ligesom Byen blev meget brugt som Mødested i politiske Øjemed, paa samme Maade som Flensborg, saaledes ved Sønderjyllands Bortforlening 1580. Ved Siden af Odense var næst Hovedstaden Aalborg, Ribe, Flensborg og Malmø i Skaane Rigets vigtigste Byer, men Odense beholdt sin Velstand noget længere end disse, da af det 17. Aarhundredes Krige først Krigen med Svenskerne 1658—60 førtes over til Fyn. Derefter kom en Tid af Nedgang eller Stillestand. Men i de sidste 40 Aar er Byen gaaet meget rask fremad ved Handel og Værkflid. Fra 1860 til 1885 er dens Indbyggertal steget fra 14000 til omtrent 27,000. Som Fabrikby overgaar den endnu meget Aarhus, der ellers som Hovedstad for hele Nörrejylland er naaet et Stykke frem foran Odense siden 1870. Den största Fabrik i Odense er Rosukkerfabrikken; i Odenses Omegn dyrkes derfor mange Sukkerroer.

Byens skönneste Bygning er St. Knuds Kirke; den er bygget omtrent Aar 1300 i en ren og ædel gotisk Stil, med höje, spidsbuede Vinduer i Sideskibene og i Höjkirken, med slanke Piller og lette Hvælvinger. Under Koret findes en Lönkirke, hvor der er en Brønd, som i den katholske Tid sandsynligvis har været en hellig Kilde. Her findes ogsaa to Helgenskrin, af hvilke det ene indeslutter Levninger af Hellig-Knud, endnu hyllet i det samme Ligskrud, som da han blev skrinlagt 1101. Skrinene selv ere derimod i Reformationstiden blevne røvede deres Metalprydelser og Ædelstene. End videre hvile her Kongerne Hans og Kristjern den anden med deres Hustruer Kristine og Elisabet og et Par Kongesönner. Kirkens i Træ udskaarne Alter er det största og prægtigste i Danmark, men kan i kunstnerisk Udførelse ikke maale sig med det i Slesvig Domkirke; det er helt over forgyldt og er bekostet af Dronning Kristine. Uden for Kirken staar der en Mindestøtte med et Brystbillede af Salmedigteren Thomas Kingo, der døde 1703 som Biskop i Odense.

Paa samme Plads som St. Knuds Kirke ligger Byens nye meget anselige Raadhus, maaske den smukkeste Bygning, der i den senere Tid er opført uden for København. Foran det staar en smuk Billedstøtte af Frederik den syvende. Af andre Bygninger kunne nævnes Frøkenklosteret, stiftet af Karen Brahe for en halvanden hundrede Aar siden og af hende beriget med en Samling af alle danske Bøger, der til den Tid vare trykte. End videre Musæet med en Oldsagssamling, en Samling af Billedhuggerværker og en Mønt- og Medaillesamling og Slottet, fordum St. Hans Kloster, omgivet af en smuk offentlig Have med gamle prægtige Alleer. En anden meget smuk Have er Læseforeningens, der er anlagt dels paa den stejle Bred ned til Aaen, dels paa en Ø i denne. Aaen i det hele bidrager meget til at oplive Egnen; dens temmelig brede Vand slynger sig mellem Enge og Skove og inde i Byen mellem Haver. Ellers er Odenses Omegn flad og ikke videre skön; men Byen er omgiven af en Kreds af Landsbyer, saa prægtigt byggede og med saa smukke Haver, som vistnok intet andet Sted i Landet. En saadan Landsby er S a n d e r u m, en halv Mil sydvest for Staden, hvor Bønderne have rejst en Mindestøtte for Sprogmanden,

Historikeren og den glødende Fædrelandsven N. M. Petersen, hvis Fader her var Husmand. Tre Fjerdingvej igen sydvest for Sanderum ligger Brændekilde, hvor den snilrige Sproggransker R. Chr. Rask er født, ogsaa som et Husmandsbarn. Halvanden Mil længere i Vest ligger Nyrup, hvorfra Gaardmandssönnen Rasmus Nyerup stammer, der først egentlig brød Vej for Oldgranskningen i Danmark. Saaledes ere ikke faa fremragende Mænd udgaaede af fynske Almuehjem; af andre kan nævnes Reformatoren Hans Tavsen fra Birkende midtvejs mellem Odense og Nyborg og Rasmus Nielsen fra Rorslev ved Middelfart, som har gjort sig navnkundig som Gransker af Menneskets og Naturens Liv og Værd. Et fynsk Almuesbarn var ogsaa Digteren Hans Chr. Andersen, hvis Fader var Skomager i Odense.

Kerteminde (2400 Indbyggere) ligger ved Mindet eller Udløbet af den store flade Kertinge Fjord, der tillige med Odense Fjord skiller Halvøen Hindsholmen fra den øvrige Del af Øen. Paa Draget mellem de to Fjorde ligger den höje Munkebo Bakke med en meget vid Udsigt. Kerteminde er den fattigste af de fynske Byer; dens Indbyggere ere for en stor Del Fiskere. Her er det udmærkede Brødrepar, Digteren Frederik og Historikeren Caspar Peter Paludan-Müller født; deres Opvækst tilhører Odense.

Nyborg (5400 Indbyggere) ligger ved den dybe Nyborg Fjord, der afgiver en fortrinlig Ankerplads. Her er ogsaa Dampfærgefart til Korsør i Sjælland, paa den vigtigste Færdselsvej gennem Riget. Byen var indtil for kort Tid siden en Fæstning. Den er anlagt i det 12. Aarhundrede af den vendiske Prins Knud, der forfulgt af sin Fader for Kristendommens Skyld fandt Tilflugt hos Kong Valdemar den første. Der var her i Midalderen et vigtigt Slot, der var en af Rigets Hovedborge; der er nu kun en Flöj tilbage af det, benyttet som Tøjhus. Kristjern den anden er født paa det.

Svendborg (7200 Indbyggere) ligger udmærket smukt og er ogsaa i det indre en malerisk By med Husene liggende over hinanden og Gaderne gaaende op og ned. I Svendborg findes Danmarks betydeligste Sejlskibsrederier og Skibsbyggerier.

Fra Svendborg fører en Dampfærge i faa Minutter over til Taasinge. Paa Øens höjeste Sted ligger Bregninge

Kirke, fra hvis Taarn man i klart Vejr har den prægtigste Udsigt over hundrede Flademile Land og Hav; man kan her tælle 65 Kirker. Man ser ud over Taasinge, Fyn, Langeland, Ærø og mangfoldige mindre Øer, over Kysterne af Sønderjylland, Als, Sjælland og Laaland. Øen, der har tilhørt Korfits Ulfeldt og ved hans Fald beslaglagdes af Kronen, blev af Kristian den femte solgt til Søhelten Niels Juel, i hvis Slægt den siden er bleven. Herresædet hedder Valdemarsslot efter Kristian den fjerdes Søn Valdemar, Broder til Ulfeldts Hustru Eleonora Kristine. Skipperbyen Troense ved Svendborg Sund har 1100 Indbyggere og ligger overordenlig dejligt i yndige Frugthaver omgivet af Skov.

Til Faaborg (3400 Indbyggere) er der Dampskibsfart fra Flensborg og videre til Svendborg og Korsør. Ud for Faaborg ligger i Lillebælt Lyø, hvor man endnu viser Kongekilden, der skal være det Sted, hvor Valdemar Sejer og hans Sön (1223) bleve tagne til Fange af Grev Henrik af Schwerin for at føres i tysk Fangenskab. Vest for Faaborg ligger paa Halvøen Horneland Horne Kirke, den störste Landsbykirke paa Fyn. Den er mærkelig ved, at dens midterste Del udgör en Rundkirke i Lighed med Mikkelskirken i Slesvig i dennes oprindelige Skikkelse.

I Trekanten mellem Faaborg, Svendborg og Nyborg ligge mange Herregaarde med gammelt borgagtigt Udseende; saaledes Holckenhavn, Rygaard, Hesselagergaard og Arreskov. Paa Broholm findes en stor Oldsagsamling; i Egnen heromkring ere de störste Guldfund fra Oldtiden gjorte. — Den samme Egn er det fynske Hovedsæde for den Vækkelse, Grundtvig og hans Lærlinge have givet Stødet til; her findes derfor flere Frikirker, mange Friskoler, Øvelses- og Forsamlingshuse, ligesom Skyttetanken har haft megen Fremgang her.

Assens (3200 Indbyggere) er siden Sønderjyllands Tab stadig gaaet tilbage, men vil maaske nu gaa frem, efter at den igen er kommen i Dampskibsforbindelse med Haderslev og Sønderborg, og efter at der er blevet anlagt en stor Rosukkerfabrik i den. Dens Kirke er den störste og smukkeste paa Fyn efter St. Knuds Kirke i Odense; ligesom denne i gotisk Stil. Her er Søhelten Peter Willemoes og den udmærkede Billedhugger Jerichau fødte. Øst for

Assens ligger Øksnebjærg, hvor der stod et Slag i Grevens Fejde (1535).

Middelfart (2500 Indbyggere) har Navn af, at her fra gammel Tid har været det mellemste af de tre Færgesteder over til Halvøen; fra Middelfart satte man over til Snoghöj; fra Bogense til Klakring øst for Vejle og fra Assens til Aarøsund ved Haderslev. Hvert Efteraar drives i Middelfart Marsvinsfangst. Marsvinet kommer fra Vesterhavet gennem Kattegattet til Østersøen og vandrer senere der fra tilbage til Vesterhavet. I större Udstrækning gör man kun Fangst paa Dyret ved Middelfart. Fra gammel Tid bestaar her et Selskab eller Lag af 30 Personer, de saakaldte Marsvinsjægere. Naar Marsvinsstimerne begynde at tumle gennem Sundet, gaa Marsvinsjægerne ud i Baade og søge ved Raab og Aareslag at drive Dyrene mellem tvende Garn op i Gamborg Fjord (mellem Fønsskov og Egnen omkring Middelfart), hvor de da stikkes og trækkes i Land for siden at føres til Middelfart, hvor Trannen udkoges. Fangsten giver et aarligt Udbytte af omtrent 800 Stykker. — I Nærheden af Middelfart ligger det skönne Herresæde Hindsgavl, hvor der er en dejlig Have ned til det stille skovkransede Fænøsund med Udsigt over til Skamlingsbanken. Egnen mellem Middelfart og Bogense er den fynske Humleegn, som hvis Midtpunkt Brænderup Sogn kan betegnes. Ogsaa i det øvrige Fyn dyrker hver Bonde Humle til eget Brug, men fra denne Egn er der en ikke ringe Udførsel. Bogense (1900 Indbyggere) er Fyns mindste og nordligste Købstad.

Ligesom de smaa Øer og Ærø danne en Overgang fra Fyn til Sønderjylland, saaledes ligger Fyn mod Nordvest meget nær op til Halvøens østlige Kystlinje og udgör altsaa naturlig et med Sønder- og Nörrejylland sammenhængende Hele. Derfor hørte ogsaa lige til for 200 Aar siden Nörre- og Sønderjylland samt Fyn sammen under det »jyske Lovomraade«, mens Sjællandsfarerne og Laalikerne havde deres egen Lov, og Skaaningerne deres.

Laaland og Falster.

De to Øer Laaland og Falster, der tilsammen danne et Stift, udgöre et naturligt Hele, der kun ved det smalle Guldborgsund er skilt i to Dele. I den nyeste Tid ere de to Øer blevne forenede med en Bro. Guldborgsund har en Dybde af mindst 7 Fod og benyttes derfor trods sin ringe Bredde ikke lidt til Sejlads.

Imod Øst og Syd støde de to Øer til den aabne Østersø; imod Vest er Laaland ved det brede Langelandsbælt, der er en Del af Storebælt, skilt fra Langeland. Imod Nord ligger den af Øerne Fæmø, Fejø, Askø og lavvandede Grunde opfyldte Smaalandsbugt, hvor fra Grönsund mellem Falster og Sjælland med Møn imod Nord fører ud til Østersøen. Da Grönsund har en Dybde af mindst 12 Fod, er det ikke uden Betydning for Skibsfarten.

Fra Østspidsen af Falster til Vestsiden af Laaland er der en Afstand af en halv Snes Mile. Falster har sin störste Udstrækning, 6 Mile, fra Syd til Nord, Laaland derimod 7—8 Mile, fra Øst til Vest. Begge Øer have en Bredde af indtil rigelig 3 Mile. Falster er over 8 Flademile stort, Laaland rigelig 21 Flademile.

Med sin lange Udstrækning fra Nord til Syd danner Falster et ypperligt Bolværk mod Østersøen for det bag ved liggende Laaland. Denne Ø savner nemlig enhver Beskyttelse mod Havet i Form af faste stærke Kyster, höje Brinker og Sandbanker. Falster derimod er paa Østkysten baade mod Syd og Nord forsynet med höje Skrænter og i Midten med Klitter, der kunne bryde Bølgernes Magt. Ellers er Jordbunden baade paa Falster og Laaland lav og flad, og bestaar af opskyllede Lerlag af Havet, paa Falster næppe saa fed som paa Laaland, hvor Grunden ogsaa er fugtigere og Drikkevandet mere brakt end paa Falster. Langs Laalands Sydkyst findes nu efter Stormfloden 1872 et Havdige.

De to Øer have flere Fjorde, af hvilke de störste ere Bøtø Nor paa Falster, Rødby Fjord, Nakskov eller Albue-Fjord og Sakskøbing Fjord paa Laaland. Bøtø Nor og Rødbyfjord have stor Lighed med de vestjyske Kystfjorde, i det de bestaa af et stort temmelig grundet Nor, der ved

en smal Revle eller Landstrimmel med adskillige Minder eller Gab skilles fra Havet.

Kun paa Laaland findes en betydelig Sø, Maribo Sø; ogsaa de faa Aaer og Bække ere ubetydelige. Dette hænger sammen med Jordbundens store Fladhed og Lavhed. Følgen heraf er nemlig, at det er vanskeligt at skaffe Afløb for Indvandet. Herved bliver ikke blot Drikkevandet daarligt, men ogsaa Luften fugtig og taaget, og det er kun sjældent, at fremmede, der komme til Laaland og opholde sig der nogen Tid, undgaa at faa den saakaldte laalandske Feber. Paa Falster er dog baade Vejrliget og Drikkevandet bedre end paa Laaland. Beboerne leve dog ligesaa længe som i det øvrige Danmark.

De to Øer udmærke sig ved deres Rigdom paa fortrinlige Skove, paa Falster især af Bøg, paa Laaland ogsaa Egeskove. En Del Brændsel faas ogsaa af Piletræer. Den fede Jordbund er især paa Laaland ypperlig skikket til Agerdyrkning, der staar over Kvægavlen; begge Øer levere meget Korn, især Hvede; paa Laaland dyrkes ogsaa mange Ærter. Ligeledes dyrkes der paa Laaland en Sædart, som kaldes Mannagryn, paa Grund af dens Lighed med den i de sydlige Lande vildvoksende Manna, der forekommer paa fugtige Steder, hvor man indsamler Frugten ved Solens Opgang. Jordbunden paa begge Øerne egner sig fortrinlig til Dyrkning af Sukkerroer; der er derfor i de to sidste Tiaar bygget en Del Roesukkerfabrikker, saaledes i Nærheden af Maribo (Höjbygaards Fabrik), ved Nakskov og ved Nykøbing.

Flere Stedsnavne paa Laaland og Falster, saa som *Kramnitze*, *Billitze*, *Binnitze*, *Tillitze*, *Korselitze*, ere af vendisk Oprindelse og minde om, at Venderne, der i Middelalderen fra Østersøens sydlige Kyster hjemsøgte Danmark som Sørøvere, ere trængte ind i Landet og have nedsat sig. Ogsaa i Almuens mørkere Haarfarve paa Laaland, Falster og i Søndersjælland har man villet se Spor af vendisk Byrd.

Med Undtagelse af Maribo ligge alle Købstæder paa de to Øer langs Kysten. Den störste By paa Laaland er Nakskov (5200 Indbyggere), som har en udstrakt Handel og ikke faa industrielle Anlæg, saaledes en Roesukkerfabrik og en stor Dampmølle. Store Skibe kunne nu naa ind til

Byen gennem en med megen Bekostning opmudret Rende. Byen har sandsynligvis Navn af sin Beliggenhed paa en Nakke eller Bagside af det Hoved, der skyder ud i Fjorden og tidligere var skovklædt. I tidligere Tid var Nakskov en Fæstning og gjorde som saadan (1659) kraftig Modstand mod Karl Gustavs Tropper, der, da de havde belejret Byen i elleve Uger, gik ind paa en Overgivelse med hæderlig Bortmarche af den danske Besætning og Sikkerhed for Borgernes Liv og Ejendom, et Vilkaar, der dog ikke blev holdt, saa at Nakskov i lang Tid derefter næsten var øde.

Den lille By Nysted (1400 Indbyggere) ligger smukt ved en Vig af Østersøen, hvor til Indsejlingen vanskeliggöres ved en Grund, Rødsand. I sin Tid var der her fra stadig Færgefart til Heiligenhafen i Holsten. Byens höje Kirkespir tjener som Sømærke. Fra Byen fører en Linde-allé til det nærliggende Aalholm Slot, der er Hovedsædet i Grevskabet Kristiansholm. Fra det ene af Slottets to Taarne haves en prægtig Udsigt over Laaland og Østersøen lige til Femern. Slotshaven er enestaaende i Danmark ved sin Rigdom paa sjældne Træer af ypperlig Vækst. I Midalderen var Aalholm en kongelig Borg.

Rødby (1600 Indbyggere) ligger lavt ved en Indrevig af Rødby Fjord. Da Indløbene stadig sande til, er Skibsfarten kun ringe. Dens Losse- og Ladeplads er Kramnitse ved Fjordens Munding. I de senere Aar er Fjorden ved Digeanlæg bleven afsluttet fra Havet og vil efterhaanden gro til.

Maribo (2500 Indbyggere), ligger ret smukt ved Maribo Sø. Maribo Kloster (ɔ: Marie-Bo) blev indrettet under Kong Erik af Pomern paa en Grund, som var købt under Dronning Margrete, »fordi den hellige Aand i Form af en Lue, der ofte lod sig se paa Stedet, syntes at opfordre til et saadant Foretagende«. Ildsluen skal have vist sig hver Nat, og dette blev da opfattet som et Tegn paa, at den hellige Jomfru her vilde have sig et Kloster. Dette blev indrettet for baade Munke og Nonner efter den svenske Helgeninde Birgittas Klosterregel og var efter Reformationen et adeligt Frøkenkloster, der dog blev nedlagt under Kristian den fjerde paa Grund af Klosterboernes forargelige Levned, som synes ikke at være blevet forbedret, skönt der et halvt Hundrede Aar i Forvejen var blevet bestemt, at en Kloster-

dame, naar hun førte usædelig Vandel, skulde straffes med at indemures. Senere blev Klosterbygningen Opholdssted for Kristian den fjerdes ædle og ulykkelige Datter Leonore Kristine Ulfeldt i de sidste 13 Aar af hendes Levetid († 1698). — I den anselige spidsbuede Klosterkirke, der er Laaland-Falsters Stiftskirke, er Leonore Kristines Gravsted; Indskriften paa Ligstenen slutter med følgende Ord: »Herre, havde dit Ord ikke været min Trøst, saa havde jeg forgaaet i min Elendighed.« Den Gang, hun lagdes i Graven, blev Puden stoppet med hendes tidligere saa skönne Haar, der i Livets Modgang var graanet og Tid efter anden faldet af. Paa denne Pude, der lagdes under hendes Hoved, havde hun selv indsyet følgende Vers:

Hvor mangen Tanke Spaan og Hjærtens Sukke-Knude
Tilsammen heftet er paa denne Brude-Pude.
Naarsom nedlægget er mit Hoved paa sit Haar,
Da løses op mit Baand. Min Sjæl i Glæden staar.

I Kirken findes en mærkelig Samling Relikvier, der vistnok er kommen her til i Midalderen fra Vadstena Kloster i Sverig. De vigtigste ere efter Beskrivelsen et Stykke »af den Svamp, som Herren drak Æddike og Galde af«, et Stykke af et Klæde, »det hellige Kors laa udi — — — hvilket Klæde som end er rødt af det hellige Kors«, et Stykke af et Voksklæde, som Johannes Døberen laa i.

Maribos Udhavn er Bandholm.

Sakskøbing (1400 Indbyggere), hed i gammel Tid Sakstorp. I dens Vaaben ses to Sakse over Kors med en Guldkrone over.

Falsters störste By er Nykøbing (5200 Indbyggere), der ligger ret smukt ved det venlige Guldborgsund omtrent midtvejs mellem Smaalandsbugten og Østersøen. En stor og smuk Svingbro, Kristian den niendes Bro, fører over Sundet til Laaland. I Nykøbing bor Biskoppen over Laaland-Falsters Stift og Amtmanden over Maribo Amt, der omfatter hele Stiftet. Byen har tidligere haft et anseligt Slot, der i det væsentlige skyldte sit Præg til Kristian den fjerdes Moder, Dronning Sofie, og hvor Gustav Adolfs Enke en kort Tid boede. En Mindetavle paa en Gaard i Byen betegner den som det Sted, hvor Peter den store opholdt sig 1716 paa Gennemrejse til København.

Stubbekøbing (1300 Indbyggere) ligger ved Grönsund. En halv Mils Vej mod Nord ligger Bogø. I Følge Sagnet boede her i Oldtiden en Konge, der blev dræbt af en Næssekonge paa Falster. Den dræbtes Hustru bad om Fred, til den Sæd, hun agtede at saa, blev fuldt moden. Da dette tilstodes hende, saaede hun Bog (Olden), Freden bevaredes, og saaledes fik Øen baade sin Skov og sit Navn. Øen bebos mest af Søfolk og har en Navigationsskole.

I den nyeste Tid er der paa Falsters Sydspids (Gedser Odde) anlagt en Havn, og den falsterske Jærnvej fra Orehoved paa Nordkysten til Nykøbing er bleven fortsat her til. Tillige er der oprettet en Dampskibsforbindelse mellem Gedser Havn og Warnemünde i Meklenborg ved Indløbet til Rostok Fjord. Forbindelsen mellem Sjælland og Tyskland er derved bleven forkortet saaledes, at en Rejse fra København til Berlin nu kan göres i 12 Timer.

Sjælland.

Sjællands Stift omfatter foruden Øen Sjælland og nogle Smaaøer tillige Amager, Møn og Bornholm. Selve Sjælland er rigelig 17 Mil lang fra Nord til Syd og har fra Øst til Vest en Bredde af indtil 15 Mil. Amager og de mindre Øer medregnede, har Sjælland en Störrelse af 128 Flademile.

Imod Øst danner Øresund Grænsen mellem Sjælland og Skaane; mod Vest skiller Store Bælt Sjælland og Fyn fra hinanden; imod Syd skilles Sjælland fra Laaland ved den brede Smaalandsbugt, mens Grönsund danner Grænsen mod Falster og Ulvesund mod Møn. Mod Nord gaar det aabne Kattegat lige ind til Sjællands Kyst.

Det salte Vand nöjes ikke med at omgive Sjælland paa alle Sider; det skærer sig mange Steder ind i Landet, snart som brede, aabne, runde Bugter, snart som smallere Fjorde, snart som Nor, der kun ved snævre Minder staa i Forbindelse med Havet. Til den første Slags Vande høre

paa Sydøstsiden Køge og Præstø Bugter, mellem hvilke den butte Halvø Stævns gaar ud, endende i Stævns Klint, paa Nordvestkysten den store Sejrøbugt, begrænset i Nord af den langt udskydende smalle Sjællands Odde, mod Syd af Halvøen Refsnæs. Syd for denne gaar den temmelig korte aabne Kalundborg Fjord ind med Halvøen Asnæs til Indramning mod Syd. Længere syd paa paa Vestsiden findes Korsør og Skelskør Nor med Købstæderne liggende ved Norets snævre Indløb. Men det ejendommeligste af Sjællands Indvande er Isefjorden. Den har et forholdsvis smalt Indløb omtrent midt paa Nordkysten, men udvider sig snart inden for til et bredt Indhav, der igen sender lange smalle Fjordarme langt ind i Sjællands Midte; længst i Øst nemlig Roskilde Fjord, vestligere Bramsnæs Vig og Holbæk Fjord. Lammefjord og Siddinge Fjord, som fra Bredningen gik i Vest og skilte Odsherred fra det øvrige Sjælland, ere nu udtörrede. Mellem Roskilde-Fjordens Sydspids og Køge Bugt er Landet kun nogle faa Mile bredt, og derved afsondres i Nordøst det egentlige »Nordsjælland«, en stor Halvø næsten af Form som en aflang Firkant, med sin længste Led i Nord-Syd. Mellem Roskilde Fjord og Bramsnæs Vig findes det lange, lidt krogede, spidst tilløbende Hornsherred, mellem Holbækfjord og Lammefjorden det stumpede Tudsenæs. Mellem disse to Halvøer ligger Ovrø, næst efter Amager Sjællands störste Biø (»Kalv«).

Sjællands Overflade danner samme Blanding af flade og bakkede Strækninger som de fleste andre Egne i Danmark. Bakkerne optræde dog maaske her hyppigere i Form af »Aase«, d. v. s. de ere samlede i lange Rækker med temmelig brat Fald til begge Sider og kun ringe Sænkninger mellem de enkelte Bakker. Ejendommeligst udpræget findes denne Aasform i den nordvestlige Del af Øen. Sydvest for Roskilde Fjord, henved to Mil lige i Syd for Horns Herred, ligger Sjællands höjeste Egn, hvor Gyldenløves Höj er 402 Fod höj. Her fra udgaar mod Vest-Nordvest en eneste lang Aas, kan man godt sige, der først ender i Klinterne paa Refsnæs, mens en Sidegren temmelig langt i Vest skiller sig fra den, gaar mod Nord, fladner af, men derefter rejser sig anseligere og mere sammensluttet end nogen anden Aas paa Sjælland i Odsherred, hvor Vejrhöj er 385 Fod höj. Kun faa Steder afbrydes denne Aas af

dybere Sænkninger, saaledes noget i Sydvest for Lammefjorden; her ligger i Bunden af Sænkningen den lille Skarritssø helt indesluttet af Bøgeskov paa de höje Bakker. Her er saa fredelig og lun en Plet som faa Steder i Danmark, men fra Bakketoppene strejfer Øjet vidt om; man overser en Tredjedel af Sjælland, de store Indvige og de lange Odder i Nordvest, og mod Sydvest det aabne Hav med Fyns, Samsøs og Jyllands Klinter længst ude i Kimingen. Her oppe er det vejrhaardt. Nordvesten kommer ude fra Havet og hæmmes ikke i sin Fart over det flade Forland af Skove og Hegn. De første have nemlig næsten alle samlet sig om Skarritssøens Kedel, men Sjællands Vesteregn hører ellers til de skovløseste i Danmark.

Derimod er Landet øst for Isefjorden, »Nordsjælland«, Danmarks skovrigeste Egn. Skovegnen begynder to Mil nord for København med »Dyrehaven«, der er en af Evropas pragtfuldeste Skove med sine mægtige bredkronede Bøgekupler, sine gamle, knudret-armede Ege, de aabne Sletter med Hvidtjörnekrat, det sköntformede, bølgende Jordsmon og Udsigten over det blaanende Øresund med de mange hvide Sejl. Den ender med de med Naaletræer tilplantede Flyvesandsstrækninger ud til Kattegattet nord for den store Arresø. Kærnen i denne Skovegn er den en Flademil store Gribskov i Vest for Esromsø. De dejlige Skove ud til det friske Hav med de mange klare Søer*) gemte i deres Indre og med Københavnernes Sommerboliger og Fiskerlejerne i Skovbrynet langs Stranden gör Nordsjælland til en af Danmarks skönneste Egne.

Syd for dette Skovland er Egnen mellem København og Køge en aldeles flad og skovløs »Hede«, som ved en meget skovrig Egn i Vest for Køge Bugt skilles fra det ligeledes flade og forholdsvis skovløse Stævns. Derimod er Landet her fra i Syd, Halvøen mellem Smaalandsbugten og Præstøbugten, bakket og opfyldt af Skove. Kobanke ved Næstved er 391 Fod og Kulsbjærgene en lille Mil fra Sjællands Sydkyst 339 Fod höje. De skönne Skovegne om Sorø- og Tjustrup-Bavelse Sø skille Sydsjælland fra Øens nøgne Vesterdel.

Sjælland er gennemgaaende et meget frugtbart Land

*) Furesø, Gurre-, Esrom- og Arresø.

med dyb muldet, leret, ikke for tung Jordbund og med Kalk til Underlag. Øens bedste Egne ere de flade Strækninger: Heden mellem København, Roskilde og Køge, Stævnsherred, Flakkebjærgherrederne nord for Smaalandsbugten, Vestkysten op til Kalundborg og Tudseherred mellem Lammefjorden og den nordvestlige Aas. Især er Sjælland bekendt for sit gode Byg, der hører til de bedste Maltvarer. Derimod er Kvægavlen mindre vel dreven. Sjællænderne have hverken saa udmærket Malkekvæg som Fynboerne eller Jydens svære Kødrace. Græsvæksten er nemlig ikke saa kraftig og rigelig som i de jyske Enge, og de lune Hegn, i Læ af hvilke paa Fyn den fine Malkeko med det store Yver udvikles, findes ikke paa Sjælland. I Nordsjælland findes en fortrinlig Hesterace, hvad der skyldes Paavirkning af det berömte Frederiksborg Stutteri.

Sjællænderne have Ord for at være mindre livlige end Almuen i Landets andre Provinser; de skulle holde mere paa gammeldags Slendrian i Dyrkningen af deres Bedrift og vise mindre Modtagelighed for aandelige Bevægelser. Grunden dertil er vistnok den, at den sjællandske Bonde i ældre Tid i langt höjere Grad end den jyske eller fynske har været mishandlet af Herremanden. Endnu er vistnok en Del af den sjællandske Landbefolkning den aandelig og materielt mest forknytte i Danmark. Det er den talrige jordløse Husmandsstand, hvis Tilværelse befordres ved de store Statsskove i Landets nordøstlige Del, der kræve mangfoldige Arbejdere, og ved de mange Herregaarde over Øens øvrige Omraade. Som Vidnesbyrd om dens usle Kaar staa de elendige Hytter, den bor i, lave, af meget ringe Dybde, med lerklinede sammenfaldne Sider og lerstampet Gulv umiddelbart paa Jordens Overflade, liggende aldeles nøgne med skimlede Vægge og mosgroet Tag, uden den Hygge, som Træer eller Hegn give. Mens i Jylland og Fyn den fordums Adskillelse af Jordejendommene i Herregaarde, Bondegaarde og Huse halvvejs er bleven udslettet ved mangfoldige Overgangsformer, staar paa Sjælland denne Tredeling endnu saa temmelig ved Magt; herved holdes ogsaa paa det sociale Omraade Klasseforskellen ved lige mellem Herremand, Bonde og Arbejder, og den sidstes Kaar trykkes derved yderligere.

Sjælland er Danmarks Hovedø; paa den findes fra

ældgammel Tid Rigets Hovedstad, og til den knytte sig Danmarks vigtigste historiske Minder til Dels i Forbindelse med skönne Slotte eller ærværdige Kirker. Kun Østslesvig fra Danevirke til Als er af lignende Betydning i vor Historie. Denne Sjællands Betydning skyldtes i ældre Tid dets Beliggenhed midt i Riget; til 1658 var ogsaa Øresundets østre Bred dansk; de nuværende svenske Landskaber Skaane, Halland og Bleking ere ældgamle danske Rigsdele.

Nordsjælland.

Fra København udgaar der forskellige Jærnbanelinjer, som forbinde Hovedstaden med Øens og hele Landets forskellige Egne. Hovedforbindelsen med Vestsjælland, Fyn og Jylland dannes af den vestsjællandske og den nordvestsjællandske Jærnvej; de to Linjer følges ad fra København til Roskilde; der fra gaar den førstnævnte over Ringsted, Sorø og Slagelse til Korsør ved Store Bælt, hvor fra der er Dampskibsforbindelse med Nyborg paa Fyn og med Kiel, den sidstnævnte over Holbæk til Kalundborg ved Kattegat, hvor fra man efter nogle Timers Sørejse kan naa Aarhus. — To andre Jærnveje udgaa fra København til det egentlige Nordsjælland mellem Øresund, Kattegat og Roskilde Fjord, nemlig Jærnvejene til Frederikssund ved Roskilde Fjord og til Helsingør ved Indløbet til Øresund over Frederiksborg og Fredensborg. — Endelig udgaar fra Roskilde en tredje Linje mod Syd over Køge, Næstved og Vordingborg til Masnedsund med Forbindelse til Falster og der fra videre mod Nordtyskland over Rostok.

Roskilde (6000 Indbyggere) ligger saaledes i et Knudepunkt af Jærnbanenættet, ved den inderste, sydlige Ende af Roskilde Fjord. Byen, der ligger höjt, har vistnok Navn efter de elleve Kilder, der findes i Byen selv og paa dens Jorder, og som drive syv Vandmøller. Skibsfarten er ubetydelig, da Havnen ligger et Stykke fra Byen og Indsejlingen dertil er vanskelig. Langt större Vigtighed har Roskilde haft i Fortiden.

Allerede Kong Harald Blaatand valgte Roskilde til Opholdssted i Steden for det gamle Kongesæde Lejre, og kort efter blev Byen ogsaa Bispestad. I den Domkirke af Træ, som Harald Blaatand byggede her, blev Knud den stores Svoger Ulf Jarl dræbt paa Kongens Befaling; til Sone skænkede Kongen et halvt Herred til Kirken. I den samme Kirke lod senere hen Kong Sven Estridsen sine frittalende Hirdmænd dræbe en Nyaarsmorgen ved Ottesangen; uden for dens Dør standsede Bisp Vilhelm ham og lyste Kirkens Forbud over ham for den Helligbrøde, han havde begaaet, og inden for dens Vægge tog Bispen mod hans Bod og offentlige Skriftemaal. Her valgte Sven ogsaa sit Lejested ved Bispens Side i den Stenkirke, som Vilhelm begyndte at bygge til Afløsning af Træbygningen, men som først hans Eftermand Sven Norbagge fik færdig rejst. Heller ikke denne Kirke fik Lov at staa ret længe; vistnok fra Valdemar Sejers Dage skriver sig den nuværende Murstensbygning.

I Aaret 1157 fandt den Begivenhed Sted, der kaldes Blodgildet i Roskilde. Kong Sven Grade indbød sine to Medkonger, Knud, Sön af Magnus Nielssøn, og Valdemar, Sön af Knud Lavard, til et Møde, ved hvilket Knud blev dræbt, mens Valdemar, senere kaldet den store, slap bort og nogen Tid efter overvandt Sven paa Grade Hede ved Viborg. I sine Velmagtsdage havde Roskilde henimod en Snes Kirker og i det mindste seks Klostre. Men i det 14. Aarhundrede begyndte den at træde i Skygge for det nærliggende København med den udmærkede Havn og Beliggenhed, og da Kong Kristoffer af Baiern 1443 havde flyttet Kongesædet til København, efter at en Brand havde hærjet Roskilde, mistede Byen endnu mere af sin Glans; det sidste store Slag, der ramte Byen, var Reformationen 1536, der tilintetgjorde dens Betydning som Sjællands aandelige Hovedstad; Bispesædet flyttedes til København; dens mange gejstlige Stiftelser lukkedes, og de Bygninger, der tilhørte dem, nedreves efterhaanden. — Paa Frederik den tredjes Tid afsluttedes her 1658 den bekendte Roskildefred mellem Danmark og Sverige.

Roskildes störste Minde fra Fortiden og ved Siden af Vor Frue Kirke, hvis Fraadstensdele skrive sig fra Sven Estridsens Tid og som maaske er den ældste Kirkelevning i

Danmark, omtrent det eneste — er den gamle, prægtige Domkirke. Den har ofte været udsat for Ildsvaader og deraf følgende ofte meget uheldige Ombygninger, men i den nyeste Tid har man ved en Hovedudbedring søgt at føre den tilbage til dens oprindelige Skikkelse, samtidig med at man saa vidt muligt har ladet alle de mange Tilbygninger fra forskellige Stilaldre staa, der gör Kirken til et synligt Minde om vidt adskilte Tider i Danmarks Historie, paa samme Maade som dens Gravmæler føre den besøgende ned gennem 900 Aar fra Harald Blaatand († omtrent 985) til Enkedronning Karoline Amalie († 1881). Bag Altret hviler Nordens store Dronning Margrete; fremdeles hvile i Kirken af danske Konger Harald Blaatand, Sven Estridsen, Kristoffer af Baiern og alle oldenborgske Konger undtagen Hans, Kristjern II. og Frederik I. Ogsaa den navnkundige Historieskriver Sakses Grav paavises i Kirken, og mange andre kendte Mænd i Danmarks Historie ere jordede her.

Kirken bestaar af et Langskib med tilhørende korte Korsflöje og to lavere Sideskibe, der med halvrunde Bueaabninger staa i Forbindelse med Midtskibet, samt af et Kor, der ender halvrundt, og uden om hvilket ogsaa Sideskibene ere førte. Over Sideskibene er der en Omgang, der aabner sig med store halvrunde Bueslag ind til Langskibet og som ligeledes fortsættes rundt om Koret; men i Koromgangen faa Bueslagene en mere höjtstræbende spidsbuet Form, og de bæres af slanke Granitsöjler. Dette Kor med sine lette og frie Bygningsformer og det fulde Lys, der falder ind gennem de mægtige tredelte Vinduer i Korsarmenes Gavle, er noget af det skönneste, der overhovedet findes af Bygningskunst. Det fremhæves endnu mere ved den tungere og plumpere Karakter, som Langhuset har. Af de mange Tilbygninger til Kirken kan nævnes Helligtrekongers Kapellet, som er opført af Kristian den første i gotisk Stil, og i hvilket der findes prægtige Marmorgravmæler over Kristian den tredje og Frederik den anden, fremdeles Kristian den fjerdes Kapel, der er bygget af Kongen selv i den ham ejendommeli e Stil og indvendig er smykket med store herlige Malerier af Marstrand; det ene forestiller Kongens bekendte Domshandling over Kristoffer Rosenkrans, det andet viser den gamle Konge i Slaget paa Kolbergerheide, staaende paa Dækket af »Trefoldigheden« og i Færd

med trods de Saar, han lige har modtaget, at opmuntre sine Folk i Kampen. Endelig Frederik den femtes Kapel, i hvilket det danske Kongehus fra Kristian den sjette af er skrinlagt; det er opført i den Stil, som Romerne i Oldtiden brugte og som igen kom i Mode i sidste Tredjedel af forrige Aarhundrede. Udvendig har Kirken to anselige Taarne for Vestenden med spidse Spir, der ere henved 240 Fod höje; over Korsskæringen er der et mindre Spir. Kirken ligger höjt, og nord for den falder Landet temmelig brat ned mod Isefjorden, saa der aabner sig en yndig Udsigt langt ud over denne til fjærne Odder og Skove.

Vest for Roskilde længere inde i Landet ligger det gamle Lejre, hvor Kong Skjold og hans Efterkommere Skjoldungerne skulle have boet. Et ældgammelt Kvad, Grottesangen, lader Kong Frode her have sin Kongestol, Hleidrarstoll; han herskede i en Guldalders Tid over alle de Lande, der talte den danske Tunge, d. v. s. hele Norden. Sakse lader Rolf Krake anlægge Staden; her blev han og hans Jævninger dræbte i den navnkundige Kamp, der i alle Nordens Lande langt ned i Tiden regnedes for det skönneste Oldtidsminde og affødte det herlige »Bjarkemaal«, som Olaf den hellige og hans Mænd istemmede, för de gik i Kampen ved Stiklestad. Endnu findes ved Lejre en Del Gravhöje.

Holbæk (3300 Indbyggere) ligger paa en Skraaning ved den efter Byen opkaldte Gren af Isefjord; i Midalderen havde Byen et befæstet Slot; nu er en smuk, nybygget Kirke dens störste Seværdighed. Fra Holbæk fører Jærnvejen gennem den smukke Skovegn omkring Skarritssø til Kalundborg.

Kalundborg, den nordvestligste By i Sjælland (3200 Indbyggere), ligger ved den dybe Fjord mellem Halvøerne Asnæs mod Syd og Refsnæs mod Nord, som i gamle Dage hed Hærvig. Sit Navn har Byen faaet efter den Borg, som Esbern Snare byggede her til Forsvar mod Venderne, paa samme Tid som hans Broder Absalon byggede Borgen ved København. — Slottet er kendt i Historien som Opholdssted for Kristjern den anden i de sidste ti Aar af hans Liv, da han var bleven ført her hen fra Sønderborg Slot. Det er nu længst forsvundet; derimod staar endnu den smukke Vor Frue Kirke, som Esbern Snare ligeledes har opført. Det er en Korsbygning med fem Taarne, et

over hver Korsarm, det femte og höjeste over Korsskæringen. — Refsnæs var för dækket af Skove, men er nu skaldet og bart. I Følge den gamle Folketro hidrører denne Skovløshed fra en Forbandelse, der har hvilet over Egnen, siden Valdemar Sejers og Dagmars Sön, Valdemar den unge, omkom i Skovene her ved et Vaadeskud paa Jagten. Næsset er opfyldt af talrige Gravhöje, og i den nyere Tid er der her bygget et stort Hospital for kirtelsvage Börn.

En smal Landtange, Draget, fører mellem Kattegat og den törlagte Lammefjord ud til Halvøen Odsherred. Paa Landtangen ligger den gamle Borg Dragsholm, der ligeledes en Gang har huset en Fange af höj Byrd, den skotske Dronning Maria Stuarts Mand, Jarlen af Bothwell. I Odsherred ind mod Isefjord ligger den lille By Nykøbing; paa den modsatte Side skyder den lange smalle Sjællands Odde ud i Kattegat. Her staar paa Overby Kirkegaard en Mindesten over de modige danske Sømænd, der 1808 faldt med Peter Villemoes paa Linjeskibet »Prins Kristian« i Kamp med fem engelske Orlogsskibe.

I det egentlige »Nordsjælland« ligger ved den østlige Bred af Roskilde Fjord Frederikssund (1500 Indbyggere), indtil Frederik den tredjes Tid kun Ladeplads for den nuværende Landsby Slangerup, der da var en Købstad og er kendt som Salmedigteren Thomas Kingos Fødested. — En Baadebro, Kronprins Frederiks Bro, fører fra Frederikssund over til Halvøen Hornsherred paa Vestsiden af Roskilde Fjord. Her ovre ligger midt i smukke, vidtstrakte Skove med Egetræer af en Störrelse og Alder, som intet andet Sted i Danmark, Slottet Jægerspris. Frederik den syvendes Hustru, Grevinde Danner, har her ladet oprette en Stiftelse til Opdragelse af hjælpeløse Pigebörn af Almuen fra Kongeriget og Nordslesvig, som uddannes til flinke Tjenestepiger. Paa Slottet findes flere Værelser, der endnu holdes i samme Stand, som da Frederik den syvende færdedes her, og som gemme mange Minder om ham. I Skoven der omkring har Kristian den ottendes Broder, Prins Frederik, ladet rejse en Række Mindestene for navnkundige danske og norske Mænd og Kvinder.

Et Par Mil nord for Frederikssund ligger den lille Fabrikby Frederiksværk meget smukt ved Roskilde Fjord, der her ved en Kanal staar i Forbindelse med

Sjællands og Danmarks störste Indsø Arresø, som ligger lidt inden for Kysten, omgivet af höje, nøgne Bakker. I Frederiksværk findes især flere Jærnvarefabrikker og Hærens Krudtfabrik. Nord for Arresø har Kattegat dannet en stor, nu for störste Delen tilplantet Flyvesandsstrækning (Tidsvilde Hegn); nær herved udspringer den berømte Helene Kilde, kendt for sin Lægekraft, der i ældre Tider ved St. Hans Dags Tide samlede syge langvejs fra.

Hillerød (3100 Indbyggere) ligger i en Halvkreds omkring Frederiksborg Sø. Det var fra første Færd en Landsby, der først under Kristian den fjerde fik Købstadsrettigheder, men efter Slottets Opførelse tiltog i Betydning.

Det ældste Frederiksborg Slot rejstes af Frederik den anden paa en lille Holm i Søen ved Hillerød; men det ombyggedes og udvidedes allerede af Kristian den fjerde i den Skikkelse, det siden har beholdt ogsaa efter Branden i 1859, da det blev genopført ved frivillige Bidrag fra hele Folket. Saaledes som Borgen nu rejser sig, ligesom op af Vandet, med sine røde Mure og snirklede Gavle, sine ranke Taarne med skinnende Spir og gyldne Flöje, er den en af Nordens skönneste Bygninger. Nærmer man sig Slottet fra Byen, kommer man først over en Bro til den første Gaard, hvor man især lægger Mærke til to lave, runde Taarne, der rage ud i Slotsgraven, de eneste Levninger af Frederik den andens Bygning. Over en ny Bro kommer man gennem et mægtigt, firkantet Porttaarn ind i den næste Gaard og der fra over en tredje Bro ind i den egentlige Borggaard, der dannes af Hovedbygningens tre Flöje og af et lukket Galleri ud mod den mellemste Gaard. Af de tre Flöje kaldes den midterste Kongeflöjen; den höjre hedder Prinsesseflöjen, den venstre Kirkeflöjen. Slottet er fire Stokværk höjt, opført i »Kristian den fjerdes Stil« med flere Taarne baade ind ad mod Gaarden og ud ad mod Søen. Murene ere af røde Mursten med Sandstenskarme om Vinduer og Döre og mangfoldige andre Prydelser, udførte i den samme Stenart; især lægger man Mærke til et aabent Galleri i to Stokværk foran Kongeflöjen.

Slotskirken straaler i en overvældende Pragt; den er smykket med Marmor og Alabast, kostbare Træsorter, drevet Sølvarbejde, rig Forgyldning, Malerier og Billedstøtter. Særlig maa fremhæves Bedekammeret, hvis Vægge helt ere

dækkede af Malerier med Æmner fra den hellige Historie. Disse Malerier ere en Gave fra den københavnske Brygger J. C. Jacobsen, der ligeledes har skænket flere Hundrede Tusender til Slottets øvrige Udstyrelse i det Öjemed at gøre det til et storartet Musæum for dansk Historie. I Slottets Indre mærkes især Riddersalen og »Rosen«. Riddersalen indtager hele Rummet over Kirken i Kirkeflöjen og er Slottets prægtigste Rum med et overordentlig rigt prydet Loft i udskaaret og malet Arbejde. Rosen i Kongeflöjens nederste Stokværk er maaske den smukkeste Sal; den har et hvælvet Loft, der bæres af Marmorsöjler. Hinsides Søen ligger Slotshaven i gammel fransk Stil med skönne Alleer, stive klippede Hækker og brogede Blomsteranlæg; men baade Have, Sø, Slot og By kranses rundtom af de dejligste Skove. Ikke langt nord for Hillerød begynder saaledes Gribskov, Danmarks största Skov, der i hele sin Østlængde begrænses af Esrom Sø og selv indeslutter den stille, tungsindige Gribsø.

Fra Frederiksborg gaar Landevejen øst om Esrom Sø til Fredensborg, halvanden Mil mod Nord. Den lille By ligger midt i store, stille Skove ved Slottet af samme Navn, som er opført af Frederik den fjerde og opkaldt efter den Fred, der 1720 sluttedes mellem Danmark og Sverige. Det er hverken stort eller smukt, men er omgivet af en stor Park, hvis största Skönhed er de lange, skyggefulde Løvgange af höje, slanke Træer, der strække sig ned mod Esrom Sø. Om Efteraaret plejer Slottet at huse den danske Kongefamilie.

I Skovene nord for Fredensborg ligger den sagnrige Gurre Sø i Nærheden af Ruinerne af Valdemar Atterdags Jagtslot, hvortil Folkevisen henlægger Skuepladsen for Kongens og Toves Kærlighedsæventyr, hvor Kongen døde 1375, og hvor han i Folketroen endnu efter sin Død hver Nat fortsætter sit vilde Jægerliv.

I Sjællands nordøstlige Hjörne, ved Indsejlingen til Øresund, ligger Helsingør (9000 Indbyggere). Paa en fremspringende Odde nord for Byen knejser Kronborg Slot, som Frederik den anden byggede til Afløsning for et ældre, mindre Slot, Ørekrog eller Krogen. Det skulde vogte Indgangen til Sundet, som det var af största Vigtighed for de danske Konger altid at kunne beherske; thi som

Herre over begge Bredder af Sundet i den Tid, da Skaane endnu var dansk, hævdede de en gammel Ret til at kræve Told af alle de Skibe, der sejlede her igennem. Øresund er en af Verdens vigtigste Vandveje; vel 20,000 Skibe passere endnu aarlig forbi Kronborg; og Øresundstolden var derfor gennem lange Tider en af Rigets vigtigste Indtægter. For 30 Aar siden er den imidlertid bleven afløst ved Overenskomster mellem Danmark og de handlende Folkeslag mod en Godtgörelse en Gang for alle. — Kronborg er opført i samme Stil som Kristian den fjerdes Bygninger af graagule Sandsten med flere Taarne. Det er omgivet af Grave og Volde med hvælvede, bombefaste Kasematter. I det dybeste af disse Rum sidder efter Sagnet Holger Danske, indtil han en Gang, naar Landet er stedt i den störste Nød, kommer frem og overvinder Fjenden i Spidsen for alle de tolvaars Drenge og de tresindstyve Aars Mænd.

Helsingør har en udmærket, isfri Havn og et Jærnskibsværft; men Byens Betydning er ellers dalet i den nyere Tid efter Sundtoldens Afløsning. — Nord for Byen ligger i skönne Omgivelser Lystslottet Marielyst, nu et Badehotel; og længere mod Nord kommer man til en Række Fiskerlejer langs Kysten, Hellebæk, Hornbæk, Gilleleje o. fl., der om Sommeren ere stærkt besøgte af Københavnere. — Kysten mellem Helsingør og København er opfyldt af Landsbyer og Fiskerlejer, der alle sammen faa deres Præg af de talrige Landsteder, som tjene Københavnerne til Sommerophold. Saadanne Byer ere (fra Nord af) Humlebæk, Rungsted, Vedbæk, Skodsborg, Taarbæk og Skovshoved. I Rungsted boede en Tid lang Digteren Johannes Ewald; han besang denne sin elskede Plet i det smukke Digt »Rungsteds Lyksaligheder«. Her fra ser man over til den svenske Ø Hven, med de bratte, gule Klinter, hvortil Mindet knytter sig om Danmarks store stjærnekyndige Tyge Brahe. Af hans Slotte Uranieborg og Stjærneborg ere kun ringe Spor tilbage. Bag Skovene inden for Rungsted ligger Flækken Hørsholm; nu er den en død og stille Plet, men for hundrede Aar siden saa den et rigt og straalende Hofliv udfolde sig paa det pragtfulde Slot Hirschholm, som Kristian den sjettes Dronning Sofie Magdalene lod bygge her, men som siden blev nedbrudt, da den sumpede Grund, hvorpaa det stod, ikke kunde bære det.

Inden for Skodsborg og Taarbæk ligger Jægersborg Dyrehave, paa dens höjeste Punkt det smukke lille Jagtslot Eremitagen. Længere inde i Landet findes flere Søer som Furesø og Farum Sø, begge omkransede af Skove og begge lovpriste af Digtere og Kunstnere for deres mange Naturskönheder. Nærmere ved Hovedstaden ligge de mindre Lystslotte Sorgenfri, Bernstorff, hvor Kongen har sin Sommerbolig, og Charlottelund, hvor Kronprinsen har sin.

Sydsjælland.

Ved den vestsjællandske Jærnvej midtvejs mellem København og Korsør, i Sjællands Hjærte, ligger Ringsted (2100 Indbyggere). I Midalderen havde denne By Betydning som Sædet for Sjællands Landsting; Kirken, indviet til St. Bent, er en Levning af det gamle Benediktinerkloster. Da Jyllands Hertug Knud Lavard var bleven myrdet af sin Frænde Magnus Nilssön i den tæt ved Ringsted liggende Haraldsted Skov Helligtrekongers Nat 1131, blev hans Lig stedet til Hvile i denne Kirke; derfor ere ogsaa hans Efterkommere blandt de danske Konger jordede her med flere andre Medlemmer af deres Slægt. Her hvile saaledes Kongerne Valdemar den store, Knud den sjette, Valdemar Sejer og hans Dronninger Dagmar og Bengerd, Valdemar den unge, Erik Plovpenning og Erik Menved; men kun over den sidste og hans Dronning Ingeborg er den oprindelige Gravsten tilbage.

Egnen omkring Ringsted er rig paa Fortidsminder og Sagn. Landsbyen Sigersted skal have Navn af den Kong Siger, hvis Datter Signe stak Ild paa sit Jomfrubur for at dø sammen med sin Elsker, den norske Helt Hagbard. I Fjenneslevlille laa Knud Lavards Fosterfader Skjalm Hvides Gaard. Skjalm Hvide blev Stamfader til Danmarks stolteste Adelsæt i Midalderen, Hviderne. Hans Sön Asger Ryg byggede Kirken i Fjenneslev, og dennes Hustru Inge smykkede den med Tvillingtaarne til Minde om sine to Sönners, Absalons og Esbern Snares, Fødsel. En anden

af Skjalmsönnerne byggede den mærkelige Rundkirke i Bjernede nordvest for Fjenneslev. — I Forening grundede Sönnerne et lille Kloster ved den lille, fredelige, i Skovene halvt skjulte Sorø Sø. Absalon udvidede dette Kloster, hvis Kirke blev Slægtens Gravsted, og befolkede det med Munke af Cisterciensernes Orden; i Tidens Løb blev det et af Danmarks rigeste og berömteste Herreklostre. Efter Reformationen omdannedes det til en lærd Skole, siden til et ridderligt Akademi, til hvilket Holberg skænkede hele sin Formue. Nu er Akademiet igen forandret til en lærd Skole med en Opdragelsesanstalt. Blandt de Mænd, der have virket som Lærere ved denne Skole, kan især nævnes Bernhard Severin Ingemann; her i den skönne Natur og paa det sagnrige Sted skrev han flere af sine ypperste Værker. Hans Grav og Mindesten findes i Nærheden af Kirken. — Af Klostrets Bygninger staar endnu den gamle, ærværdige Kirke, der gemmer Støvet af Absalon og mange Medlemmer af hans Slægt; end videre ligge her begravede Kongerne Kristoffer den anden, Valdemar Atterdag og hans Datter Margretes Sön Oluf, endelig Skolens Velgörer Ludvig Holberg. — Omkring Skolen og Kirken har i Tidens Løb den lille Købstad Sorø (1500 Indbyggere) dannet sig.

To Mil vest for Sorø ligger Slagelse (6100 Indbyggere). De store Jorder, Byen ejer, skylder den efter Sagnet Præsten Hellig Anders, hvem Kong Valdemar lovede, at alt det Land, han kunde omride paa et ni Nætter gammelt Føl, medens Kongen var i Bad, skulde tillægges Byen. Den hellige Mand red saa vel, at man maatte bede Kongen skynde sig af Badet, for at han ej skulde komme til at fortryde sit Løfte. Paa en Höj uden for Byen staar endnu et Kors til Minde om Hellig Anders. Paa en Valfart til det hellige Land blev han, da Hjemrejsen skulde tiltrædes, forladt af sine Ledsagere, medens han hørte en Messe. I det han nu grundede over, hvorledes han vel skulde komme tilbage, faldt han i Sövn; men da han vaagnede op, laa han paa Höjen uden for Slagelse, som derefter kom til at hedde Hvilehöj. — I Nærheden af Byen findes nogle Levninger af det gamle Antvorskov Kloster, hvor Hans Tavsen var Munk, og hvor Frederik den anden døde.

Korsør (4000 Indbyggere) ligger paa en Landtunge (Øre) mellem Store Bælt og Noret. Byen har fra gammel

Tid Betydning som Overfartssted til Fyn, i den nyere Tid er den bleven kendt som Digteren Jens Baggesens Fødeby. — Midt i Store Bælt ligger Sprogø med et Fyrtaarn; om Vinteren, naar Isdrift i Bæltet gör det nødvendigt at passere det i smaa Baade (Istransport), har Øen Betydning som Hvilested for de rejsende.

Med den sydsjællandske Jærnvej kommer man fra Roskilde først til Køge (3200 Indbyggere) ved den brede Bugt, der er opkaldt efter Byen. Her uden for have danske Mænd vundet en af de herligste Sejre i Nordens Historie, da Niels Juel den 1. Juli 1677 overvandt den langt overlegne svenske Flaade. Ikke mindre navnkundig end Niels Juel blev ved sin Sejer, blev Ivar Hvitfeldt ved sin Opofrelse, da han i den næste Krig med de svenske i 1710 sprang i Luften med sit Skib »Danebrog«, der var kommet i Brand og kun kunde reddes ved at sættes paa Land, hvorved den øvrige danske Flaade vilde komme i Fare.

Den næste By ved Jærnvejen mod Syd er Næstved (4800 Indbyggere), der ligger ved Susaa halvanden Mil fra sin Udhavn Karrebæksminde ved Smaalandsbugten. Byen har to Kirker og nogle mærkelige gamle Bindingsværkshuse. En Fjerdingvej nord for den ligger i Skovene ved Susaa Herlufsholm Skole og Opdragelsesanstalt. För Reformationen laa her Skovkloster, der siden kom i Søheiten Herluf Trolles Eje og af ham og hans Hustru Birgitte Gjøe skænkedes til Oprettelsen af en lærd Skole. Den gamle Klosterbygning med tilhørende Kirke, hvori Skolens Stiftere ere begravede, staar endnu.

Ved Sjællands Vestkyst omtrent midtvejs mellem Næstved og Korsør ligger den lille Købstad Skelskør (1900 Indbyggere); i dens Nærhed Herresæderne Holsteinborg og Borreby. — Paa den sydlige Kyst ligger Vordingborg (2700 Indbyggere). Her rejste Valdemar den store en Borg, som har givet Byen Navn; her samledes de danske Flaader, för de drog ud paa Tog mod Venderne, og Slottet var i hele Midalderen jævnlig Kongesæde. Valdemar Sejers jyske Lov blev given paa et Danehof her i Byen 1241. Valdemar Atterdag ombyggede og udvidede Slottet; især opførte han det runde, til Taget 79 Fod höje Gaasetaarn, som er det eneste, der endnu staar tilbage af det

gamle Slot. Paa Spiret satte han en forgyldt Gaas for at haane Hansestæderne, med hvem han var kommen i Krig, og som han spottende havde sammenlignet med Gæs. Fra Taarnets øverste Stokværk er der en vid Udsigt over den skovrige Omegn, Øerne mod Syd og de blinkende Sunde mellem disse. Tæt uden for Byen ligger en Sindssygeanstalt. — Fra Vordingborg fortsættes Jærnvejen endnu et lille Stykke til Masnedsund, hvor fra der er Dampfærgefart til Orehoved paa Falsters Nordkyst.

Paa Sjællands Østkyst to Mil nord for Vordingborg ligger den lille By Præstø (1600 Indbyggere) ved den efter Byen opkaldte Bugt. Den Grund, hvorpaa Byen ligger, er næsten paa alle Sider omflydt af Vand. Inde paa den mellem Præstø og Køge Bugter udskydende Halvø Stævns ligger Købstaden Store Hedinge (1500 Indbyggere). Den har ingen andre Seværdigheder end sin Kirke, hvis Midtparti dannes af en ottekantet Bygning, der synes at være i Slægt med de saakaldte Rundkirker. Bag Koret findes et temmelig stort Rum, som af Almuen kaldes Klintekongens Kammer. Her paastod Sagnet, at ingen anden Konge turde vove sig ned, ligesom ingen Konge overhovedet turde overskride den Aa, der danner Grænsen for Stævns Herred, Klintekongens Rige. Kristian den fjerde skal have været den første, der vovede at trodse Klintekongens Vrede. Halvøen ender mod Øst i Stævns Klint, der strækker sig omtrent to Mil fra Nord til Syd og er meget ejendommelig baade ved sin Sammensætning og sin Form. Den bestaar af Kridtlag af forskellig Beskaffenhed. Nederst ligger der et Lag af hvidt Skrivekridt, som bestaar af en meget blød Masse, der stadig udvaskes af Bølgeslaget; efter et tyndt Lag af graat Ler, det saakaldte Fiskeler, følger først et Lag af gulgraa, revnet Faksekalk, og oven paa dette et mægtigt Lag af en grovkornet, gullig Kalk med et kridtlignende Bindemiddel, der kaldes Limsten og ligesom Skrivekridtet indeholder tynde, vandrette Fladelag. Det hele dækkes af et Lag af Ler og Sand. Klintens øvre Dele ere langt bedre i Stand til at modstaa Luftens og Vandets Indvirkning end de nederste, og Følgen heraf er, at de nederste Dele stadig udhules af Bølgeslaget, saa at Klinten faar en ejendommelig fremad ludende Form, og store Stykker af dens øvre Del jævnlig styrte ned paa

Stranden. Den yderst ude paa Klinten liggende Höjerup Kirke, der skal være bygget af en Skipper, da han var bleven frelst af Havsnød, kan saaledes synes at staa i Fare for en Gang i Tiden at styrte ned, naar dens Underlag er bleven udhulet. Sagnet lader den derfor hver Julenat flytte sig et Hanefjed tilbage fra Skrænten. — Klintens störste Höjde er 120 Fod.

Rundt om i Sydsjælland ligge talrige Herregaarde, de fleste i skönne Omgivelser. Lidt syd for Køge ligger saaledes det prægtige Vallø, nu et adeligt Frøkenkloster; paa Stævns den ældgamle Gaard Gjorslev; i Nærheden af Næstved Gaardene Gisselfelt, der tilhører Greverne af Danneskjold, men ligeledes er indrettet til et Frøkenkloster, og Bregentved, som ejes af Slægten Molkte. Ved Landsbyen Fakse nord for Præstø findes et stort Kalkbjærg, der hæver sig til en Höjde over Havfladen af 244 Fod med temmelig jævn Skraaning til alle Sider. Bjærget er oprindelig et Koralrev, der har hævet sig op af Havet; da der ingen Flintelag findes i Kalken, egner den sig fortrinlig til Brænding og i de sidste 200 Aar har der stadig været brudt af den. Nær ved Fakse ligger det adelige Frøkenkloster Vemmetofte.

Til Sjællands Stift hører den mærkelige Ø Møn, adskilt fra Sjællands Sydspids ved Ulvesund. Dens østlige Del frembyder Naturforhold, der ved deres storslaaede Former og ejendommelige Skönhed ere enestaaende i Danmark. Østkysten dannes her ligesom paa Stævns af en Klint, men baade i Udstrækning, Höjde og Skönhed overgaas Stævns Klint langt af Møns. Øens störste Udstrækning, fra Øst til Vest, er halvfjerde Mil, dens Bredde veksler fra $1/2$ Mil til en Mil. Störrelsen er fire Flademil. — Paa Nordsiden ligger Øens eneste Købstad Stege (2200 Indbyggere) ved Stege Strand, der med det inden for liggende Nor deler Øen i en lavere vestlig og en østlig Del, hvilken sidste mod Øst hæver sig til et Höjland, Höje Møn, med en gennemsnitlig Höjde af 200 Fod*). Dette Höjland ender ud mod Havet i Øst i den mægtige, hvide Kridtklint, hvis höjeste Punkter hæve sig omtrent 400 Fod stejlt op over Havet. Den begynder i Nord, hvor Øens Kyst böjer i

*) Det höjeste Punkt, Aborrebjærg, er 450 Fod.

sydøstlig Retning, og strækker sig derpaa i en Længde af noget over en Mil til Øens sydlige Kyst; de höjeste Partier findes i dens nordlige Del. En Vandring langs Klinten frembyder de mest afvekslende Udsigter; den er for störste Delen for oven dækket af prægtige Bøgeskove, som ogsaa strække sig ned gennem de mangfoldige dybe, af rislende Bække gennemfurede Dalstrøg. Mellem de grönne Træer rage de mægtige, hvide, i Sollys næsten blændende Kridttoppe frem, tit i forunderlige Former, tegnede med sortgraa Striber af de foldede og sammentrængte Flintelag. Til de mærkeligste Punkter hører Taleren, en brat, flad, 325 Fod höj Kridtvæg, som har sit Navn af det Ekko, der frembringes ved den; længere mod Syd ligger Dronningestolen, hvis höjeste Del tidligere var over 400 Fod höj, men i 1868 styrtede ned i Havet ved Klintens Fod, hvor det senere helt er smuldret hen under Bølgeslaget. Sydligere endnu rager det slanke Sommerspir i Vejret. — Især ved Foraarstide, naar Klintens Bøgeskov staar nyudsprungen med sit lysegrönne Løv, og om Efteraaret, naar Skovens brogede Farvepragt i Sollyset straaler omkap med de hvide Bjærgtinder og det blanke, blaa Hav, har Møens Klint en uforlignelig Skönhed, hvis Mage man selv i fremmede Lande længe skal lede om.

Bornholm.

Den Fjældnatur, der allerede træder frem paa Møn, findes endnu mere udpræget i et andet dansk Landskab, Øen Bornholm, der ligger i Østersøen en Snes Mil øst for Sjælland og halvsjette Mil syd for Skaane. Øen danner en skæv Firkant, hvis störste Udstrækning mellem modstaaende Hjörner er fem, den mindste fire Mil; den er rigelig en halv Snes Flademile stor og har nogle og tredive Tusend Indbyggere.

De to Tredjedele af Bornholm bestaa af Kampesten, Granit; Jordbunden hæver sig jævnt fra Syd til Nord indtil Midten af Øen, hvorfra Overfladen sænker sig langsomt

mod Nordkysten, der i en Höjde af 70 Fod falder brat af mod Havet. Men endnu ude i Havet ser man sønderrevne Klippestykker, som rage frem af Vandet, strøede rundt omkring i vild Uorden; derved dannes de saakaldte Skærgaarde, der have Navn af Skærene, de enkelte, løsrevne Klippeblokke. Medens Granitmassen ved Kysten træder frem i skarpt afskaarne Former, danner den i Landets Indre mest afrundede Bjærge. Stenens Farve er forskellig; ved Kysten er den ofte sort, inde i Landet mørkegraa, men den er ofte dækket af hvidlige eller rødgule Lavarter. I det sydlige af Øen bestaar Jordbunden mest af Sandsten og Skifer, mod Vest til Dels af Kul. Disse Strækninger og Kystegnene ere frugtbare og skovrige, i det indre findes en större, sammenhængende Skov, plantet paa Heden Almindingen.

I Oldtiden havde Bornholm, som det ses af talrige Oldfund, stor Betydning ved sin Beliggenhed i Havet midt imellem Norden, Tyskland og Rusland. I Midalderen holdt Vikingesindet og Hedenskabet sig længere her end i noget andet dansk Landskab. Efter at Frederik den tredje 1658 havde maattet afstaa Øen til Sverige, gjorde Indbyggerne, da Krigen mellem Danmark og Sverige udbrød paa ny samme Aar, Opstand, nedskød den svenske Befalingsmand og fangede hele Besætningen paa Øen. Ved Freden i København 1660 blev Bornholm derfor under Danmark.

Ved Øens Sydvestkyst ligger dens störste By Rönne (6500 Indbyggere), i hvis Nærhed der findes en ypperlig Porcellænsler, som anvendes i Københavns Porcellænsfabrikker. Nord for Byen er der ogsaa nogle Kulværker; men de have mindre Betydning, da de bornholmske Kuls Varmemængde er betydelig ringere end de engelske Kuls. En god Mil nord for Rönne ligger Hasle (1100 Indbyggere); ved Stranden nord for denne By findes et smukt lille Klipparti, kaldet Jons Kapel, der bestaar af en naturlig rund Klippehal med en Kløft i en fremspringende Klippe, som ligner en Prædikestol. Ved Klippens Fod skylle Bølgerne hen over Skærene ind i naturlige Huler, i Stenens Rifter er der en frodig Vækst af Hyld, vilde Roser og Vedbend.

Den nordligste Spids af Bornholm kaldes Hammeren, den ender i en Flyvesandsodde. Paa dens Vestside ligge de mægtige Ruiner af Hammershus, en i Midalderen opført

Borg, der tilhørte Ærkebisperne i Lund. I et af dens Taarne sad paa Frederik den tredjes Tid Kristian den fjerdes Datter Leonora Kristina og hendes Mand Korfits Ulfeld som Fanger. Ved Klippens Fod nede ved Stranden er der et Par naturlige Huler, af hvilke den enes Bund er tör, men andens dækket af Havvandet; de kaldes den törre og den vaade Ovn. Nær Hammeren ligge paa Østkysten de to Smaabyer Sandvig og Allinge. Halvanden Mil mod Sydøst ligger den prægtige Dynddal, og i Nærheden ud mod Havet hæver sig et brat sønderrevet Bjærgparti, Helligdommen, i 50—70 Fods Höjde; Klipperne danne tykke Söjler, ligesom Støttepiller, med dybe Kløfter imellem.

Midt imellem Fiskerlejet Gudhjem og den lille Købstad Svaneke, begge paa Østkysten, ligger ved Stranden et vildt Klippeparti, Randkleveskaaret, der bærer dette Navn, fordi Klippen er delt ved en otte Alen bred Kløft med 36 Fod höje, lodrette Vægge; denne Kløft deler sig i to mindre, af hvilke den ene er overhvælvet med en indeklemt Granitblok. Skærene uden for i Havet have mange forunderlige Skikkelser, snart som afbrudte Söjler, snart som uformelige Taarne.

Svaneke (1300 Indbyggere) ligger paa og omkring tre Klippehöje. Om Vinteren slaa Østersøens Bølger til sine Tider med en saadan Kraft ind i Havnen, at Skummet spröjter höjt op i Byen. Her findes et Mindesmærke for Sproggranskeren J. N. Madvig, der er født i Svaneke. — Syd for Svaneke ligger Neksø (2000 Indbyggere), ligeledes ved Kysten.

Aakirkeby er Bornholms eneste Landstad (800 Indbyggere). Dens meget anselige Kirke er opført af sort Kalksten og har et Tvillingtaarn, hvis Indretning tyder paa, at det i sin Tid har været anvendt af Landets Indbyggere til Forsvar. Mærkelige Rundkirker findes i flere af Bornholms Landsbyer.

Nord for Aakirkeby strækker der sig midt over Øen til henimod dens Nordspids et stort goldt Landskab, Höjlyngen kaldet. Klippebunden ligger blottet hist og her; hvor der er et Lag Muld, trives Lyngen. I Höjlyngen ligger Skoven Almindingen med Øens höjeste Punkt, Rytterknægten (490 Fod). I Nærheden heraf er en malerisk Dal med bratte Fjældvægge, Kodalen, af frem-

mede kaldet Ekkodalen paa Grund af den gode Genlyd. Her findes den store Rokkesten, et Klippestykke med en Vægt af 3—400,000 Pund, der kan sættes i gyngende Bevægelse af en enkelt Mand, da den hviler under sit Tyngdepunkt.

København.

I Vikingetiden og i de første kristne Aarhundreder i Norden laa der paa Sjælland en vigtig Handelsplads Haløre; en gammel Saga siger, at dér foregik det störste Marked i de nordiske Lande; den har rimeligvis ligget paa Øens nordlige Kyst noget nordvest for Helsingør. Sidste Gang omtales den 1196; omtrent samtidig dukker i Historien frem Navnet paa en anden Købing paa Sjælland, som vistnok har afløst den som Handelsplads og som i Tidens Løb skulde blive Rigets Hovedstad og den vigtigste Handelsby ved Østersøen. Det er København, i ældre Tid Købmannehavn, Købmændenes Havn.

Sikkert bevidnet forekommer København første Gang Aar 1167. Sakse fortæller, at da angreb den norske Rigsstyrer Erling Skakke forgæves Stedet, og at dette Angreb fik Biskop Absalon til samme Aar at grundlægge en Borg paa en Ø i Havet der ud for. Det ældste København er at søge omkring Vor Frue Kirke, hvorfra det, da Borgen var bleven bygget paa den Holm, paa hvilken endnu Kristiansborg ligger, kunde udvide sig ned mod denne Holm og i Egnen om St. Nikolaj Kirke. Den klartskuende Absalon har haft Öjet aabent for, hvilket fortrinligt Støttepunkt en Borg paa det nævnte Sted kunde være for Rigets Forsvar, ved den udmærkede Havn med det rige Sjælland bag sig og hurtig Overfart til Skaane, paa det fremspringende Punkt, hvorfra hele Øresundet kunde overses, og med den aabne Østersø ikke langt borte. Om han ogsaa har kunnet ane, at København i særlig Grad var egnet til en Handelsplads i det store, kan ingen vide.

Borgens Opførelse staar i Forbindelse med en Gave i

Jordegods, med hvilken Kong Valdemar den store kort Tid i Forvejen havde belönnet sin Ven; den bestod foruden København af det halve omliggende Herred. Absalon skænkede igen Kongens Gave til Roskilde Bispestol; men da Stedet, som vistnok allerede i Absalons Tid var blevet til en Købstad, mere og mere hævede sig, søgte Kongerne igen at faa det i deres Eje. Det opnaaede vel allerede Valdemar Atterdag; men først fra det 15. Aarhundrede var Staden helt befriet for Bispernes Krav, og Kristoffer af Baiern flyttede Kongesædet her til. Siden da har København været Danmarks Hovedstad.

Ligesom København første Gang nævnes i Historien som Skueplads for et fjendtligt Overfald, saaledes har Byen tit og ofte været udsat for Angreb og Belejringer. I Midalderen forsøgte nordtyske Fyrster og Hansestæder sig flere Gange under dens Mure eller paa dens Red, undertiden med Fremgang, undertiden ikke. Paa Overgangen til den nyere Tid blev den Genstand for to Belejringer; første Gang 1523, da Borgerne forsvarede sig mod Holstenerne og den danske Adel, der havde valgt Hertug Frederik af Gottorp til Konge, fra først i Juni til Juledag; de vilde ikke svige deres Konge, Kristjern II., som imidlertid selv havde tabt Modet og forladt Hovedstad og Rige, og hvis Undsætningsforsøg glippede. Den anden Gang var i Grevens Fejde, da Københavnerne her hjemme vare de første i det Frihedsrøre, der den Gang gik gennem Evropa, og da Bevægelsen var kuet ude i Landet, forsvarede deres Stad mod Kristian III. i over et Aar, til de den 29. Juli 1536 maatte overgive sig. Mindeværdigst af alle de Krigsbegivenheder, København har været Vidne til, er dog Belejringen 1658—60, da den svenske Konges Forsøg paa at erobre Danmark strandede mod Københavns Volde. Ved Siden af denne störste Daad i Danmarks nyere Historie maa selv Søslaget i Kongedybet den 2. April 1801 mod Nelson træde i Skygge. Sidste Gang, København saa en fjendtlig Hær, var ikke under løftende Forhold; det var, da Englænderne efter Bombardementet den 2.—5. September 1807 tvang Regeringen til at udlevere Flaaden. Fra 1867 har København mod Landsiden været en aaben By, i det fra dette Aar af efterhaanden dens Volde ere blevne nedrevne; mod Søsiden værnes Byen af en Række Søforter, Trekroner, Lynetten,

Mellemfortet, Prøvesten, og af Citadellet i Byens nordøstlige Hjörne ud mod Reden.

Københavns indre Historie er lige saa indholdsrig, som dens ydre Historie er fuld af store og omvekslende Begivenheder. Fra den Tid, Kongerne tog fast Bolig her, har hele Statens Styrelse været samlet i København, og det politiske Liv har haft sine væsentligste Organer her. Fra Universitetets Stiftelse 1479 eller rettere fra dets Reformation 1537 har Danmarks aandelige Liv og i det længste af dette Tidsrum ogsaa Norges Aandsliv været knyttet til denne By. Fra Kristian den fjerdes Tid har Danmarks Handel ogsaa haft sit Brændpunkt her, og især i de sidste Tider har Byen taget et mægtigt materielt Opsving og i den Grad øget sin Udstrækning og sin Befolknings Tal (med Forstæderne omtrent 340,000), at nu mer end hvert syvende dansk Menneske er bosat her. I Störrelse, i Velstand, i Handelsudvikling, i Rigdom paa aandelige Hjælpekilder, i Intelligens er København Nordens Hovedstad.

København er saa omtrent den eneste By i Danmark, der har en udviklet Industri og mange store Fabrikanlæg. Til de vigtigste høre Jærnstøberierne og Maskinfabrikkerne, de kemiske Fabrikker (Gødningsfabrikker, Apothekervarer), Bryggerierne, Dampmøllerne, Sukkerrensningsfabrikkerne, Bogtrykkerierne, Væverierne. En Haandindustri, hvis Frembringelser ere vidt kendte, er Handskesyningen. Kunstindustrielle Genstande, for hvilke København har et stort Ry for Smagfuldhed og dygtig Udførelse, ere Møbler, Pianoforter, Porcellæns- og Terrakottasager samt Guldsmeddearbejder.

Som Handelsby har København ikke blot Betydning for Danmark, men en stor Del af Sydsverigs Handel, baade Indførsel. og Udførsel, gaar over København; det samme gælder til Dels om Handelen paa Ruslands Østersøhavne. Af Danmarks Handelsflaade hører henved $^{2}/_{5}$ hjemme i Hovedstaden, deraf saa godt som hele Dampskibsflaaden, hvis Drægtighed snart naar op over 70,000 Tons og saaledes fører København op i første Klasse blandt Evropas skibsejende Stæder.

Denne Samling af det bedste i Landet paa et enkelt Sted indvirker selvfølgelig paa dets Beboeres Karakter. Det udvider deres Synskreds, gör deres Opfattelsesevne hurtigere, skærper deres Dömmekraft og afsliber deres Sæder; men

da en Hovedstad ogsaa yder lettere Adgang til Nydelser og Adspredelser, tager man her Livet lettere; megen Tid og Kraft spildes paa Forlystelser, der dog til Dels have et smukkere Præg end mange andre Steder.

Fra København er forholdsvis særdeles mange af vore store Mænd udgaaede; deres Forældre have ofte været andensteds fra; men de Evner, de have ladet gaa i Arv til Sönnerne, have først kunnet udvikle sig paa københavnsk Jordbund. Blot ganske enkelte Navne skulle fremhæves: Griffenfeld og hans Ven Naturgranskeren Niels Stensen, Digterne Ewald og Øhlenschlæger (begge paa fæderne Side af sønderjysk Æt), Digteren J. L. Heiberg, Theologen J. P. Mynster, Religionsfilosofen Søren Kierkegaard (af nörrejysk Æt), Kunsthistorikeren Höyen (af nörrejysk Æt), Kunstnerne Thorvaldsen (Faderen Islænding, Moderen jysk) og Marstrand (af norsk Æt). Politikerne Orla Lehmann og Hall.

København ligger for største Delen paa Sjælland, men en egen Del, Kristianshavn, ligger paa Amager. Farvandet mellem Amager og Sjælland, der tidligere var meget bredere, men nu er indsnævret ved Opfyldninger, danner Københavns Havn. I alt kan den siges at strække sig henved tre Fjerdingvej fra Nord til Syd, efterhaanden tillige i Vest. Dybden er fra 18 til 22 Fod; Udstrækningen svarer til over 400 Tønder Land. Bredden er meget forskellig, paa de snævreste Steder kun nogle faa Hundrede Alen. Den nordligste Del af Havnen er Inderreden, som mod Nord vender ud til det aabne Øresund, men i Læ af Grunden Stubben, og mod Øst er skilt fra det ved Søforterne Trekroner og Lynetten og det store Jærnskibsværft paa Refshaleøen. Inderreden benyttes i Hovedsagen blot til Opankring af forbisejlende Skibe, der komme ind til København for at indtage Kul eller Levnedsmidler eller for at afhente Ordrer. Af Dampskibe alene komme aarlig over 1200 til Reden. Ud for den sydligste Del af Inderreden ligger Kastellet Frederikshavn. Fra dets Volde og fra den foranliggende Spaserevej Langelinje har man den smukkeste Udsigt ud over den af Skibe af alle Störrelser og Flag opfyldte Inderred, langs Sjællands Kyst ud til Dyrehaven, ud over Øresundet over til Skaane, der i Eftermiddagsbelysning træder tydelig frem. Inde bag Langelinje ligge Vandgravene

om Kastellet, og disses stille, mørke, ferske Vand, indrammet af Plantninger og Alleer, danner en slaaende Modsætning til det frie bølgende, straalende blaa Hav.

Syd for Kastellet begynder selve Havnen i hvilken gennemsnitlig en 500 Skibe samtidig ere fortöjede. Paa Sjællandssiden kommer her først Toldboden med den smukke Hovedbygning og de store Oplagssteder, derefter Liggepladsen for de mægtige Amerikadampere, som ejes af Thingvallaselskabet, dernæst Kvæsthusbroen, hvor fra den regelmæssige Dampskibsfart til Provinserne og til Norge finder Sted. Hinsides Kanalen Nyhavn, der gaar op lige til Byens Midtpunkt, Kongens Nytorv, og benyttes af mindre Skibe, der komme til København med Brænde fra Sverige og Sydsjælland og med Frugt fra Smaalandene og Fyn, ligger Københavns Storhandelskvarter, Gammelholm, fuldt op af Kontorer og Sømandsværtshuse; her have ogsaa de fleste Banker deres Sæde; langs den brede Havnegade lægge dels de Dampskibe til, der besørge Samkvemmet med Øresundsbyerne baade paa dansk og skaansk Side, dels de Dampere, der gaa til England med Kvæg og Smör. Grænsen for Gammelholm mod Sydvest er en ny Kanal, der helt omgiver Slotsholmen. Oppe i denne Kanal ser man bornholmske Smaaskibe ligge med Stentöj og Skuder fra Kappel, Arnæs og Masholm i Angel, der sejle paa København med Fedevarer, røgede Sild og Frugt; længere ude ved Kanalens Munding optages Pladsen af Trælastskibe fra Finland og Fiskekvaser fra Frederikshavn og Skagen.

Fra Slotsholmen fører den meget befærdede Knippelsbro over til Amager; den danner en Afslutning paa den nordlige Del af Havnen, og fra den har man en god Udsigt der over. Til det livlige og brogede Billede paa Sjællandssiden svarer paa Kristianshavn imod Syd et lignende Skue; ved de store Pakhuse her, der gaa lige ned til Vandet, og i Kristianshavns Kanaler lægge de store Sejlskibe til, der komme fra de lange Rejser til Amerika, Middelhavet eller Asien med Kaffe, Sukker, Sydfrugter, Salt o. s. v. Derimod udgör den nordligste Del af Farvandet ind mod Kristianshavn Orlogshavnen; her ligge aftaklede i Række de store Skibsskrog af svære, löjerlig udseende Panserbatterier eller elegant formede Krydserfregatter og mindre Krigsskibe. Paa Holmene der bag ved, Nyholm, Arsenalø,

Dokkeø o. s. v., ligge de store Værksteder for Nybygning eller Udbedring og Oplagsstederne for Flaadens Udrustning. Over Vandet høres lydt Larmen af Udhamringen af Jernpladerne til Skibssiderne

Fra Knippelsbro i Syd er Havnen mindre interessant; den er her navnlig forbeholdt Trælastskibene fra Norge og Sverige og Kulfartöjerne fra England. Her hersker det livligste Røre om Efteraaret, naar København skal forsynes til Vinterbrug. Endnu en Bro fører over Havnen, Langebro; fra den ser man i Syd forbi Gasværkshavnen ud i Kallebodstrand, det brede flade Farvand mellem Sjælland og Amager, og længere bort ud i Køgebugt.

Kristianshavn har Navn efter Grundlæggeren, Kristian den fjerde. Her ligger Vor Frelsers Kirke, der er opført paa Kristian den femtes Tid og indvendig har en Del ejendommelig udskaaret Træarbejde, men hvis störste Mærkelighed er Taarnet, som dog først er opført midt i forrige Aarhundrede. Det er 144 Alen höjt og saaledes den höjeste Bygning i Danmark. En Trappe snor sig udvendig i Sneglegang op om Spiret. Fra den øverste Del har man en overraskende smuk Udsigt; i klart Vejr kan man se over en Strækning fra Stævns Klint i Syd til Kronborg i Nord og fra Roskilde Domkirke i Vest til Lunds Domkirke i Skaane i Øst. — Uden for Kristianshavn paa Amager ligger Arbejderforstaden Sundbyerne med store Fabrikanlæg.

Den sjællandske Del af København bestaar dels af den gamle By, der indtil den nyeste Tid var omgiven af Volde, og dels af en dobbelt Ring af Forstæder; hver af disse Ringe strækker sig helt fra Kallebodstrand til Øresund. Den indre Ring er anlagt paa de fordums Fæstningsværkers Grund og skilles ved en over en halv Mil lang Sørække (Sortedamssø, Peblingesø, St. Jørgenssø) fra den ydre: Østerbro, Nörrebro og Vesterbro. Uden for Vesterbro findes igen Frederiksberg og Valby, uden for Nörrebro Utterslevmark; disse Kvarterer danne egne Kommuner, men ere sammenbyggede med København og i Ve og Vel sammenhørende med Staden.

Midt i den indre By ligger Kongens Nytorv, Byens störste og smukkeste Plads, der indtager et Fladerum af seks Tønder Land. Midt paa Pladsen dække smukke

Plantninger en uheldig Rytterstatue af Kristian den femte. Pladsen beherskes helt af det nye kongelige Theater, en udmærket smuk Bygning i italiensk Stil med en aaben söjlebaaren Hal ud mod Torvet; foran det findes siddende Billedstøtter af Danmarks to störste dramatiske Digtere, Holberg og Øhlenschlæger. Af andre Bygninger paa denne Plads kunne nævnes Charlottenborg, der bruges af Kunstakademiet til Læresale og Kunstudstillinger.

Fra Kongens Nytorv til Vesterbro strækker sig den ældste Del af København; hyppige Ildebrande have udslettet næsten alt gammelt. En Levning fra Fortiden ere de snævre og krumme Gader; Husene selv ere derimod mest Bygninger fra Begyndelsen af dette Aarhundrede med ensformige Vinduesrækker. Ogsaa Kirkerne i dette Kvarter ere moderniserede, selv om Kærnen i deres Murværk er midalderligt. Helligaandskirken ligner nu nærmest en Bygning fra Kristian den fjerdes Tid og har et smukt, til Dels aabent Spir; Petri Kirke har et höjt, snørklet Spir fra forrige Aarhundrede, næst Frelserens Taarn det höjeste i København; af Nikolaj Kirke staar kun det svære Spirløse Taarn tilbage. Holmens Kirke, hvori Niels Juels og Tordenskjolds Grave (for begge er der rejst Billedstøtter i Nærheden af Kirken) og Trinitatis Kirke med det mærkelige Rundetaarn ere byggede af Kristian den fjerde. Frue Kirke, Byens Hovedkirke, er helt ombygget i gammel romersk Stil med en aaben Söjlerække foran Hovedindgangen; den ligner meget Kirkerne i Husum og Vonsild, men har beholdt sit gamle Taarn, selv om ogsaa dette helt er nydannet og nu kun til Afslutning har et fladt Tag med et Kors, i Steden for det tidligere prægtige Spir, der var 191 Alen höjt, men brændte i Bombardementet 1807. Udvendig er Kirken lidet skön, men det indvendige er meget virkningsfuldt med den runde Korslutning og den mægtige Tøndehvælving, der bæres af smukke Söjler, som igen hvile paa en Underbygning af brede Murpiller. Kirkens bedste Pryd er imidlertid de mange Billedhuggerarbejder af Thorvaldsen Ved Alterbordet staar hans Kristus, med udbredte Arme kaldende paa alle syge og sorrigfulde. I to Rækker ned langs Murpillerne staar Apostlerne. Foran Alteret er Døbefonten, en knælende Engel, der bærer en Muslingskal i de fremrakte Arme. I Gavlen over Indgangs-

söjlerne er fremstillet Johannes prædikende i Ørken. Paa hver Side af Indgangen staar en mægtig Broncestøtte, den ene, David, af Jerichau, den anden, Moses, af Bissen.

Lige over for Frue Kirkes ene Langside ligger Universitetet. Den nuværende Bygning blev færdig 1836. Baade Forhallen og Festsalen ere udmærket smukt dekorerede. Forhallen er tillige prydet med to Marmorstatuer af Bissen, Apollo og Pallas Athene, hos de gamle Grækere de Guddomme, der værnede om Snille og Skjaldskab, og med en Række Malerier af Konstantin Hansen, hvis Æmner ere tagne fra den græske Gudelære. I Festsalen findes Malerier af Marstrand og Bloch med Æmner, sluttende sig til Universitetets Historie ned gennem Tiderne. Københavns Universitet indtager en fremragende Plads blandt Evropas videnskabelige Höjskoler og har haft en meget betydelig Indflydelse paa Aandsudviklingen i Danmark og Norge. Ved Siden af Universitetet ligger dets Bibliotheksbygning og dets Zoologiske Musæum, begge særdeles ædle Bygninger i Rundbueformer. Biblioteket tæller henved 300,000 Bind og mange sjældne Haandskrifter, især til Nordens Historie og til østerlandsk Sprogforskning. Noget længere borte ligge andre Bygninger, der slutte sig mere eller mindre til Universitetsliv eller Universitetsformaal, saaledes den polytekniske Læreanstalt, de store Hospitaler, særlig Kommunehospitalet og Frederiks Hospital, det store Kongelige Bibliotek, der med sine mer end 500,000 Bind er en af de största Bogsamlinger, der gives, Regensen og andre Friboliger for Studenter; endelig Observatoriet (»Stjærnekuren«), som ligger ved den botaniske Have; foran det staar en Statue af Tyge Brahe.

Den livligste Strækning af den gamle By er »Ruten«, en Række hinanden fortsættende Gader med de fleste og fineste Butiker og med den störste Menneskefærdsel, begyndende fra Kongens Nytorv med Østergade, derefter Vimmelskaftet, Nygade, over Gammel- og Nytorv fortsat i Frederiksberggade, Vesterbrospassage og den lange Vesterbrogade. Paa Nytorv ligger Raadhuset i samme Stil som Frue Kirke; fra Amagertorv har man over Höjbroplads Udsigt til Slotsholmen og Kristiansborg Slot. Dette, der staar paa samme Sted som Absalons Borg, har fristet adskillige Skæbner. Det gamle midalderlige Slot blev efter-

haanden omdannet især af Kristian den fjerde og Frederik den fjerde, men Kristian den sjette rev det helt ned og byggede i Steden for et nyt overvættes pragtfuldt Slot, som imidlertid kun omtrent 50 Aar efter sin Fuldførelse brændte 1794, saa kun de nøgne Mure stod tilbage. Disse benyttedes under Frederik den sjette til at bygge et nyt, langt tarveligere Slot, som 1884 blev helt fortæret af Ilden. Den værdifulde Samling af dansk og gammel nederlandsk Malerkunst (den kongelige Malerisamling) blev reddet og er nu foreløbig anbragt paa Charlottenborg*). Foran Kristiansborg staar Bissens Rytterstatue af Kong Frederik den syvende til Minde om, at Grundloven blev given under hans Regering. Paa Slotsholmen ligger ogsaa Regeringsbygningerne, Töjhuset og Børsen, en af Kristian den fjerdes smukkeste og ejendommeligste Bygninger, en meget langstrakt men temmelig lav Bygning med et af fire sammenslyngede Lindorme dannet Spir midt over Taget samt prægtige Gavle, smykkede med Söjler og Statuer. Taget er gennembrudt af Kvist ved Kvist. Ikke langt fra Børsen ligger den storladne Nationalbankbygning med to alvorlige rundbuede Vinduesrækker og en mægtig udludende Murkant over en massiv, af tilhuggede Kampesten sat nederste Etage. Hinsides Kristiansborg ligger Thorvaldsens Musæum, opført i en alvorlig Stil som græske Gravbygninger; det gemmer i Marmor eller Gibs alle den udødelige Kunstners Billedhuggerarbejder, mens han selv hviler midt i Gaarden, »omgiven af hele sit Kæmpeværk«. Her i Nærheden findes ogsaa »Prinsens Palæ«, hvor i daarlige Rum Statens Samlinger ere opstillede, saaledes det ethnografiske Musæum, der oplyser vilde Folkeslags Liv og fremmede Kulturer, og Oldsagssamlingen, der i Smykker, Redskaber, Vaaben, religiøse Genstande o. s. v. i en uoverskuelig Rigdom giver os et Billede af vore Forfædres Liv, fra den Gang de maatte nöjes med saare uudviklede Stenredskaber, gennem Bronce- og Jærnalderen og den kristne Midalders forskellige Stilretninger ned til Reformationstiden og Renæssancen. En Fortsættelse af Oldsagssamlingen giver dels det nyoprettede Folkemusæum paa Vesterbro, der fremstiller Livet hos Borgere og Bønder i de sidste 2—300 Aar, dels Samlingerne paa Rosenborg Slot.

---

*) En anden udmærket Samling af nederlandsk Kunst er den Moltkeske.

Rosenborg ligger midt i en smuk Have i den nordlige Del af den gamle By nær den fordums Vold. Haven er ved sine Alleer med prægtige gamle Træer, velholdte Buskadser, friske Grönninger, smagfulde Blomsterpartier, Vandspring og Billedhuggerarbejder (saaledes Kristian den fjerdes Statue af Thorvaldsen) en særdeles tiltalende Spasereplads. Slottet selv er bygget af Kristian den fjerde og tager sig lige prægtigt ud, hvad enten man ser den hele Façade med sine Taarne, sit höje Tag og sine smukke Forhold fint og sirligt over brogede Blomsteranlæg, eller det titter frem malerisk langt borte for Enden af en Allé med de höje snørklede Gavle og fremspringende Karnapper. Det indre gemmer de danske Kongers Smykker, Klæder, Luksusgenstande tilligemed en Mængde Malerier af bekendte danske, der vare samtidige med Kongerne, fra Kristian den fjerde lige ned til Frederik den syvende, alt samlede i Rum, der i Udstyrelse svarer til den Stil, der herskede paa vedkommende Konges Tid.

Stadsdelen mellem Rosenborg, Kastellet, Kongens Nytorv og Havnen er først opstaaet fra Frederik den tredjes Tid; dens nyere Oprindelse kan ses af de lange, lige Gadelinjer, der skære hinanden i rette Vinkler. Kvarteret nærmest Havnen, især Bredgade og Amaliegade, er det fineste i Byen; dér bor fortrinsvis Adelen og de rige Grosserere. Midtpunktet i denne Del af Byen er Amalienborg, fire aldeles ens Bygninger, der omslutte en mangekantet Plads, i hvis Midte der staar en meget smuk Rytterstøtte af Frederik den femte. Palæerne ere byggede midt i forrige Aarhundrede, nærmest i den Stil, man kalder Rokokostil, en Udartning af Renæssancen, hvis væsentligste Kendetegn er Sky for den rette Linje i Forbindelse med en ofte overlæsset Dekoration med Vaser, Statuer, Blomsterkranse o. s. v. Oprindelig tilhørte disse Palæer Privatfolk, nu tjene de til Bolig for Kongen og Kronprinsen. Mellem to af Palæerne er der over Amaliegade dannet en Forbindelse ved »Kolonnaden«, en Söjlegang i den reneste græske Stil som en af de Bygninger, der smykkede det gamle Athen. Den er sidst i forrige Aarhundrede opført af Harsdorff, der maaske har været vor ypperste Bygmester og, ligesom Thorvaldsen og Sønderjyden Carstens paa Billedhuggerkunstens og Maleriets Omraade, i Bygningskunsten omtrent

først i hele Evropa fra Rokokoens Forvildelse vendte tilbage til Oldtidens ædle Stil. Op over Palæerne rager i nogen Frastand den mægtige Kuppel af Marmorkirken, der paabegyndtes i 1749, men efter i over Hundrede Aar at have ligget hen som en Ruin, der ikke var naaet til stort mere end Grundvolden, nu nærmer sig sin Fuldførelse, hvad der skyldes en Privatmand, Bankdirektør Tietgen. Kuppelen paa denne Kirke danner tilligemed Frelserens Kirkes Spir de mest iöjnefaldende Led i Københavns Udseende, naar man ser det ude fra Sundet. — Ikke langt her fra ligger i Bredgade en Bygning, der foreløbig bruges af Rigsdagen, som blev husvild ved Kristiansborgs Brand.

Det tidligere Voldterræn er nu omdannet dels til Gader, dels til Haveanlæg. Østre Anlæg er det af disse, der mest har bevaret den gamle Volds Karakter; her har man ladet Voldbastionerne og Gravene bestaa, og det ejendommelige ved Anlæget ligger ligesom för i det tætte Hvidtjörnekrat ned ad Skraaningerne og Sivskovene nede i Graven. Botanisk Have har sit Præg givet ved sin Bestemmelse; dets Plantevækst er langt mere afvekslende og rig end de andre Parkers, der er mange fremmede Træarter, og Jordbunden er saa vidt muligt indrettet efter deres Trivselsbetingelser med smaa Klippepartier hist for Fjældurter, Mosebund et andet Sted, sandet Jordbund et tredje Sted og endelig store Palmehuse for Planter fra et kælnere Klima. Ørstedsparken (saa kaldet efter en Statue af den store Naturforsker) har et fornemmere Præg end de andre, hvad der til Dels skyldes dens Omgivelser af nye Pragtbygninger, men ogsaa selve Anlægget med dets store Græsflader, brogede Blomsterpartier, mange Broncestatuer og i det hele en Anordning, der er mere formskøn og virkende ved sine Linjers rene Drag end malerisk. Foruden de her nævnte Anlæg og Parken ved Rosenborg, »Kongens Have«, ejer København endnu en skön Park, Frederiksberg Slotshave med den tilstødende Lystskov, Søndermarken. Disse Parker ere for saa vidt de smukkeste, som de have den heldigste Beliggenhed ned ad den störste Bakkeskraaning, der findes inden for Byens Omraade med Udsigt over Byen ud til Sundet, og som der her findes den störste Rigdom paa skönne og gamle Træer, mellem hvilke der er stille Kanaler, over hvilke Træerne hælde sig ud. Paa Toppen

Upernivik
Umenak
Grönland
Kap Farvel
St.Thomas
St.John
St.Croix
SKAGERAK
SVERIGE
Marstrand
Skagen
Gøteborg
Hjørring
Vendsyssel
Frederikshavn
Læsø
Varberg
HALLAND
KATTEGAT
VESTERHAVET
Tisted
Ty
Aalborg
Mors
Salling
Himmerland
Anholt
Halmstad
Viborg
Randers
Djurs
Holstebro
NÖRREJYLLAND
Mols
Kullen
Silkeborg
Ringkøbing
Aarhus
SKAANE
Helsingborg
Horsens
Samsø
Landskrona
KØBENHAVN
Vejle
Kalundborg
Roskilde
Varde
Fredericia
Store
Bælt
SJÆLLAND
Malmø
Esbjærg
Kolding
Odense
Slagelse
Skanør
Fanø
Ribe
Haderslev
FYN
Nyborg
Korsør
Næstved
Romø
SÖNDER
Bælt
ØSTER
Aabenraa
Svendborg
Sild
Tønder
ALS
LANGE
Vordingborg
JYLLAND
Sønderborg
Ærø
LAND
Nakskov
Møn
FALSTER
SØEN
Flensborg
Angel
LAALAND
Nykjøbing
Før
Slesvig
Husum
Femern
Eiderstedt
Rendsborg
Kiel
TYSK
LAND
HOLSTEN
Rostock
MEKLENBURG
Lübeck

Danmark.

af Bakken ligger det hvide Slot, bygget af Frederik den fjerde; det bruges til Officersskole; i Haven findes en Statue af Frederik den sjette, hvis Yndlingsopholdssted Slottet var. Til Frederiksberg Have slutter sig den zoologiske Have, der har udviklet sig meget i de senere Aar. Faa Byer i Evropa have vistnok saadan en Rigdom paa skönne Anlæg, der tilmed indbyrdes ere saa forskellige.

Frederiksberg og en Del af Østerbro ere mest bebyggede med Villaer, der ere omgivne af Haver, og beboede af den velhavende Middelstand; derimod ere Vesterbro og især Nörrebro Arbejderdele med store uskönne Huse i ensformige, triste Gader, kun afbrudte af de mange statelige Skoler, Kommunen har opført, og af de nye Kirkebygninger, St. Mathæus paa Vesterbro, St. Johannes og St. Stefan paa Nörrebro, St. Jakob paa Østerbro. (I den gamle By findes af nye Kirker St. Pavl i Nyboder nord for Rosenborg). Af andre nyere Bygninger i den ydre By kan nævnes Landbohöjskolen og den meget smukke gotiske Diakonissestiftelse paa Frederiksberg, Banegaarden med den storartede Toghal, det indvendig hyggelige Dagmartheater og Kvægtorvsbygningerne paa Vesterbro. Her findes end videre Frihedsstøtten, der blev rejst 1797 til Minde om Bondens Frigörelse, og det verdensberömte Tivoli, Københavnernes første Sommerforlystelsessted.

Danmark.

Kongeriget Danmark er 696 Flademile stort. Af dets Bestanddele udgör Nörrejylland med tilhørende Øer 458½ Flademile, Øerne 237½. De vigtigste danske Øer ere, ordnede efter Störrelsen:

Sjælland 125 Flademil, Fyn 53½, Laaland 21, Bornholm 10½, Falster 8½, Morsø 6½, Langeland 5, Møn 4, Samsø 2, Læsø 2, Ærø 1½, Taasinge 1, Amager 1, Fanø 1.

Danmark er først i et sent Tidsrum af Jordudviklingen fremdukket af Havet ved en langsom Hævning, der endnu

foregaar i hele den Del af Landet, der ligger nord og øst for en Linje fra Nyborg til Ty; ved den ere selv i den historiske Tid mange Sunde blevne lukkede, mange Vige udtörrede og Øer blevne landfaste. Men Landets Form er særlig bleven bestemt ved en mægtig Vandström, der engang har brudt sig Vej fra den indre Østersø; den har udskaaret de brede runde Bugter paa Sjællands Østkyst, dannet Øresund og Bælterne og skaaret de dybe Fjorde ind i den jyske Halvø og derved givet dennes Østkyst tilligemed en Del af Øerne de mange udmærkede Havne, som vist ellers ikke findes i noget Land, som ikke bestaar af fast Fjældgrund. Vandfloden har tillige skabt Øernes og Østjyllands Frugtbarhed ved at løsrive Overfladens Sand og blotte den frugtbare Lerundergrund, men saa rigtignok ogsaa aflejret Sandet over Vestjylland. En anden Naturbegivenhed af Betydning for Dannelsen af det nuværende Danmarks Form er en stor Sænkning af Nordsøens Bund, der engang pludselig har fundet Sted og som har ramt Vestkysten og Sønderjylland og dannet Farvandet mellem Vesterhavsøerne og Fastlandets Kyst. Først senere er dette Indhavs Omraade blevet indskrænket ved Dannelsen af Marsken. Mens den store Østersøvandflod har hærget Landet paa en Tid, der ligger uendelig langt forud for Menneskets Indvandring her hjemme, er Nordsøsænkningen foregaaet inden for den Tid, i hvilken her har boet Mennesker; det kan f. E. ses af, at man ved Husum har fundet en Stenaldergravhöj over 3 Fod under Vandets Höjde ved sædvanlig Flod omgiven af Levninger af undergaaede Birkeskove, der selv vare yngre end Tiden for Höjens Opkastelse og som ved den pludselige Nedsænkning i Saltvand vel ere gaaede ud, men have bevaret deres Ved frisk.

Danmarks Undergrund bestaar under det meste af Øerne og det nordlige Jylland af Kridt, i det vestlige Nörrejylland, ligesom i Sønderjylland, og den nordvestlige Del af Fyn og Sjælland af Jordarter, der med et fælles Navn kaldes Brunkulsdannelserne; under dette Lag ligger rimeligvis igen Kridt. Ned under Kridtet er man ingensinde trængt ved Boringer.

Af Kridtlag er der igen to Slags: Skrivekridtet, der er ældre og dybere liggende, og nyere Kridt, som er lejret ovenpaa Skrivekridtet. Til nyere Kridt hører bl. a. Faxe-

kalk, Limsten og Blegekridt. Skrivekridtet er blødt og smitter af; det indeholder en Mængde Forsteninger af Dyr, f. E. Blækspruttedele (Vættelys), Muslingskaller og Søpindsvin. Det er isprængt med lagvis lejret Flint, der væsenlig er Levninger af Kiselsvampe. Skrivekridtet findes især paa Møn, i Stævns Klint og flere andre Steder i det sydlige Sjælland og paa Smaaøerne; i Jylland især i Limfjordsegnene. I de mægtigste Masser og i interessantest Aflejring forekommer det i Møns Klint, hvor Lagene ved en voldsom Paavirkning ere blevne sønderbrudte og forskudte imellem hverandre og optaarnede i vidunderlig formede Tinder og Skaar, gennembrudte af enkelte dybe Fald. Nyere Kridt er afsat paa lavt Vand og indeholder andre Arter Forsteninger end Skrivekridtet. Det findes som Koralkalk i Fakse Bakke i det sydlige Sjælland, der er bygget op af lutter smaa Koraldyr. Det brydes her i store aabne Kuler og benyttes meget til Bygningssten og til Kalkbrænding. Limsten og Saltvandskalk ligner mere Sandsten og er dannet af Mosdyr; det findes i Stævns Klint oven over Skrivekridtet og videre i hele det nordøstlige Sjælland; paa Saltholm naar det nær op til Overfladen. End videre findes Limsten i Limfjordsegnen, f. E. i Bulbjærg og Hanstholmen, og Saltholmskalken paa Djurs. Blegekridtet er afsmittende ligesom Skrivekridtet, gulligt og finkornet; de vigtigste Steder, hvor man har fundet det, er i Vestjylland fra Ty til Viborgegnen, (Gruberne ved Davgbjærg og Mønsted). Brunkulsdannelserne bestaa mest af Glimmerler af en gulbrun Farve og Glimmersand. Glimmersandet bruges meget i Teglværkerne og ved den tidligere saa omfattende Jydepotteværkflid i Vardeegnen. Brunkul, som har givet disse Dannelser Navnet, findes kun faa Steder, særlig i Silkeborgegnen; det benyttes kun lidet til Brændsel, da det er meget aske- og vandholdigt og let smuldrer.

Ovenover baade Kridt og Brunkul er der som øverste Jordlag lejret Rullestensdannelser, der ere skyllede her ned fra Skandinaviens Fjælde. De vare engang dækkede med et mægtigt Islag omtrent som Grönland nu til Dags. Denne Ismasse gled efterhaanden fra Fjældene gennem Dalene ud i Havet; den svømmede som Isbjærge ned over mod Syd, medførende uhyre Mængder af Sten, Grus, Sand og Ler; Isbjærgene stødte paa Grund, hvor nu Danmark ligger,

smæltede og bundfældte de løse Masser, der efterhaanden ophobede sig til et ofte flere Hundrede Fod mægtigt Dække over Underlaget.

Den vigtigste af Rullestensdannelserne er Rullestensleret, der er opfyldt af tilrullede Sten fra de norske eller svenske Bjærge. Det er meget frugtbart og det væsentligste Grundlag for Danmarks Agerbrug paa Øerne og i det østlige og nordlige Jylland. Det har en passende Blanding af Ler og Sand, lader sig let bearbejde, tillader Planterødderne at trænge dybt ned og lader Vandet bevæge sig gennem det baade op og ned; endelig indeholder det mange plantenærende Dele og kan let tilbageholde de nærende Stoffer, der tilføres det.

Rullestenssandet bestaar af Sand ofte blandet med mere eller mindre Ler, det er dannet af Rullestensleret, ved at Sandet er skyllet ud af dette og blevet lejret for sig andensteds. Det indeholder færre Sten end Leret, men de ere mere rullede og ofte samlede i Revler eller Hobe. Det danner mange af de mere bakkede Dele af Øerne og Østjylland, som de sjællandske Aase, de fynske Bjærge og den jydske Aas i Vendsyssel, men særlig breder det sig midt gennem Jylland fra Nord til Syd og danner i Vestjylland de saakaldte Bakke-Øer, der ere mere lerholdige og frugtbare end de omgivende Hedesletter, som alene bestaa af hvidt Sand, der kan være svagt graalig farvet af de forraadnede Levninger af Plantedækket. De danne aldeles jævne Flader mellem Bakkeøerne og sænke sig uendelig jævnt mod Vest, Nord og Syd. De ere dannede ved en yderligere Udskylning af Rullestenssandet. De ere meget ufrugtbare og kun dækkede med en tarvelig Lyngvækst og egne sig ikke til Agerdyrkning og meget daarlig til Skovplantning, særlig hvor der har dannet sig et Underlag af Al, en jærnholdig Sandsten, der er opstaaet ved en Sammenbindning af Sandkornene til en fast Masse, som Planterødderne ikke kunne trænge igennem.

Til Dannelser, der ligesom Alen ere frembragte i forholdsvis unge Tider og kunne fremstaa den Dag i Dag, høre Tørvemoserne, der ere opstaaede af Plantedele, som ere nedsænkede i Vand og efterhaanden ere blevne omdannede til Tørv. Fremdeles Klitdannelsen og Marskdannelserne.

Uden for det egentlige Danmark staar Bornholm. Her bestaar Underlaget under störste Delen af Øen af det faste Grundfjæld, Granit, der ogsaa danner Grundvolden for Norges og Sveriges Dannelser; i den sydlige Del af Øen forekommer tillige Sandsten, Skifer og Kalksten; nogle Steder findes Kullag, hvis Kul kun ere daarlige og benyttes meget lidt; oven paa disse underliggende Bestanddele er der saa lejret Rullestensler- og Sand, selv om Underlaget mange Steder ligger aabent for Dagen.

Danmarks Vejrlag er bestemt dels ved dets Beliggenhed i den nordlige Del af det tempererede Bælte, dels ved at det paa den ene Side ligger midt i Vandet og ikke fjærnt fra Atlanterhavet, paa den anden Side ikke langt fra to store sammenhængende Landmasser: den skandinaviske Halvø og Rusland. Dog paavirkes det mest af Havet, der om Vinteren sender sin milde og fugtige Luft ind over Landet og gör Vinteren mindre stræng, og om Sommeren ved sine kølige Vinde hindrer den store Opvarmning, der paa denne Tid opstaar i et stort Fastland og der fra breder sig videre. Danmark faar paa denne Maade gennemgaaende kølige Somre og milde Vintre; men undertiden bliver Fastlandets Indflydelse den overvejende; vi kunne da faa meget stræng Kulde om Vinteren, stor Hede og Tørke om Sommeren. Der foregaar over Landet, især Høst og Vaar en Kamp mellem Indflydelserne vest fra, fra Havet, og nord og øst fra, fra Fastlandene, saa vort Vejrlag er rigt paa bratte Omslag.

Den aarlige Middelvarme ligger herefter mellem $6^1/_2$ og $8^1/_2$ Grader Celsius. De sydlige Øer og Kysterne af Fyn ere de mildeste Dele af Danmark; varmest ere dog Vesterhavsøerne, der især have en meget mild Vinter. Koldest er Hedelandet mellem Vejle og Holstebro og det indre af Himmerland, Vendsyssel og Nordøstsjælland.

Luftens Fugtighedsgrad er stor og Regnmængden (aarlig 557 mm) temmelig betydelig. Efterhaanden som man kommer mod Vest i Landet, tiltager Regnmængden. De vestlige Vinde have en afgjort Overvægt over de østlige.

Kongeriget Danmarks Folkemængde udgjorde i 1880 1,969,000; for 1887 er den beregnet til omtrent 2,100,000. Sønderjylland har omtrent 400,000 Indbyggere. Den aarlige Tilvækst er omtrent 1 Procent. Danmark er et af de Lande i Evropa, hvis Befolkning tiltager stærkest gennem Fødselsoverskud; det er et sundt Land med forholdsvis ringe Dødelighed. Af Befolkningen i Kongeriget vare 22,000 fødte i Sønderjylland. I de enkelte Landsdele var Folkeantallet:

	Indbyggerantal:	Paa hver Flademil:
I Nörrejylland (uden Mors, Samsø, Fanø og Læsø)	845,000	1900
Sjælland (uden København og Forstæder)	411,000	3300
København med Forstæder	273,000*)	
Fyn	210,000	3900
Laaland	64,000	3000
Bornholm	35,000	3300
Falster	30,000	3500
Langeland	20,000	4000
Mors	19,000	2900
Møn	14,000	3500
Ærø	12,000	7700
Samsø	7,000	3300
Amager	6,000	7200
Taasinge	5,000	3600
Fanø	3,000	3300
Læsø	3,000	1400

Paa Øerne med et Par Undtagelser er Befolkningen saa temmelig ligelig fordelt; anderledes er det inden for Nörrejyllands Omraade, Befolkningens Tæthed retter sig efter Jordens Frugtbarhed og veksler derfor mellem 3100 paa hver Flademil i Aarhus Amt og 1100 i Ringkøbing Amt; det tyndest befolkede Herred i Jylland — for at tage endnu mindre Landsdele — er Slavgs Herred i Ribe Amt mellem Vejle og Varde; det har kun 500 Mennesker paa hver Flademil.

Paa hver Flademil levede i hele Landet i 1880 noget over 2800 Mennesker, nu omtrent 3000, en Befolkningstæt-

*) 1885: 329,000, 1887: vel omkring 340,000.

hed, der staar meget over Gennemsnitstætheden i Evropa (omtrent 1800), men langt tilbage for visse Lande i Vest- og Sydevropa (England, Belgien, Holland, Italien og enkelte Dele af Frankrig og Tyskland).

I København boede i 1880 14 Procent af Danmarks hele Befolkning, i Købstæderne 18 Procent, paa Landet 71 Procent. Befolkningen tiltager meget mere i Hovedstaden og i Købstæderne end paa Landet, hvor Folkemængden paa Øerne er begyndt at blive stillestaaende. I København ere kun 57 Procent af Stadens Indbyggere fødte i Staden selv.

Det danske Folk er et stort og stærktbygget Folk. Næst efter dets nære Frænder, Nordmænd og Svenskere, er det det höjeste i Evropa; efter det i Rangen kommer først Engelskmændene og saa Tyskerne. Befolkningen er gennemgaaende höjest i det vestlige Nörrejylland, Sønderjylland, paa Fyn og i København; de laveste Folk herhjemme ere Sydsjællænderne, Laalikerne og Falstringerne; paa Laaland-Falster bliver 1/5 af de unge kasserede til Militærtjeneste som Undermaalere. Danskerne ere slankt byggede ved Siden af deres Naboer i Syd, men i mindre Grad end de øvrige Skandinaver; de have brede Skuldre og et stærkt Bryst, men deres Hofter og Ben ere ofte for brede, og de have Tilböjelighed til Hjulbenethed, deres Gang er daarlig, og af Magelighed blive de ofte rundryggede. De ere som de andre Nordboer lyse af Haar og røde og hvide af Lød; ejendommeligt især fra Jyderne ere de paa en Gang skarpe og skælmske Öjne, som altid ere paa Vagt; Munden er ofte grim og Underansigtet i det hele svagt udviklet.

Skulde man nævne et enkelt Ord, der er særlig betegnende for den danske Folkekarakter, vilde det vel blive Ordet Kritik. Ligesom man hos Tyskerne finder Avtoritetstro sammen med Selvovervurdering, saaledes er Kritik over for andre og over for sig selv Nordboen og særlig Danskeren medfødt. Denne Egenskab har sine gode og sine daarlige Sider. Den viser sig som en skarp og sund Dömmekraft, som Uvilje mod alt, hvad der er smagløst, overdrevent, paataget og upaalideligt, som en stærk Virkelighedssans, der ikke vil sætte Begreber i levende Menneskers Sted og, hvor den er vaagen, ikke vil nöjes med taagede Idealer; men den giver sig ogsaa til Kende som Mangel paa Selv-

tillid og Viljestyrke, som en Smaalighed, der ved for megen Iagttagen svækker Evnen til at beundre det store, give sig hen til noget med sit fulde Hjærte og tjene det. Dette Anlæg af Nøgternhed modvirkes dog af en poetisk Sans, der maaske har sin første Grund i Folkets Forhold til Fædrelandets Natur, fremfor alt til Havet, det vidunderligste af alt i den udvortes Verden til at afspejle de vekslende Stemninger i Personligheden lige fra vemodig Attraa og higende Længsel til frisk mandig Gaaen paa og djærv Leven paa Livets Vidder med en stor Synskreds. Den ædruelige Kritik paa den ene Side og den poetiske Følelse paa den anden Side give sig et fælles Udslag i Folkets levende Skönhedssans, der i Kulturlivet især fremtræder i en umiddelbar sand Værdsættelse af en Digtnings Formskönhed og indre Værd. Folkets bløde Sind lader ofte Kritikken give sig Udtryk i Lattermildhed, medens Poesien afdæmpes i Vemod. Det er ikke for intet, at et bekendt dansk Ordsprog lyder: Alvor og Gammen kunne godt sammen.

Hvad de Virksomheder vedrører, det danske Folk lever af, kan det siges, at for Halvdelen af Folket er Jordbrug Kilden til Underhold, en Fjerdedel lever af Haandværksgerning eller Fabrikdrift, en Tiendedel af Handel og Søfart tilsammen. Noget over 2 Procent lever af sine Penge eller af Pensioner, almissenydende er omtrent 30,000 eller $1\frac{1}{2}$ Procent, et meget lille Tal i Forhold til mange andre Lande.

Den danske Nations Formue, rørlig og urørlig, kan sættes til omtrent 6,500 Millioner Kroner. Værdien af Danmarks Jord er omtrent 2200 Millioner Kroner, Landbygningernes Værdi omtrent 1000 Millioner, Værdien af Husdyrene omtrent 1450 Millioner, vore Skoves Værdi omtrent 150 Millioner, de faste Ejendomme i København have en Værdi af omtrent 650 Millioner, i Købstæderne omtrent 320 Millioner, Jærnbanerne ere over 100 Millioner værd, Handelsflaaden omtrent 70 Millioner, Beholdningen af Mønter og Sølv- og Guldbarrer over 60 Millioner, Løsøre, Indbo, Maskiner omtrent 1500 Millioner. Den samlede aarlige Indkomst, Udbyttet af Arbejde og Formue, kan maaske sættes til omtrent 500 Millioner Kroner. I England og Frankrig er der samlet langt flere store Formuer, og de lavere Klasser ere gennemsnitlig en Del bedre stillede med

Hensyn til Indtægten end de tilsvarende i Danmark; derimod er Danmark et rigere Land end de fleste andre i Evropa, ogsaa end Tyskland, hvor f. E. inden for Pröjsen Slesvig og Holsten er den rigeste Provins og derfor den, der maa betale de höjeste Skatter.

Landbruget er den vigtigste af Danmarks Næringsveje. Den störste Del af Landets Befolkning er sysselsat ved det, og det er dets Frembringelser, der afgive langt den störste Del af de Varer, vi udføre.

Den langt overvejende Del af Landets Fladeindhold anvendes i Landbrugets Tjeneste og i Danmark i höjere Grad end i de allerfleste andre Lande. Der findes omtrent 1800 större Landbrug, omtrent 71,000 Bøndergaarde og omtrent 130,000 endnu mindre Avlsbrug. Dertil kommer paa Landet omtrent 30,000 jordløse Huse. Landbrugenes Fordeling her i Landet maa i det hele anses for hensigtssvarende og er bedre end i mange andre af Evropas Stater. Der er et i Forhold til Befolkningens Störrelse meget stort Antal selvstændige Brug, og Fordelingen af Brugene er stærkt demokratisk. Kun faa ere saa store, at de kunne skaffe deres Besidder et nogenlunde luksuriøst Liv. Hovedmassen af vore Landbrug ere smaa eller middelstore; dog kunne de, naar de drives paa rette Maade, give deres Besidder en tarvelig, men solid økonomisk Stilling. Selv den störste Del af Landarbejderne ere i Besiddelse af Huse med lidt Jordtilliggende.

Af Bondegaardene ere omtrent 4900 Fæstegaarde; de fleste findes i det sydlige Fyn og det sydlige Sjælland; i Nörrejylland er der kun 800, i det sydlige og vestlige Jylland og nord for Limfjorden saa godt som ingen. Af Husene ere omtrent 36,000 ikke i Selveje; de fleste Fæste- og Lejehuse findes i det sydlige og vestlige Sjælland; i Jylland er deres Tal langt ringere end paa Øerne.

I Nordslesvig (Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Flensborg og Tønder Amter) findes i alt omtrent 200 större Gaarde, omtrent 9000 Bondegaarde, omtrent 11,000 Huse med Jord og omtrent 5500 jordløse Huse.

Ejendommelig for störste Delen af det gammeldanske Omraade (Kongeriget, Nordslesvig, Sydskaane) er de fire sammenbyggede kun et Stokværk höje Længer, omsluttende et firkantet Gaardsrum, hvoraf en Bondegaard bestaar.

Den ene Længe er saa Stuehus, de andre Hestestald, Kostald og Lade. Ogsaa Straatagene ere ejendommelig danske. Nyere Bygninger opføres saa godt som altid af Grundmur, de ældre ere oftest af Bindingsværk. Anseligst og flottest byggede ere Gaardene i Sønderjylland, i den sydøstlige Del af Nörrejylland og i Fyn. Gaardene ligge i Reglen udflyttede paa Marken eller i mindre Byer; store Landsbyer paa 15—20 Gaarde og derover ere sjældne, ogsaa modsat det sydlige Udland. Især i Østslesvig og Fyn, paa Als, Langeland og de andre mindre Øer ere Gaardene omgivne med Træplantninger og Haveanlæg, særlig Frugthaver. Landskabet faar i disse Egne sin ejendommelige Karakter herved og endnu mere ved de levende Hegn, der skille Mark fra Mark. I Østslesvig, paa Als, Langeland og Sydfyn bestaa de mest af Tjörn, Hassel, Hyld, Syrener isprængte med vilde Roser og Gedeblad og gennemfiltrede med Brombærranker; i Nordfyn og især paa Laaland-Falster er det meste stynede Popler og Pile. Havebruget staar ellers gennemgaaende ikke höjt her hjemme.

Vort Landbrugs Hovedkornsorter ere Hvede, Rug, Byg og Havre; de indtage omtrent 43 Procent af al Jorden under Plov.

Hvede dyrkes særlig paa Laaland, Falster, Møn og Langeland, hvor den indtager et meget större Areal end Rugen, end videre især i det sydlige Sjælland og i Fyn. Den stiller större Fordringer til et mildt Klima end de andre Kornsorter og dyrkes derfor ikke saa meget i det nordlige Sjælland eller i Nörrejyllands frugtbare Egne. Den aarlige Hvedeafgrøde er omtrent 1,200,000 Tønder, af hvilke det meste forbruges i Landet selv. — Rugen har en særlig Betydning som Danmarks Hovedkornsort; der avles aarlig omtrent 4 Millioner Tønder; men denne Avl er ikke længere hvert Aar tilstrækkelig til at brødføde den stigende Befolkning. Rugen er mere end nogen anden af de fire Kornsorter Genstand for Dyrkning paa de mest sandede Jorder, og den kan bedre end Hveden udvikle sig under en forholdsvis lav Sommertemperatur, hvorimod den trives mindre vel paa stivere Lerjorder; derfor har Rugen en langt större Udbredelse i Jylland end paa Øerne, og især da i Vestjylland. — Byg-Avlen kan anslaas til 5½ Million Tønder aarlig, hvoraf over 700,000 udføres. Det indenlandske

Forbrug er til Dels til Ølbrygning, men for den langt overvejende Del til Kreaturføde. Landets Jordbund og Vejrlag egner sig godt for Bygdyrkning; kun paa de mest sandede Jorder ophører den helt. I vide Egne frembringes en ypperlig Vare, der betales höjt til Bryggeribrug; i England regnes det blandt det bedste. Kun faa Egne paa Jorden kunne maale sig med os i denne Retning. De bedste Maltbygegne her hjemme ere i det hele Egnene om Store Bælt. — Af Havre frembringes aarlig omtrent 8 Millioner Tønder, der alt fodres op her hjemme; i de sidste Aar har der endog været en aarlig Overskudsindførsel. Det er den Sædart, der giver forholdsvis störst Udbytte paa sandede Jorder og dyrkes derfor meget mere i Jylland end paa Øerne.

Kun en forholdsvis lille Del af Danmarks Agerjord er anvendt til Dyrkning af andre Planter. Boghvede dyrkes i Jyllands Hedeegne, Ærter og Vikker især paa Laaland-Falster og i Sydsjælland. Af Kartofler avles aarlig en 3 Millioner Tønder, især i Jylland og paa Nordsjællands lette Jord. Dyrkningen af Fodervarer udvides Aar for Aar. Sukkerroen, hvis Dyrkning udkræver en Sukkerfabriks Nærhed, er hidtil kun indført paa Laaland-Falster, Møn og Fyn. De første Sukkerfabrikker anlagdes 1872 i Odense og ved Höjbygaard paa Laaland; nu findes der desuden Fabrikker i Assens, Nakskov, Nykøbing paa Falster og Stege. Humle dyrkes i Fyn, Hör rundt om i Landet til Hjemmebrug.

40 Procent af al Jord under Plov anvendes til Grönfoderdyrkning, til Afgræsning eller Høavl, i alt over 1,800,000 Tønder Land; her til slutter sig Engarealet med omtrent 450,000 Tønder Land, deraf den langt overvejende Del i Jylland. Foruden Strandengene langs Kysten, der til Dels oversvømmes af Havet ved Höjvande, er det især langs de större Aaløb, at Engene findes. Ved Vandet fra disse vedligeholdes og forøges Engenes Frugtbarhed ved naturlig eller kunstig Vanding. Navnlig paa ufrugtbar Jord har Vanding stor Betydning, og Agerbruget i Jyllands Hedeegne har en væsentlig Støtte her i.

Værdien af Danmarks Høst svinger aarlig mellem omtrent 256 og omtrent 350 Millioner Kroner.

Omtrent ved 1864 kom der et Vendepunkt for vort Agerbrug. I Steden for tidligere at sælge sit Korn begyndte

Landmanden at forøge sin Kreaturbesætning og paa den at opfodre sit Korn. Denne Bevægelse er stadig stigende bleven fortsat. Landets Kornudførsel er jævnt synkende, men dets Udførsel af Kvæg og Fedevarer i stærk Stigning. Danmark har af alle Lande i Evropa forholdsvis den störste Kvægstyrke, især af Heste og Hornkvæg.

Af Heste findes omtrent 350,000 (i Sønderjylland dertil omtrent 80,000). Hestene paa Øerne øst for Storebælt ere lettere og mindre end i Fyn og især i Jylland, men Forskellighederne udslettes mer og mer. Den danske Hest er en stor og kraftig Hest, der egner sig udmærket til svært Trækbrug; den er derfor meget søgt i Udlandet til Arbejdsdyr; derimod er den nu maaske noget for tung til Krigsbrug. I Nordjylland og i Fyn tillægges mange Heste til Salgs; de bedste komme fra Ty, Salling og Randersegnen. Overskudsudførslen er gennemgaaende omtrent 6000 til en Værdi af omtrent 7½ à 8 Millioner Kroner.

Af Hornkvæg gives i Danmark omtrent 1,500,000 Stykker (i Sønderjylland end videre omtrent 400,000). Jo mere korndyrkende og kornsælgende en Egn er, des mindre Kvægstyrke har den; derfor have Øerne, og inden for dem igen Laaland-Falster, forholdsvis et mindre Antal Hornkvæg end Jylland. Vort Kvæg hører til to Racer. Den røde danske Race er en absolut Malkerace, der er dannet under Paavirkning af Anglerkvæget, men nu gennemgaaende staar over dette; den kan i höj Udvikling som Malkedyr, i Trivelighed og Bygning maale sig med de mest fremragende udenlandske Racer. Bedst er Kvæget paa Fyn; ved en stor Udstilling for nogle Aar siden i London af Kvæg fra Alverdens Lande tog en Bonde fra Odenseegnen første Præmie for sit Malkekvæg. Den jyske Race er sort- og hvidbroget eller graalig af Farve. Den har ikke saa ensartet et Præg som Øracen. I Østjylland nærmer den sig det røde Kvæg i Bygning og Udvikling, men i Vestjylland, hvor Studehold hidtil har været et Hovedmaal, har den grovere Bygning og er mere en Federace. Det jyske Kvæg har ikke saa höj en Mælkeudvikling, men er haardførere og nöjsommere end Kvæget paa Øerne.

Ejendommeligt for Røgten af Malkekvæg i Danmark er det, at det om Sommeren töjres paa Marken eller i Engen;

naar man undtager Skaane og Holsten, finder dette næppe Sted andensteds i Evropa.

Overskudsudførslen af Hornkvæg har i de sidste Aar svinget mellem omtrent 80,000 og omtrent 110,000 Stykker til en Værdi af nogle og tyve Millioner Kroner. Danmark er næst efter de nordamerikanske Fristater det Land, der indfører mest Kvæg paa det engelske Marked. Kun Frankrig tilfører mere Smör. Vor Smörlavning har i de senere Aar taget et overordentligt Opsving, ikke blot i Henseende til Mængden, men ogsaa hvad Finheden angaar, saa det nu regnes for at være det første, der gives, og f. E. sættes øverst paa de engelske Prisnoteringer. Det skyldes dels enkelte fremragende Landbrugslærere, dels den Intelligens og Virkelyst, hvormed Landmændene toge mod deres Vejledning. Indførelsen af Centrifuger og Udbredelsen af Fællesmejerier har her især været af Betydning. Overskudsudførslen af Smör har i de sidste Aar været mellem 100- og 120,000 Tønder om Aaret til en Værdi af nogle og tyve Millioner Kroner.

Sammen med Mejeribruget drives Svinefedningen, der tilvejebringes ved Affaldet fra Smörlavningen. Der findes over 500,000 Svin i Danmark (i Sønderjylland henved 100,000), og aarlig udføres 2—300,000, ligeledes til en Værdi af nogle og tyve Millioner. Desuden udføres betydelige Mængder Kød og Flæsk.

Faareavlen spiller ingen stor Rolle i det danske Landbrug og er snarest i Tilbagegang. Antallet af Faar er omtrent 1,500,000 (i Sønderjylland omtrent 400,000); Udførslen er meget forskellig, i de sidste Aar mellem 30- og 100,000 Stykker aarlig; Udførslen af Uld er ikke længere betydelig.

Fjerkræavl drives ikke i noget synderligt Omfang; dog udføres aarlig for et Par Millioner Kroner Hönseæg.

Den samlede Overskudsudførsel af Landbrugsprodukter er aarlig omtrent 80—100 Millioner Kroner.

Danmark hører til de skovfattigste Lande i Evropa; vistnok kun England er endnu mere skovløst. Danmarks Skovareal er omtrent 37 Flademile eller ikke meget mere end fem Procent af Landets hele Udstrækning. Tager man Øerne for sig, ere disse en Del bedre stillede; paa dem er 21½ Flademil eller over 9 Procent af Overfladen skovgroet;

men Forholdet bliver derved saa meget uheldigere for Nörrejylland, der kun har 16 Flademile Skov eller ikke $3^1/_2$ Procent. Af Øerne er igen Fyn noget mindre skovgroet end Øerne øst for Store Bælt. I Sønderjylland findes 4—5 Flademile Skov. Ogsaa de enkelte Skove ere kun smaa; kun tre Steder gives der store samlede Skovstrækninger paa omtrent én Flademil hver: Gribskov i Nordsjælland, Roldskov i Himmerland mellem Aalborg og Hobro og Silkeborgskovene midt i Jylland. Paa Øerne ere kun faa Egne helt blottede for Skov, saaledes »Heden« mellem Roskilde og København, Vestsjælland mellem Kallundborg og Skelskør og »Sletten« nordøst for Odense-Bogense Landevej; derimod er saa godt som hele Vestjylland og Landet nord for Limfjorden skovløst.

Landets bølgeformede Overflade medfører stor Afveksling i Jordbundens Beskaffenhed, og dette indvirker igen paa Skovenes Udseende; de have gennemgaaende et mere malerisk Udseende, end almindeligt i Udlandet. Vore Skove bestod indtil midt i forrige Hundredaar udelukkende af Løvtræer; først efter den Tid ere Naaletræer ved Plantning blevne udbredte. Derimod har i den forhistoriske Tid Skovtræet her hjemme været Fyrren, som blev fortrængt af Egen, ligesom denne af Bøgen. Kampen mellem Eg og Bøg er dog somme Steder endnu standende, saaledes paa Laalands fugtige Jordbund og i Midtjyllands törre Sandegne; dér har Egen endnu Overhaand, da Bøgen hverken taaler Fugtighed eller daarlig Jordbund. Men inden Bøgen endnu udelukkende har taget Herredömmet, rykke atter Naaletræerne frem for at tage en Kamp op imod den. Hvor Bøgeskovene staa paa mager Jordbund, som i Nordsjælland eller Midtjylland, ville de sikkert blive afløste af Naaletræerne, der ogsaa ville komme til at at danne de Skove, som efterhaanden opelskes paa Jyllands Heder og Klitter. Man kan regne, at for Öjeblikket omtrent 60 Procent af Landets Skovareal er dækket af Bøg, omtrent 20 Procent af Eg og andre Løvtræer, omtrent 20 Procent af Naaletræer. Om en Menneskealder vil maaske Halvdelen af Danmarks Skovjord være dækket af Naaletræer.

Bøgen naar i Danmark en fyldig Udvikling, skönt Landet ligger nær ved dens Nordgrænse; men i Störrelse og Skönhed overgaar den ikke det sædvanlige Maal i

Mellemevropa. Paa kraftig eller fugtig Jord findes i Bøgeskovene ofte indblandet Ask, Lön, Lind, Ælm og Avnbøg. Paa Bornholm indtager Avnbøgen helt Bøgens Plads. Egen findes paa Jyllands Heder i en ejendommelig Form som »Egepurrer«, det er Rodskud paa gamle Egestubbe, som have en Höjde af indtil en Snes Fod og flere Steder danne udstrakte Krat, der faa deres Betydning som gode Udgangspunkter for kommende Opelskning af Skov. Birken findes foruden paa Bornholm kun paa meget daarlig Jord i Nordsjælland og Jylland og i de side Skove i Nordjylland sammen med Ellen, der her er det væsentlige Skovtræ. Af Naaletræer dyrkes fremfor andre Rødgran og i Hedeplantagerne især Bjærgfyr og Hvidgran.

Skovbruget drives især som Frembringelse af Brændsel, da Landets Hovedtræ, Bøgen, egner sig udmærket hertil og kun yder lidet Gavntræ; men Brugen af Stenkul indskrænker efterhaanden Forbruget af Brændeved, saa Udviklingen af Skovbruget efterhaanden vil gaa i Retning af at frembringe Tømmer og Gavntræ. Kun $^3/_7$ af den Vedmasse, her aarlig bruges, kan tilvejebringes ved Udbyttet af Landets egne Skove; Resten maa indføres. I enkelte Dele af Landet har der paa Grundlag af Skovprodukterne udviklet sig særegne Industrigrene, saaledes Træskotilvirkning, især i Midtjylland; men denne Værkflid er nu i Tilbagegang, mens derimod fabrikmæssig Tildannelse af Skovprodukter er i Tiltagende.

I Skovene lever en Del Vildt, men i aftagende Mængde. Större Rovdyr ere for længst udryddede, den sidste Ulv blev skudt i Jylland 1772. Kronhjorten findes paa Øerne kun i Dyrehaven, men vildtlevende i den midterste Del af Østjylland. Daahjorten findes derimod overalt paa Øerne, talrigst paa Fyn; i Jylland kun i Frijsenborgegnen. Raavildtet spiller den störste Rolle; dets Mængde i Landets forskellige Egne staar i Forhold til Jordbundens Frugtbarhed; den samme Lov gælder ogsaa for Ræve og Harer. Af jagtbart Fuglevildt kunne nævnes Vildgæs, Vildænder, Kramsfugle, Agerhöns, Snepper, Bekkasiner og paa Hederne Urfugle, samt paa Jyllands Vestkyst en Mængde Strandfugle. Fuglenes Tal tager vist endnu mere af end Pattedyrvildtet. — Danmark (med Skaane) er det nordligste Land, der besøges af Storke og Nattergale; Nattergalen

findes end ikke i Nordjylland. Storkenes Tal tager af, eftersom Engene omdannes til Agerland.

Af langt större Betydning end Jagtvildtet er den Rigdom paa Fiske, der findes i de Danmark omgivende Vande. I vore Have findes omtrent 130 Arter Fiske, men dette Tal tager af, efterhaanden som man fjærner sig fra Vesterhavet og nærmer sig Østersøen; kun omtrent 80 af de 130 Arter findes i dette Indhav. Af disse mange Arter fiskes imidlertid kun faa, der spille nogen Rolle som Fødemiddel. I Grunden ere kun 12 Arter Genstand for regelmæssigt Fiskeri, nemlig Sild, Aal, Torsk og Kuller, Rødspætter, Helleflynder, Pighvar, Tunge, Makrel, Laks, Hornfisk og Gedde, og af dem igen have kun de fem første fremkaldt betydeligere Fiskerier. Silden fanges dels som Vaarsild fra Marts til Maj, dels som Høstsild fra Avgust til sidst i Oktober. I ældre Tider var Udbyttet af Sildefiskeriet langt större end nu; i Limfjorden og i Øresund dreves det i störste Maalestok. Nu til Dags finder vist det störste Sildefiskeri Sted i Storebælt fra Kærteminde, Nyborg og Korsør. Aalefangsten foregaar mest i mørke Høstnætter; de fleste Aal stanges i Limfjorden. Torsken findes vel helt ind i Østersøen, men dens Störrelse aftager betydelig med Havets mindre Saltholdighed, og egentlig Stortorsk, Kabliav, fiskes kun i Vesterhavet. Til den egentlige Fiskefangst slutter sig Marsvinsjagten i Lillebælt, Fangsten af Hummer ved Nordjyllands Kyst og i Limfjorden, af Rejer langs Kysten især i grundede Fjorde og Østersfiskeriet i Limfjorden, ved Frederikshavn og langs Sønderjyllands Vestkyst.

Vore Haves Fiskerigdom benyttes ikke i den Grad, som ske kunde. I et saa frugtbart Land som Danmark, der giver Landmanden et rigeligt Udbytte, som aldrig helt slaar fejl, ville kun forholdsvis faa Kræfter søge Sysselsættelse ved den langt mere anstrængende og usikre Fiskergærning. Langs Kysterne af Sydsjælland, Laaland-Falster og de andre Smaaøer, og af Sønderjyllands og Nörrejyllands Østside op til Limfjorden bo saaledes meget faa Fiskere; anderledes i Nord- og Vestjylland, paa Læsø og Anholt, langs Sjællands Nord- og Østkyst og paa Bornholm.

Industrien staar ikke höjt i Danmark, som baade fattes Raastoffer at forædle og Kul som det nødvendige Grundlag for den store Industri. Her til kommer maaske ogsaa, at

de danske ikke ynde stillesiddende Arbejde eller Virksomhed inden Döre. Det er i saa Henseende betegnende, at der findes saa mange fremmede Haandværkssvende — tyske og svenske — i Landet, ikke, som tidligere, i Virksomheder, der kræve en mere uddannet Teknik eller större Dannelse, men ved stillesiddende Arbejde. I København er Fjerdedelen af Handskemagerne og Skomagerne og Halvdelen af Skrædderne Udlændinge, især da Svenskere; ligeledes en Tredjedel af Væverne og Cigarmagerne. Paa Landet har der hidtil været Brug for alle arbejdsføre Hænder.

De betydeligere Industrier støtte sig selvfølgelig til Landets egne Frembringelser. Teglværker, Kalkbrænderier, Glasværker, Fajance- og Porcellænsfabrikker hente deres Raaæmner fra Jorden selv; Dampmøllerne, Brænderierne, Ølbryggerierne, Sukkerfabrikkerne og Papirfabrikkerne holde sig til Planteverdenens Produkter; Garverierne, Handskefabrikkerne, Uldspinderierne og Klædeværkerne, Sæbefabrikkerne og Lysestøberierne til Dyrerigets. Af Industrifrembringelser, hvis Raaæmner maa hentes andensteds fra, ere de vigtigste Jærnstøberierne og Maskinværksteder af forskellig Art, Tobaksfabrikkerne og Bomuldsspinderierne.

Danmarks udenrigske Handel er betydelig. Naar man undtager Verdens første Handelsland, England, og de to smaa Lande Holland og Belgien, der ligge mellem tre Stormagtslande, og gennem hvilke der derfor gaar en vigtig Mellemhandel, er den större i Forhold til Landets Omfang og Folkemængde end noget andet Lands. Det skyldes til Dels, at Landet i sig selv er velhavende og derfor har Raad til at bruge fremmede Varer i större Maal end mange andre Lande*), men til Dels ogsaa, at det med sine ensartede Naturforhold og sine faa, om end værdifulde Frembringelser inden for sit Omraade savner mangfoldige Raaæmner, som större Lande med en mere afvekslende Natur selv besidde

*) Af de fire vigtigste Luksusforbrugsartikler: Sukker, Kaffe, Te og Tobak bruges der forholdsvis mere i Danmark end i noget andet Land, naar undtages England, Holland og Belgien; særlig have vi et meget stort Sukkerforbrug. I enkelte Tilfælde skyldes det store Forbrug af fremmede Varer den Omstændighed, at vore egne Frembringelser ere af en saa fortrinlig Karakter, at vi ikke selv have Raad til at bruge dem; saaledes er nu vort Smör for dyrt for den mindre velhavende Del af Befolkningen, og mens dette udføres, indføres til Gengæld meget Smör af ringere Kvalitet fra Tyskland og andre Østersølande, og Svinefedt fra Amerika.

og selv kunne tilvirke uden at have nødig at tilforhandle sig dem fra Udlandet. Ser man endelig hen til, hvor overordentlig gunstig Danmarks Beliggenhed er for Handel i det store, i det et af Verdens Hovedfarvande, Søvejen fra Østersøen til Vesterhavet, gaar langs dets Kyst, — og det synes udset til et Stapelsted, hvor fra hele Norden, Østtyskland og Nordrusland skulde forsynes med deres Forbrug af fremmede Varer, samtidig med at Udførelsen af deres egne Frembringelser gik over Danmark som Mellemled: saa kan man i Grunden ikke sige, at Landets Handelsomsætning er, som den burde være.

England og Tyskland ere de Lande, som Danmark har störst Handelsforbindelse med; omtrent en Tredjedel af Omsætningen sker paa England, en anden Tredjedel gennem Tyskland. De vigtigste af de Varer, der indføres fra England, ere Kul, Bomuldsvarer, Jærn- og Staalvarer, Sukker, Kaffe, Uldvarer og Raametaller. Til Gengæld er England det Land, hvortil Danmark fortrinsvis udfører Landbrugsprodukter: Smör, Hornkvæg, Faar, Svin, Kød og Flæsk, Uld, Maltbyg, Æg, Skind og Huder.

Omsætningen med Tyskland er i Virkeligheden langtfra saa stor, som man skulde mene. Det er en Selvfølge, at alle de Varer, Danmark faar fra Lande syd og vest for Tyskland, for saa vidt de ikke gaa til Søs, maa gaa gennem Tyskland. Medens der fra England kommer store Masser af enkelte Varer, saa kommer der gennem Tyskland en Mængde meget forskelligartede Genstande, som kun samlede frembringer et betydeligt Omsætningsresultat. De vigtigste ere Manufakturvarer af Uld, Bomuld og Silke, Metalvarer som f. E. Ure og Galanterivarer, og Tobak. Om Udførslen til Tyskland gælder det samme som om Indførslen, at en stor Del af Varerne kun gaa gennem dette Land til fjærnere Lande. Danmarks vigtigste Udførselsgenstande ere atter her Hornkvæg, Svin og dertil Heste.

Efter de to nævnte Lande spiller Sverig-Norge og Rusland den vigtigste Rolle for den danske Handel. Der kommer især Tømmer og Træ fra alle tre Lande, törret og saltet Fisk fra Norge og Kornvarer fra Rusland. Det sydlige Sverige, især Skaane, Halland og Bleking, er i Grunden umiddelbart Opland for København og forsynes her fra med de vigtigste fremmede Varer, ligesom dets egen Udførsel gaar over

København. Sydsverige bliver endog til Dels forsynet med svenske Varer fra København, f. E. med Jærn. Omtrent den vigtigste Udførselsartikel til Norge er Bøger, hvoraf der aarlig gaar for flere Millioner Kroner der op, mens der kun sendes Bøger her ned igen for $^1/_{10}$ af dette Beløb. Dette Forhold beror for en stor Del paa, at de store norske Digtere (Ibsen, Björnson, Kielland, Lie) lade deres Værker udkomme paa københavnsk Forlag.

Af alle de Varer, der indføres, er efter Værdien regnet omtrent $^1/_3$ bestemt til at fortæres, en anden Tredjedel er Raaæmner, der skulle forædles i Landet, omtrent $^1/_5$ er Beklædningsgenstande. Af de Varer, der udføres, er $^4/_5$ Fortæringsgenstande, $^1/_{10}$ er Raaæmner, som bruges i Industriens Tjeneste i andre Lande. Af Udførselsvarer fra Danmark foruden umiddelbare Landbrugsprodukter og Fiske kan nævnes Øl, Gær, Snedkerarbejder, Porcellæn og Handsker.

Over København gaar den allerstörste Del af Danmarks Udenrigshandel; næst efter Hovedstaden tage følgende Havne mest Del i Forbindelsen med Udlandet: Aarhus, Korsør, Aalborg, Helsingør, Odense, Randers, Nakskov, Fakse, Horsens, Frederikshavn og Esbjærg.

Danmarks Handelsflaade besørger næsten hele den indenlandske Skibsfart og Halvdelen af Skibsfarten paa Udlandet og gaar endelig i ikke ringe Omfang i Fragtfart mellem fremmede Havne. Den er i Forhold til Landets Störrelse og Indbyggerantal anselig, om end mindre end den burde være i Følge Landets Beliggenhed og dets overordentlig lange Kystlinje. Den tæller omtrent 260,000 Tons. En meget betydelig Del af den bestaar af Dampskibe, der næsten alle høre hjemme i København; den störste Sejlskibsflaade besidde Svenborg, Marstal og Nordby paa Fanø. Den eneste By i det gamle Danmark, der foruden København har en betydelig Dampskibsflaade, er Flensborg. De udenlandske Havne, hvor i Danebrog hyppigst vajer, ere St. Petersborg (med Kronstadt), Riga, Kønigsberg, Stettin, Kiel, Schiedam, London, Hull, Newcastle og Leith; uden for Evropa New York og Rio i Amerika, Singapore og Saigoon i Bagindien, Swatow og Amoy i Kina.

Danmarks Bilande.

Da Norge sidst i det niende Aarhundrede blev samlet til et Rige af Harald den haarfagre, fór mange misfornöjede Høvdinge over Havet og bosatte sig dels paa Øerne nord og vest for Skotland, dels paa Færøerne og paa Island.

I Aaret 874 nedsatte de første Nybyggere sig paa Island. Paa denne Ø dannede Normændene et Statssamfund, en Fristat, der udmærkede sig ved sine ejendommelige Indretninger og ved den mærkelige og af fremmed Paavirkning i Hovedsagen uberørte Kultur, der her udviklede sig og hvis ypperste Udslag i det 12. til det 14. Aarhundrede var en rig Bogavl paa Folkets eget Sprog, særlig en omfangsrig Skat af historiske Værker, Sagaer, først og fremmest omhandlende Øens egne Forhold og Moderlandet Norge, men i anden Række ogsaa de andre nordiske Lande, Danmark og Sverige. Ligeledes bleve her de ældgamle, fællesnordiske Oldkvad om Guder og Helte ved Nedskrivning bevarede til vore Dage. Derfor indtager denne fattige og øde Ø saa höj en Rang i det nordiske Aandsliv.

Beboerne af Færøerne vare stadig i Afhængighed af Norge, og i det trettende Aarhundrede maatte den islandske Fristat give sig ind under den norske Konge. Med Norge kom Øen under den danske Konge; ved Adskillelsen af Norge og Danmark i 1814 vedblev Island og Færøerne at høre til Danmark. Færøerne regnes i et og alt til Danmark og sende saaledes to Medlemmer til den danske Rigsdag. Island derimod har en egen lovgivende og skattebevilgende Forsamling, Altinget, mens den danske Konge paa Øen selv har en Stedtræder i Landshøvdingen.

Færøerne ligge omtrent paa Höjde med Bergen i Norge. Det er en Gruppe af fem og tyve Øer, der tilsammen have en Störrelse af 24 Flademile og et Indbyggerantal af 12,000 Mennesker. En Del af Golfströmmen gaar igennem Havet ved Færøerne, og Vejrlaget bliver derved saa mildt, at baade Heste og Faar kunne gaa ude hele Vinteren. Til Gengæld er Sommeren saa kølig og saa ustadig, at Korn saa godt som ikke kan trives. Sommerens Kølighed og de overmaade stærke Storme hindre saa godt

som al Trævækst; derimod fremkalder den stadige Regn og Taage en frodig Græsvækst, hvorved Landet bliver særlig skikket til Faareavl. Øerne bestaa af store Stenmasser. Fjældene höjne sig trinvis; bratte og nøgne Fald veksle med jævne, græsklædte Lider Øernes höjeste Fjæld, Slittaretind, er 2700 Fod höjt. Imod Nordvest findes paa den sønderrevne höje Kyst de saakaldte Fuglefjælde, hvor der opholder sig Millioner af Vandfugle. Paa Fuglebjærgene søge Færøboerne med stor Fare og Besvær saa vel Æg som Fugle. I Havet fange de Fiske og Grindehvaler; der kommer store Skarer af Grindehvaler til Øerne; de jages op i en af de faa flade, runde Bugter, hvor de løbe paa Grund og derefter hurtig dræbes, saa at Havet farves rødt af deres Blod. Trannen af dem er næst efter Ulden Øernes første Udførselsgenstand. Beboerne ere ret velstaaende; men de have meget ufuldkomne Huse uden Skorstene, og en Levemaade, der kun er lidet tiltalende for fremmede; Renligheden er ikke meget udviklet. Derimod er Sædelighedstilstanden fortrinlig og Oplysningen god. Folkesproget er en Gren af det oldnordiske; men i Kirke og Skole høres kun Dansk. Den störste By paa Øerne er Torshavn paa Strömø.

Ligesom Færøerne er Island en Fjældø. Den har mod Syd og Øst en afrundet Form, men i Nord og Vest en meget indskaaret Kyst, særlig mod Vest, hvor Øen omkring Faksefjord og Bredefjord udsender tre Halvøer, af hvilke den nordligste naar nær op til Polarkredsen, der ogsaa strejfer Øen imod Nordøst. Störstedelen af Øen, der har et Fladeindhold af 1870 □ Mil, er et vildt Höjland, der naar en Höjde af 5—6000 Fod. Øens Bjærgmasse bestaar især af vulkanske Dannelser, og der findes endnu ildsprudende Bjærge, af hvilke Orøfa er det höjeste, Hekla det mest bekendte. Øens vulkanske Natur fremtræder ogsaa i de hede Kilder, af hvilke Gejser er den mest kendte. Ikke lidt af Øens höjere liggende Dele er dækket af evig Is og Sne. Vejrlaget er ligesom paa Færøerne fugtigt og stormende, mod Syd og Vest uden særlig höje Kuldegrader, men i höjeste Grad barskt og raat. Sydsiden af Øen naas af en Gren af den varme Golfström, hvorimod kolde Polarstrømme nærme sig Polarlandets Kyst. Langs Nordkysten bliver ofte Havisen liggende Sommeren

over til största Skade for Græsvæksten. Af Træer forekomme kun Rön, Pil og Birk, hvilke Træer naa en Höjde af i det höjeste 4—5 Alen; Korn trives ikke, derimod er der i Dalene og i Lavlandet langs Sydkysten til Dels gode Græsgange. Af vilde Landpattedyr forekommer kun den hvide Polarræv. Derimod findes talrige Sæler og Hvaler i Havet, og Hvalfangsten er en vigtig Indtægtskilde for Beboerne. Den islandske Hest er bekendt for sin Udholdenhed og faste Gang. Havet om Island er i höj Grad fiskerigt, hvorfor ogsaa Fiskeriet udgör en ret vigtig Næringsvej, skönt Islændingerne langtfra faa det Udbytte deraf, som en större Driftighed og Dygtighed kunde skaffe dem. Ogsaa paa andre Omraader gaar Islændingen helst i sin gamle Slendrian; Folkets væsentligste Næringsvej, Faareavlen, kunde saaledes give et meget betydeligere Udbytte, naar Græsgangene bleve ordentlig røgtede. Beboernes Levemaade er daarlig, Husene ere byggede af Græstørv, usle, fugtige og urenlige, Kosten maadelig, Klædedragten uskön og lidet renlig. Til disse til Dels selvforskyldte usle Kaar svarer en lignende aandelig Brøst. I Steden for at leve med i Nutidens aandelige Liv har Folket forset sig paa sin gamle litterære Berömmelse. Oplysningen er i én Henseende god; enhver Islænding lærer sine Børn at læse de gamle Sagaer; men hele Folkets Hu er derved saa afgjort rettet paa Fortiden, at det aandelig staar i Stampe. Ogsaa Sproget er kun undergaaet liden Udvikling; det er endnu noget nær det samme, som taltes her i den ældre Midalder. Indbyggernes Antal er omtrent 72,000; men största Delen af Øens Indre er ubeboet. Øens vigtigste By er Rejkjavik (2000 Indbyggere), der ligger mod Sydvest ved Faksefjord. Her bor Biskoppen og Landshøvdingen, og her samles Altinget.

Fra Island blev i det 10. Aarhundrede Grönland opdaget og her dannedes en nordisk Nybygd, der dog efterhaanden kom i Forfald, og de sidste Levninger af Nordboerne udryddedes af de indvandrende Eskimoer vistnok i det 15. Aarhundrede. Da den norske Præst Hans Egede under Frederik den fjerde drog ud til Grönland, fandt han i Steden for Landsmænd disse Eskimoer, til hvis Omvendelse til Kristendommen han, understøttet af den danske Regering, har gjort Begyndelsen. Fra den Tid af hører Grönland til Danmark.

NORDHAVET
Kristianssund
Trondhjem
Jemtland
Nordmøre
Aalesund
Romsdal
Stat
Søndmøre
Dovre
Fjordene
Sogn
Jotunfjeld
Hamar
Helsingland
Sundsvall
Hernøsand
BOTTENHAVET
Gefle
Falun
Aaland
Bergen
Hardanger
Eidsvold
KRISTIANIA
Upland
Upsala
Værmeland
Drammen
Telemarken
Vesterås
Mælaren
Ørebro
Hjelmaren
STOKHOLM
Skien
Larvik
Frederikshald
Stavanger
Veneren
Motala
Norrkøping
Linkøping
Arendal
Vadstena
Østergøtland
Kristianssand
Lindesnæs
Vestergøtland
Vettern
Visby
Jønkøping
Gotland
Skagerak
Gøteborg
Smaaland
Halland
VESTER-
HAVET
Halmstad
Kalmar
Øland
Bleking
Kullen
Aarhus
Helsingborg
Kristianstad
Karlskrona
Landskrona
Skaane
Lund
ØSTERSØEN
KØBENHAVN
Malmø
Odense
Skanør
Ystad
Bornholm
NORGE
SVERIGE
DANMARK

1. *Flaadens Leje.*
2. *Kastellet m. Langelinje*
3. *Slotsholmen m. Kristiansb. og Börsen*
4. *Gammelholm.*
5. *Amalieborg.*
6. *Nyboder.*
7. *Rosenborg.*
8. *Kongens Nytorv m. Teatret.*
9. *Frue Kirke m. Universitetet.*
10. *Søerne.*
11. *Banegaarden.*
12. *Frederiksberg Slot og Have.*

Hoffensberg & Trap Lith.

A. *Staden.*
B. *Norrmalm.*
C. *Södermalm.*
1. *Slottet.*
2. *Riddarholmskyrkan.*
3. *Nationalmuseet.*

Grönland er vistnok en Samling af store Øer, som ere forbundne med umaadelige Ismasser, der strække sig saa vel over de mellemliggende Vande som over Landet og kaldes Indlandsisen. Da kun en Del af Kysterne ere bekendte, vides intet bestemt om Landets Störrelse; sandsynligvis har det dog et Fladeindhold, der er meget större end alle de nordiske Riger tilsammen. Paa Grund af de kolde Palarströmme, der gaa gennem de omgivende Have, er Vejrlaget, særlig paa Østkysten, overmaade koldt. Korn trives ikke; visse Rodfrugter lykkes dog ret vel. Af Landpattedyr ere de mærkeligste Hvidbjörnen og Polarræven. I Nordgrönland bruges Hunden som Trækdyr ved Slædekørsel. I Havet ved Kysten er der rig Fangst af Sæler, Hvaler og Fiske. Hele Befolkningen udgör kun omtrent 10,000 Mennesker, der med Undtagelse af de faa danske ere Eskimoer, som tilhøre en fra den evropæiske vidt forskellig Folkerace. Det er smaa Folk med mørk Hud og skævtsiddende Öjne. Grönlænderne ere meget godmodige, men yderlig sorgløse og letsindige, ofte meget lade, saa at de ikke sjælden forsömme at bruge deres Dygtighed til Jagt og Fiskeri til at sikre sig Udkommet for de erhvervsløse Tider. De vigtigste Punkter paa Grönlands Vestkyst ere Julianehaab, Godthaab, Godhavn og Upernivik.

Til Danmark høre endelig i Vestindien de tre Øer: St. Croix, St. Thomas og St. John. Störstedelen af de omtrent 35,000 Beboere af disse Øer ere Negere; de fleste Folk af evropæisk Byrd ere Englændere og Spaniere. Øerne have derfor overmaade lidt Betydning for Danmark eller Interesse for danske.

Sverige.

Til det danske Rige hørte indtil 1658, foruden det nuværende Kongerige med Sønderjylland, tre Landsdele, der nu ere svenske, Skaane hinsides Øresund lige over for Sjælland, Halland langs Kattegattets østre Kyst over for Nörrejylland og endelig Bleking øst for Skaane langs Øster-

søen. Skaaningerne, Hallandsfarerne og Blekingboerne vare til 1658 lige saa gode og ægte danske, som nogen Beboer af Danmark nu til Dags; men da de i det nævnte Aar bleve skilte fra deres ældgamle Fædreland, hjemfaldt de, ikke, som Sønderjyderne i vor Tid, til Paavirkning af et fra deres hidtilværende Landsmænd grundforskelligt Folkeslag, men bleve optagne i et Rige, hvis Indbyggere talte omtrent det samme Sprog og hvis Udvikling væsentlig havde været ensartet med Danmarks. Det var da intet Under, at de forholdsvis hurtig smeltede sammen med deres nye Landsmænd, og at de den Dag i Dag kun føle sig som svenske. Men det at være svensk er ikke grundforskelligt fra det at være dansk; ved Siden af det uensartede, der virkelig er til Stede, staar det nordiske Folkepræg, der som Frugten af fælles Afstamning og for störste Delen fælles Historie og aandelig Udvikling giver danske, svenske og Normænd en egen Folkelighed, i Modsætning til andre Folk i Evropa og særlig til dem, der bo op ad Nordens Grænser, Tyskerne i Syd og Russerne i Øst.

For den, der fra Sjælland kommer over til Skaane, viser Naturen og det Præg, Menneskene have sat paa denne, sig paa den nye Jordbund ikke mere forskellig, snarere mindre, end for den, der fra Fyn sætter over til Sjælland. Der er den samme Afveksling af vidtstrakte Sletter og lave Bakkerækker; hver Plet Jord er taget under Dyrkning og Markerne hegnede med tynde Pilehegn; spredte eller samlede i Landsbyer ligge Gaarde og Huse, byggede som paa Sjælland, de ældre af Bindingsværk med lerklinede hvidkalkede Vægge og Straatag, de nyere mere statelige, af Grundmur og teglhængte, Gaardene med fire Længer samlede om Gaardspladsen. Rundt om skinne hvide Kirker med saddeltagede Taarne, og Kæmpehöje krone ofte Bakketoppene, Skov fattes aldeles, men fjærnt ude blaaner Havet. Flade Syltenge, gule Lerklinter eller — langs en Del af Sydkysten — Sandklitter danne Landjordens Grænse. Og paa denne meget frugtbare lerede Jord med det milde, fugtige og ustadige Vejrlag bor et Folkeslag, som i Tale og Væsen, i Skik og Brug — lige ned til Træskoene — endnu er dansk, og paa de mange store Herresæder sidde endnu ikke faa Steder Ætlinger af gamle danske Adelsslægter. Det er Skaanes »Slettebygd«; saaledes ser

Land og Folk ud f. E. omkring Skaanes betydeligste og minderigeste Stæder, Malmø og Lund.

Malmø (omtrent 45,000 Indbyggere) var i den senere Midalder og i det 16. Aarhundrede en af Danmarks vigtigste Stæder. Den havde da en meget livlig Befolkning, som i Grevens Fejde stod paa Københavnernes og Kristian den andens Side og meget tidlig sluttede sig til Reformationen, saa Malmø var et af Udgangspunkterne for den nye Lære i Danmark. Som et Minde om Stadens Betydning den Gang staar den anselige St. Peders Kirke i en ren og höjtstræbende Spidsbuestil. Endnu er Malmø Sveriges tredjestörste By og en vigtig Handelsstad.

Lund var i Oldtid og Midalder Skaanes Hovedstad og valgtes 1103 til Sæde for den første Ærkebisp i de nordiske Lande. Derved blev Byen paa en Maade det aandelige Brændpunkt i Norden. Her rejstes endnu i det 12. Aarhundrede den herlige romanske St. Laurentius Domkirke i Stil med Viborgs og ligesom denne med en Lönkirke; men alle Forhold i Lunds Domkirke ere större og mægtigere. De skönneste Dele af Kirken ere Forsiden med to vældige Taarne og den halvrunde Korslutning; begge Steder er den romanske Stils Hovedkendemærke, Rundbuen, anvendt paa den skönneste og mest mangfoldige Maade, som Afslutning for oven af Vinduer eller Portaler, som Kroning af söjlebaarne Gallerier og som fortløbende Langrækker under Tagskægget. Lönkirken er langt större end den i Viborg og bæres af kunstfærdig udhugne Söjler. I Lund findes et Universitet; ved Forbindelsen mellem Studenterne her og i København lærte i dette Aarhundrede danske og svenske hinanden at kende, og derved udvikledes Følelsen af Nordens Enhed. Denne »skandinaviske« Tanke fik sin skönne Indvielse, da Sveriges störste Digter, Esaias Tegnér, 1829 her i Lunds Domkirke lavrbærkronede Øhlenschlæger som Nordens Digterkonge i herlige Vers, der begyndte med de Ord: »Søndringens Tid er forbi«.

Ved Malmø begynder den store Jærnvej, der fører helt op gennem Sverige til dets Hovedstad Stokholm. Der fra udgaar en anden stor Jærnvej, der gennem det nordlige Sverig til sidst gaar ind i Norge og ender i Trondhjem. Følger man disse to Jærnveje, faar man i kort Begreb en Forestilling om, hvorledes den svenske Natur ser ud.

Fra den skaanske Slettebygd kommer man faa Mile nord for Lund ind i »Skovbygden«. Landet bliver nu skovrigt; men det er som i Danmark Bøgeskove, der brede sig over de runde Bakker og langs med den store Ringsø lige i Hjærtet af Skaane. Men der kommer dog snart Mindelser om, at man nærmer sig en anden Natur; store Stenrøser strække sig gennem Skovene, som lange Revler eller som udbredte Marker; Agrene blive mindre og ere fulde af Sten; de hegnes ikke længere af Jordvolde og levende Hegn, men af Staver, der er stillede sammen til Gærder, de saakaldte »Gærdesgaarde«; den danske firlængede Gaard forsvinder; Husene til en Gaard ligge mere og mere i spredt Uorden; de ere endnu af Bindingsværk, men Mellemrummene i Bindingsværket udfyldes nu ofte af Brædder. Saaledes forberedes man paa den ægte svenske Natur, efterhaanden som Jærnvejen stiger og nærmer sig Grænsen mellem Skaane og Smaaland.

Saa paa en Gang ser man i en Jærnvejsgennemskæring Granitten fremtræde blottet; det er ikke længere løse Stene, men det er det faste Graastensfjæld, som danner Underlaget for Sveriges Jordbund ligesom Kalken for Danmarks. Stenen er bleven sprængt, for at Jærnvejen kunde blive lagt. Snart ser man Graastenen brede sig mere og mere; den ligger ofte saa nær Overfladen, at Ploven skærer imod den, og mange Steder, især hvor Skoven er bleven ryddet, ligger den helt bar over vide Strækninger, mindre hyppig i bratte Skrænter end som flad Stenmark. Nu er ogsaa Plantevæksten bleven forandret; Bøgeskoven ses først blandet med Bartræer og Birk; men inden man er naaet ret mange Mile ind i Smaaland, er Bøgen helt forsvunden og afløst af de mørke Naaletræer og de lyse fine Birke. Hele Tonen over Landskabet er en anden; mens saftigt Grönt er den fremtrædende Farve i Danmark, spiller her den almindelige Farve mellem rødliggraat og violet. Stenen er graa eller rødlig, Barskoven har rødviolette Stammer og grönblaa Naale. Des friskere tage de grönne Birke sig ud, og mellem de mørke Skove blinker frem den ene klare blaa Sø efter den anden. Kun sparsomt ses smaa Agre med Havre eller Rug; Husene ere nu helt af Træ med Spaantag; enten staa de vaskede graa af Vejr og Vind, eller de ere malede røde. Folket her har kun ringe Udbytte af sin Avling; det er

Skovbruget, som giver den störste Fortjeneste; men Skovene ere nu mange Steder svært udtyndede og have givet Plads for øde Lyngheder eller Stenmarker.

Ved Næssjø Station i det nordlige Smaaland er man over 900 Fod over Havfladen. Ikke langt her fra i Syd ses det höjeste Bjærg i det sydlige Sverige, Hjeltsølaberget, over 1100 Fod höjt. Her fra falder Landet brat af mod Nord og Nordøst ned mod den store klare Sø Vetteren, ved hvis sydlige Ende Staden Jönkøping ligger overordentlig skönt, og mod Østergøtlands Slette. Nord for det sydsvenske Höjland gaar nemlig tværs over Sverig en Indsænkning, hvis dybeste Dele dækkes af store Søer, Veneren, der er Evropas störste Sø uden for Rusland og 100 Flademil stor, Vetteren, Hjelmaren og Mælaren. Denne Indsænkning er mange Steder frugtbar og veldyrket; selv om Kulturen sker med langt större Möje end paa Danmarks Jord, og den faste Sten tit stikker sit Hoved op over Mulden eller skæres af Plovjærnet, ligesom den störste Del endnu er dækket af Skov, saa ere disse Egne langt mere egnede til Agerbrug end Höjlandene i Syd og Nord. Her have derfor ogsaa fra Arildstid det egentlige Sveriges Hovedbygder ligget: De to Gøtalande øst for Veneren og paa begge Sider af Vetteren, skilt fra dem ved dybe Skovtrakter, længere i Nord Uplandene om Mælaren og Hjelmaren, nemlig det egentlige Upland med Vestmanland, Nerike og Sødermanland. Her til ere Landets ypperste historiske Minder knyttede, og her ligge endnu dets störste Stæder.

Rigets Hovedstad Stokholm (omtrent 216,000 Indbyggere) ligger der, hvor Mælaren gennem to meget korte Løb staar i Forbindelse med den salte Sø. Skuer man ud over Staden fra et höjere liggende Sted, ser man den ligge paa talrige Holme, mellem hvilke Vandet slynger sig ud og ind, og den livlige Stad hegnes rundt om tæt af alvorlige Skove og nøgne Klipper, saa Stokholm ved denne Blanding af Alvor og Liv bliver en af de skönneste Stæder i Evropa. Udmærket smukt paa en Bakke nær Vandet ligger det kongelige Slot, der er en mægtig Bygning af særdeles rene og skönne Former Paa en Ø for sig ligger Ridderholmskirken, der er overfyldt med Faner og Trofæer fra Sveriges stolte Fortid og gemmer de svenske Kongegrave, blandt disse Gustav Adolfs og Karl den tolvtes.

Som Handelsstad er Stokholm ved at blive indhentet af Rigets næststörste By, Gøteborg (omtrent 91,000 Indbyggere), der har en anderledes heldig Beliggenhed vendt mod Evropa ved Mundingen af den brede Gøtaelv og ved et udstrakt Kanal- og Jærnvejssystem i Forbindelse med det indre Sverige. I det svenske Aandsliv spiller Stokholm heller ikke den Rolle som København i Danmark, i det Landets to Universiteter ligge uden for Hovedstaden, det ene i Lund, det andet, det ældste i Norden (grundlagt 1477), i Upsala nord for Mælaren, til hvilken Stad og dens Omegn Sveriges ældste Minder i det hele ere knyttede, og hvor der ligesom i Linkøping i Østergøtland findes en prægtig gotisk Domkirke, en af de störste i Norden.

I Østersøen ud for Østergøtland ligger den mærkværdige Ø Gotland (af Störrelse som Fyn), der i Oldtiden og den tidligere Midalder spillede en stor Rolle som Mellempunkt for Handelen mellem Rusland—Konstantinopel—Østerleden paa den ene Side og Vestevropa paa den anden. Staden Visby er fuld af herlige Ruiner af Kirker, ligesom dens gamle Ringmur, i hvilken Valdemar Atterdag en Gang brød Hul for at komme ind i Staden, endnu er næsten fuldstændig bevaret. Ogsaa ude i Landbygden ere Kirkerne af en saa prægtig Udstyrelse som intet andet Sted i Norden, og af Gotlands Jord opgraves stadig store Mængder Oldsager og gamle Mønter.

Nord for Landet om de store Søer ligge de to Landskaber Værmeland og Dalarne. Her begynder atter Fjældnaturen, ikke længer som flade Stenmarker, men som anselige Aase, der gaa over i de norske Grænsefjælde. Værmeland og Dalarne ere begge særdeles skönne Landskaber, hvor de mørke Fjældskove afbrydes af rivende Elve, brusende Fosser og dejlige, klare Søer; men det er vilde, ufrugtbare og meget lidt opdyrkede Landsdele. Den sydlige Del af disse Landskaber er Sveriges egentlige »Bergslag«, Sædet for dets storartede Grubedrift, hvis Udbytte mest er Jærn, det bedste, der gives. Det er et fattigt, men flittigt og haardført Folkeslag, der bor her oppe; Dalkarlene ere mere end en Gang optraadte i Sveriges Historie som Bøndernes Talsmænd baade i Ord og Gerning.

Nord for Dalarne kommer Norland, der indtager mere end Halvdelen af Sveriges Omraade, men er meget

tyndt bebygget. Det har ikke spillet nogen synderlig Rolle tidligere; men det er Sveriges Fremtidsland, dets Amerika inden for dets egne Grænser. Det gemmer i sine Vildmarker umaadelige Rigdomme af Ved og Malm, der efterhaanden ville blive udnyttede, eftersom Jærnbanenettet naar her op, og efter som de store prægtige Elve, maaske Evropas anseligste ved Bredde og Vandmasse, blive befærdede.

Kommer man höjt op imod Nord, saa naar man over Polarkredsen ind i Midnatssolens Land. Her ses øde Höjsletter og Fjældsider, hvor Plantevæksten bliver fattig og Skoven forkrøbles; kun Lappen røgter sine Rener og fisker i de store Vande.

Øst paa hinsides Bottenhavet ligger Finland, der indtil 1809 var en svensk Rigsdel, men nu hører til Rusland, om det end har en vis Selvstændighed. Det er et fattigt Land med et haardt Vejrlag; det bestaar næsten udelukkende af Skov og Søer; dets Befolkning fører et trælsomt Liv og har især at kæmpe med Frosten, der ofte afsvider hele Aarets Afgrøde, mens den endnu staar paa Roden, og udsætter Folket for Hungersnød og Hungersygdomme. Dette Folks ihærdige stadige Kamp med den haarde Natur og dets heltemodige Strid i 1809 mod den russiske Overmagt er besunget af Runeberg i udødelige Sange. Kun en Syvendedel af Folket, deriblandt de fleste dannede, ere svensktalende; de øvrige tale det bløde, skönne finske Sprog, der hører til en helt anden Sprogstamme end de fleste andre evropæiske Sprog; men den fælles Historie og Kultur har smeltet de to oprindelig vidt adskilte Folkestammer i Finland sammen til en uløselig Enhed. — Landets Hovedstad er Helsingfors ved den finske Bugt med omtrent 49,000 Indbyggere.

Svenskerne staa i Karakter og Sæder som i Sprog de danske nær; men en anden Natur og til Dels en anden Historie have dog sat nogen Forskel. Svenskernes Karakter har flere lysende Træk, men er ikke saa harmonisk som den danske. Svenskeren er mere et Stemningsmenneske, der veksler mellem Overvurdering af sig selv og Selvforagt. Han er ridderlig, höjsindet, ædelmodig indtil Ødselhed; men han er letsindig, en Elsker af klingende Fraser og udvortes Stads. De lavere Klasser føre et nöjsomt og flittigt Liv; men i Folkets øvre Lag er megen Humbug trængt ind, og megen

Tid spildes i ørkesløs Ladhed. I den Strid, der for Öjeblikket føres i Norden mellem gammelt og nyt, spille Svenskerne en mere underordnet Rolle end Danskere og Normænd.

Norge.

Der kan ikke let tænkes större Modsætning mellem to Landes Naturforhold end den, der finder Sted mellem Danmark og Norge. Danmark er et Sletteland, udelukkende bestaaende af løse Jordlag, hvorved det næsten overalt er blevet muligt for Mennesket at paatrykke Landet sit Præg og indtage det til Brug for sine Kulturöjemed. Norge er ved Siden af Svejts det mest udprægede Bjærgland i Evropa; den faatallige Befolkning er spredt over et uhyre stort Omraade; Naturen, fremfor alt det faste Fjæld, har aldeles Overtaget over de sparsomme Spor af menneskelig Virksomhed.

Og dog ligner det Folk, der bebor de norske Fjælde, i Grunden næsten i alt det danske. Vel har det strængere Slid under ublide Livsvilkaar og den haarde, ofte trykkende Natur givet Normændene et större Alvor, et tungere Sind og en stærkere Vilje, end de danske have; men Grunden i begge Folks Karakter er den samme. Den fælles Oprindelse, den lignende Udvikling og den i lange Tider fælles Historie, fremfor alt det fælles Aandsliv og Sprog have i höjere Grad end den udvortes Natur formaaet at paatrykke de to Folk og Riger et lignende Præg. Det er de samme Tanker og Rørelser, der sysselsætte Sindene syd og nord for Skagerak, det er de samme Digtere, der finde Ørenlyd hos Folkene, de samme Luftninger ude fra Evropa, der samtidig trænge ind i de to Lande, og op fra Folkebunden udspringe ensartede fornyende Kildevæld for Fremtidens Udvikling.

I en vis Forstand kunne maaske Norges Overfladeforhold bedst forstaas ved en Sammenstilling med Sønderjyllands. Paa Sønderjyllands Østside skyder den ene Fjord

ved Siden af den anden sig ind i Landet, somme Steder næsten til dettes Midtlinje. Omkring disse Fjorde med dybt Vand höjner Landet sig brat, saa Landets höjeste Punkter næsten alle ligge meget nær ved den østlige Kystlinje. Der bliver kun Plads til faa Aaløb, som med ringe Vandmængde, men stærkt Fald ile mod Øst ned til Havet. Mod Vest gaar der derimod en Række af anselige Vandløb, som udspringe nær Landets østlige Rand og flyde i Dalbunde, der efterhaanden blive bredere og bredere, medens de Höjdedrag, der have fulgt dem paa hver Side, blive fladere.

Norges Vestkyst frembyder lignende Forhold som den sønderjyske Østkyst. Ind i Norges Vestkyst gaar der et Utal af lange smalle dybe Fjorde, paa hvis Bredder Fjældene rage stejlt op, saa at ogsaa her Vandskelslinjen og Landets höjeste Punkter ligge nær ved Havet, der optager korte Elve med et rivende Fald og hvirvlende höje Fosser. Fra denne Vandskelslinje, der ligesom Sønderjyllands er forholdsvis flad for oven, udgaar mod Syd og Sydøst langstrakte Dalfører, indesluttede af Fjælde, der efterhaanden, mens de blive lavere og gaa over i jævnere Aase, fjærne sig fra hinanden, saa Dalbunden bliver bredere. I hvert Dalføre gaar der Vanddrag, som paa den lange Vej svulme op til mægtige Elve med stor Vandmængde. Imod Nord paa den skandinaviske Halvø kommer Grænsen mellem Norge og Sverige til at falde sammen med Vandskellet. Hele det østlige Affald hører saaledes her til Sverige.

En Forskel kommer imidlertid til, der i höjeste Grad faar Sammenligningen mellem Norge og Sønderjylland til at halte. Det er den almindelige Forskel mellem Danmarks og Norges Natur, der stærkest træder frem i Norges Vestland. Alene Höjdeforskellen er uhyre stor. Mens Skamlingsbanke er 360 Fod höj, rage de norske Fjælde næsten lodret flere tusende Fod op over Fjordenes Vandspejl, og paa Höjderyggen noget længere inden for findes Norges höjeste Punkter med indtil 8000 Fods Höjde (saaledes Store Galhøpiggen i Jotunfjældene 7700 Fod; Skagastølstinderne sammesteds 7500 Fod; Snehætten i Dovrefjæld 7200 Fod).

Norge er vistnok det skönneste Land i Evropa. Om end Svejts frembyder en lignende Fjældnatur og Italien en sydlig Skönhed af en helt anden Art, saa kunne disse Lande dog næppe stilles ved Siden af Norge, der har den

store Fordel, at Naturen dér endnu mange Steder er uforandret af Menneskehænder, staar frisk og fri som den Dag, da Menneskene først naaede saa langt mod Nord. Man kan forstaa det, naar man faar at vide, at Agerlandet i Norge ikke indtager större Fladerum, end Fyn er stort. Norges Vestkyst er aldeles enestaaende i Evropa; Skotlands Vestkyst har vel et lignende Præg, men i langt ringere Storslaaethed. De flere tusende Fod höje Fjælde, som rage umiddelbart op over de lange, vidt forgrenede Fjorde eller kun levne Rum til en ganske smal Forstrand og som snart stryge i lange Kæder med lige Ryg, snart rejse sig brat op i spidse Horn, de grönne Engpletter og smaa Agre for neden — undertiden ogsaa Frugthaver, der trives godt i Læ af Fjældene i den varme Sommer og de lange Dage — höjere oppe udstrakte Fjældmarker og Skove med Birkens lyse Løv mellem Bartræernes mørke Naale, oven over dem atter det nøgne Fjæld og øverst de vældige Isbræer, der mange Steder række langt ned og næsten mødes med Fjordens Vande — ud over Fjældsiden rislende Bække, der ofte styrte sig som Fosser flere Hundrede Fod ned ad Klipperne, — alt dette frembyder et vidunderlig skönt Skue i Sommerdagen, naar baade Fjord og Bræ og Himmel glitrer i Straaleglans, eller i de lyse stille milde Nætter, hvor Aften- og Morgenrøde mødes og faar Ismarken for oven til at rødme Natten igennem.

Skönnest af de norske Fjorde er maaske Hardanger Fjord. Langt strængere viser denne Blanding af Fjæld- og Fjordnatur sig i Sognefjorden, der trods sine 20 Miles Længde ofte er saa smal og omgiven af saa höje Fjælde, at kun et ringe Stykke af Himlen ses for oven og Sindet knuges under Omgivelsernes Haardhed.

Langs hele Norges Kyst, kun afbrudt paa ganske enkelte Steder, gaar der en Skærgaard, som danner Fjældenes lavere, spredte Forposter mod Havet. Her ud til den aabne Sø svinder Planteverdenen ind af Brist paa Næring i den haarde Bund og paa Grund af Stormene, saa Naturen her bliver höjst ensom og frygtelig alvorlig; man ser kun det store Hav og den graa Sten.

En anden Art af Ensomhed findes oppe paa Höjderyggen. Ogsaa her sygner Plantevæksten, og kun forkrøblede Birke og Lyngplanter gro paa de øde Vidder, der

bestaa af en Blanding af vidtstrakte Moser og flade Stenmasser med Udsigt til de evige Ismarker og de enkelte bratte Tinder. Fjældbækkene have skaaret sig Revner ned i Stenen, og følger man disse, blive de efterhaanden mindre trange, men dybere; Plantevæksten begynder igen. og lidt efter lidt rejser sig Storskoven, eftersom Revnerne blive til Dale og den omgivende brede Fjældmark svinder ind til adskillende Kæder og Aase. I en saadan Höjfjældegn, Dovre, er Digteren Bjørnson født; hans Opvækst tilhører derimod en af Norges skönneste Fjordtrakter, Romsdalen.

Norges Hovedstad Kristiania (omtrent 135,000 Indbyggere) ligger for Enden af den lange Fjord, der lige i Nord for Skagen skærer sig ind i det sydøstlige Norge, hvor der findes de mest udstrakte og frugtbare Dale, gennem hvilke Landets störste Elve höjt oppe fra føre Tømmerstokkene ned til Handelsstæderne ved Fjorden. Kristiania har afløst det gamle Bispesæde Oslo, der laa lidt østen for ved en anden af Fjordens inderste Vige; men Kristiania selv er en nymodens By, saa godt som helt fremstaaet i dette Aarhundrede. Den norske Hovedstad er ved Siden af Bergen Rigets vigtigste Handelsstad og Sædet for Regering, Storting (Rigsdag) og Universitet, men udøver hverken i økonomisk eller aandelig Henseende paa langt nær en Indflydelse som København i Danmark. Af interessante Bygninger findes grumme faa; af Samlinger har kun Oldsagssamlingen stor Værdi og overgaar, hvad Jærnalderen (Vikingetiden) angaar, det københavnske oldnordiske Musæum. Der findes t. E. et udmærket bevaret og fuldt udrustet Vikingeskib, hvori en Gang en Søkonge har været gravlagt. Det blev udgravet for faa Aar siden. Savnet af hyggelige og smagfulde Forlystelsessteder gör ogsaa sit til at forringe Byens Tiltrækningskraft. Men Omegnen er udmærket smuk; man har her den blanke Fjord med Øer og Odder, langstrakte, blaanende Aase med skovklædte Lider og Udsigter til de höje Fjælde i Vest. Nogle Mile nordøst for Kristiania ligger Gaarden Ejdsvold, hvor det norske Folks Udsendinge i Aaret 1814 under vanskelige Kaar samledes og vedtog den meget demokratiske Grundlov. Endnu höjere oppe ved Bredden af Norges störste Indsø, den langstrakte Mjøsen, ligger Hamar med Ruiner af en romansk Domkirke.

Byerne om Kristianias Fjord og langs Landets Sydøstkyst leve især af Tømmerhandel; saaledes Frederikshald (hvor Karl den tolvte faldt 1718), Drammen (20,000 Indbyggere), Lavrvig, Skien (Fødested for Nordens största nulevende Digter, Henrik Ibsen) og Kristianssand (Digteren Henrik Wergelands Fødeby). Her hører tillige Hovedmassen af Norges umaadelige Handelsflaade hjemme; Norges största Rederby er Arendal. Er man kommen uden for Landets Sydpynt, Lindesnæs, bliver Fiskeriet Befolkningens vigtigste Indtægtskilde, og Fiskehandel Hovednæringsvejen i Byerne. Stavanger (22,000 Indbyggere, med en interessant romansk-gotisk Domkirke) er Hovedpladsen for Sildehandelen, Bergen derimod Afsætningsstedet for det store nordlandske Torskefiske.

Bergen (omtrent 47,000 Indbyggere) er Norges næststörste By og i adskillige Maader Kristianias Medbejler. Det er en livlig og meget borgerlig Stad. Dens Befolkning er den kvikkeste og mest oplyste i Norge; et paafaldende stort Tal af Landets store Mænd ere fødte her; alle Navne overstraales dog af Skaberen af hele det dansk-norske Aandsliv i den nyere Tid, Ludvig Holberg, for hvem Bergenserne have rejst en meget karakteristisk Statue. Byen har altid haft et meget verdensborgerligt Præg, i Midalderen var her saaledes en Aflægger af det nordtyske Hanseforbund, der teede sig med en ofte utrolig Raahed og Voldsomhed. Af de ikke faa prægtige Kirker, Byen den Gang indesluttede, er nu kun et Par tilbage. Derimod staar som en Levning af Kongsgaarden endnu Haakonshallen, opført i Norges mest glimrende Tid i det 13. Aarhundrede af Kong Haakon Haakonsön (kendt gennem Ibsens Digtning »Kongsæmnerne«). Den er uden Sammenligning den mærkeligste verdslige Bygning fra Nordens Midalder; i sit øvre Stokværk rummer den en prægtig Riddersal med spidsbuede Vinduer.

En endnu mere interessant gammel Bygning er Domkirken i Trondhjem (omtrent 24,000 Indbyggere) i det frugtbare, forholdsvis jævne Land længere mod Nord om den brede Trondhjems Fjord. Her var i Oldtiden og i den ældre Midalder Norges Hovedbygd, Trøndelagen. Did vendte sig Olaf den hellige, da han efter at være fordreven fra den norske Trone atter søgte hjem, og han faldt her i Kampen ved Stiklestad længere inde ved Fjorden. I Trondhjem blev han jordfæstet,

og her rejstes senere over hans Grav den nordligste, störste og prægtigste Domkirke i Norden ved det norske Ærkebispesæde. Hele Midalderen igennem blev der bygget paa Kirken, uden at den maaske er bleven helt færdig nogen Sinde. Dens lange Bygningstid har selvfølgelig affødt mange Ændringer i Stil og Plan; men Særpræget for den er den ejendommelige engelske Udvikling af baade romansk og gotisk Stil, der her i Norden saa godt som kun spores paa Norges Vestland. Kirkens ældste Del er Korets Arme i romansk Stil; gotisk er derimod baade Kor og Langhus. Dette sidste ligger imidlertid helt i Ruiner. Kirkens prægtigste Del er et Kapel saa stort som en hel Kirke, der er bygget øster ud fra Koret og skilt fra dette ved en Opbygning af luftige slanke Spidsbuer over hinanden, udfyldte med Stavværk. I det hele ere ikke blot alle Forhold i Kirken storartede, men alle Enkeltheder ere smykkede paa den mest overdaadige Maade med Billed- og Stenhuggerarbejde. Over Korsskæringen er der rejst et vældigt Taarn, der nu staar spirløst og vanrøgtet. — Ud for Trondhjem ligger i Fjorden Munkholmen, hvor Griffenfeld sad fangen.

Nord for Trondhjem bliver Norge indskrænket til alene at omfatte det vestlige smalle Affald af Fjældene, mens Landet mod Øst ned til Bottenhavet hører til Sverige.

Det norske Nordland ligner i sin sydligere Del det vestenfjældske Norge; dog ere Fjældene lavere og Skærgaarden betydeligere, mens Skovene trække sig mer og mer ned i de beskyttede og lavere Dele af Fjorddalene og efterhaanden blive lavere og mere forkrøblede. Ved Lofoten, hvor det store Torskefiske drives, springer Skærgaarden langt frem i Søen. Efterhaanden runder Landet sig af mod Nord og Øst, og Fjordene, hvis Retning tidligere har været i Øst-Vest, munde nu ud i Nord og længere fremme i Øst. Vi ere nu naaede rundt om Norges og Evropas nordligste Pynt, Nordkap, en aldeles nøgen lodret opstigende Klippe paa en lille Ø, Magerø. Her fra strejfer Blikket uden Grænse ud over det umaadelige Hav, hvis Bølger höjere oppe i Nord ere stivnede til et evigt Islag omkring Nordpolen.

Hvilken Forskel paa Naturen ved Nordens Sydgrænse og her oppe i Nærheden af Polen! Her staar den nøgne Sten i det golde skibløse Hav, hvor Livet kun træder frem i de mange Havdyr og de utallige Søfugleskarer, der bo paa

Fjældets Sider, her, hvor de faa Mennesker fører den haardeste Kamp for Tilværelsen. Hist nede i Syd mellem Bælter og Sunde findes derimod den frugtbareste Jord bølgende i lave Bakkerækker med grönne Enge eller Bøgeskove lige ud til det smilende Hav, der oplives af mange Sejlere, mens i Landet By slutter sig til By og Hus til Hus, med Abildgaarde og fyldte Lader.

Norden.

Et geografisk Omraade kan afgrænses paa forskellig Maade efter den Bestemmelse, man i et givet Tilfælde særlig lægger Vægt paa. Man kan se hen til Landets naturlige Forhold, dets Afgrænsning ved Bjærge og Have, dets Ensartethed i Vejrlag, Jordbundsforhold eller Plantevækst; men man kan ogsaa tage Hensyn til det Folk, der bor inden for det givne Omraade og sætte Grænsen dér, hvor to Folk mødes. Folkegrænsen kan atter sættes, enten hvor Sprogskellet er, eller paa det Sted, hvor til den oprindelige Blods- og Stammeenhed strækker sig, eller hvor til Folkets ejendommelige Kultur og aandelige Særeje har bredt sig. I de sidste Tilfælde faar man en historisk Grænse. Et Slags historisk Grænse er ogsaa den, som til en given Tid dannes ved de politiske Forhold, der skaber en Adskillelse mellem Stat og Stat, men ofte uden Hensyn til det virkelig historisk eller folkelig givne.

Rent fysisk set er Skandinavien det store Fjældland i det nordlige Evropa, der skilles fra den øvrige Verdensdel dels ved Have, dels ved store, aabne Slettelande af en helt anden Karakter end det nordiske Klippeland. Det omfatter Norge og Sverige. I Nordøst danner Finland Overgangen til Østevropa. Finlands naturlige Grænse mod Rusland er en Linje dragen fra det hvide Hav til den finske Bugt ved Ruslands Hovedstad, St. Petersborg. Her har der en Gang fra Ishavet til Østersøen gaaet et mægtigt Havstræde, som helt gjorde den nordiske Halvø til en Ø. Som Levninger af dette Sund findes her endnu Evropas störste Søer, Ladoga

og Onega. Hinsides Finland ligger saa det uendelige russiske Sletteland, helt uden Bjærge af faste Sten. Nordens øvrige Grænse dannes af brede Have: Østersøen, Vesterhavet og Nordhavet; mod Nord beskyller Ishavet dets Klippekyst. Kun paa et Sted nærmer den nordiske Halvø sig Mellemevropa. Det er der, hvor de danske Øer og den jyske Halvø danne ligesom en Bro over Havet. I fysisk Henseende betegner Danmark sammen med Sydsverige en Overgang mellem Skandinavien og Mellemevropa.

Indtil 1864 faldt Nordens politiske Grænser sammen med de naturlige og historiske. Vel var Overgangslandet imod Nordøst, Finland, i 1809 blevet forenet med Rusland, dog med Bevarelse af en selvstændig Stilling; men den faste tusendaarige Sydgrænse, Ejderen, var bleven bevaret. Først 1864 blev Sønderjylland ved Østerrigs og Pröjsens Erobringstog imod Danmark skilt fra Moderlandet, og en Bestemmelse i den mellem de nævnte to Magter afsluttede Pragtraktat i 1866 om en delvis Genafstaaelse af Sønderjylland til Danmark er hidtil ikke bleven udført.

Spörger man, hvor langt Norden politisk set gaar den Dag i Dag, da lyder Svaret: Norden omfatter de tre Riger Norge, Sverige og Danmark med Island. Spörger man derimod, hvor langt naa de nordiske Sprog, da maa uden for den politiske Grænse medregnes de 200,000 dansktalende i Sønderjylland og de 300,000 svensktalende i Finland. Nationalt set er dertil hele Befolkningen i Sønderjylland syd for den nuværende Sproggrænse til Danevirke og Slien og i Svans en Del af det nordiske Folkelegeme, da den er af dansk Oprindelse, og om hele Finlands Befolkning, ogsaa om den finsktalende Del, kan det siges, at den har den nordiske ejendommelige Kultur, Livsbetragtning og Kristendomsopfattelse.

Hvor stort er Norden?

Sønderjylland	omtrent	150	Flademile
Kongeriget Danmark	„	700	„
Island	„	1,850	„
Norge	„	5,800	„
Sverige	„	8,000	„
Finland	„	7,000	„
i alt	omtrent	23—24,000	Flademile

Paa dette udstrakte Omraade bo:

i Sønderjylland . . .	omtrent	400,000	Mennesker
Kongeriget Danmark	„	2,100,000	„
Island og Færøerne .	„	100.000	„
Norge	„	2,000,000	„
Sverige	„	4,700,000	„
Finland	„	2,200,000	„
	i alt omtrent	11,500,000	Mennesker.

Af denne Befolkning er der 2,300,000 som tale Dansk, 2,000,000 norsktalende, 5,000,000 svensktalende og 100,000 Islændinger og Færinger, der tale et Sprog, som i alt væsentligt er den gamle »danske Tunge«, det Sprog som i Oldtiden og den tidligste Midalder taltes i hele Norden, og hvoraf Dansk-Norsk og Svensk ere afledte. I det hele tale 9,400,000 Mennesker et nordisk Tungemaal.

I hele Evropa bor der ikke lidt over 300 Millioner Mennesker. Nordboerne udgöre altsaa kun en ringe Del af Evropas Befolkning. Anderledes Betydning vinder det nordiske Folk, naar man betragter det i Historiens Lys eller ser hen til den Plads, det i Kultur har tilkæmpet sig blandt Nationerne, og Værdien af de Tankeretninger og Fremtidsströmninger, der for Öjeblikket ere oppe i Norden.

To Gange have Nordboerne grebet dybt ind i Verdensudviklingen. Den første Gang var i det 9., 10. og 11. Aarhundrede, da den kristne Verden var paa Veje til at synke sammen i Kraftesløshed og Affældighed. Da drog Normannerne, Mænd fra alle Nordens Lande, om end i langt overvejende Grad fra Danmark, ud paa alle Have, nedsatte sig i baade England, Frankrig og Italien og gød nyt Blod i de gamle Folks Aarer. Ved Vekselvirkningerne mellem den gamle og den nye Befolkning dannedes nye kraftige Folkeslag, og herved fremkaldtes et almindeligt Opsving i Evropa paa alle Omraader, saaledes at Nordboernes Bidrag ikke er det mindst kendelige deri.

Anden Gang var i det 17. Aarhundrede. Da laa Tyskland afmægtigt og ødelagt for den katholske Kejsers Fødder, og Katholicismen var paa Veje til at tage Herredömmet igen i Verden. Det hindredes ved det lille svenske Folk, som under sin geniale Konge Gustav Adolf havde Mod og Dygtighed nok til at standse Katholicismens Sejersgang.

Hvad der fra Tid til anden har gaaet gennem Evropa

og bevæget Sindene eller frigjort Aanderne, er som oftest fyldigt og rigt blevet optaget i Norden og har her fundet et ejendommeligt Udtryk. Den gamle nordiske Lovgivning, den islandsk-norske Sagaskrivning, Sakse's Historieværk og den danske Folkevise, den svenske Helgeninde Brigittes Syner vidne om, at Norden i Midalderen kom op paa Höjden af Evropas Kultur. Reformationen gik inden lang Tid igennem i Norden; den franske Dannelse fra det 17. Aarhundrede, den tyske religiøs-pietistiske Livsopfattelse lidt senere (Brorson, Ewald), det 18. Aarhundredes Humanisme (Holberg), den vaagnende Sans for den græsk-romerske Oldtid sidst i forrige Aarhundrede, den romantiske Bevægelse fra Begyndelsen af dette Aarhundrede, alt er blevet optaget her, stundum mere i det ene end i det andet af Nordens Lande. Særlig den klassiske Bevægelse og Romantikken tæller Nordboer blandt deres ypperste Repræsentanter. En Sønderjyde, Carstens, gennemførte først de klassiske Principper i Malerkunsten, en anden Dansker, Harsdorff, gav dem meget tidlig saare skönne Udtryk i Bygningskunsten, Svenskeren Sergel indledede Bevægelsen paa Billedhuggerkunstens Enemærker. Ved Siden af ham kan nævnes hans Ven, den danske Maler Abildgaard; men dens ypperste Mand og fuldendte Mester er Bertel Thorvaldsen. Romantikken og den vaagnende Interesse for det gamle Norden fremkaldte en Række udmærkede Digtere, i første Række Øhlenschlæger, Grundtvig og Tegnér; det var ogsaa en Nordbo, Henrik Steffens, der blev Romantikkens mest karakteristiske Naturfilosof.

Jævnsides dette Arbejde paa at give Aandsindholdet Udtryk i skönne Former har ogsaa den rent videnskabelige Bearbejdelse af Naturens og Menneskelivets Fremtoninger haft sine fremragende Udøvere i Norden, og paa flere Videnskabers Omraade ere Nordboerne blevne Banebrydere. Danskeren Tyge Brahe († 1632) var den første, der systematisk undersøgte Himmelrummet, Niels Steensen († 1686) fra København var en af Verdens berömteste Anatomer og har grundlagt Geologien (Læren om Jordens Bygning og Historie), Svenskeren Linné († 1778) har skabt Botanikken (Læren om Planterne) som Videnskab, Svenskeren Berzelius († 1848) var Omskaber af Kemien, Rask († 1832) har samtidig med Tyskeren Bopp opdaget Lovene for Sprogenes Sammenhæng og Udvikling, og i vort Aarhundrede er endnu

en Videnskab, den forhistoriske Arkæologi (Oldkyndighed) udgaaet fra Norden (Thomsen, Sven Nilsson, Worsaae).

Men et Folk lever ikke af Fædrenes Ære; Spörgsmaalet er derfor nu, hvorledes det for Öjeblikket staar til i Norden?

Materielt set ere de nordiske Folk naaede saa vidt frem, som de efter deres Vilkaar have kunnet naa Det danske Landbrug og den svenske Grubedrift og Værkflid ere höjt udviklede, og den norske Sømandsstand gör Norden den störste Ære. Men ogsaa politisk taget hører Norden til de fremskredne Lande. Individets Ret er saa ukrænkelig som i intet Land undtagen England. I Norge er der naaet længst frem i Retning af folkeligt Selvstyre. Det danske Folk kan vel ikke i Djærvhed og Uafhængighedsfølelse maale sig med det norske; men i dets indre og ydre Kampe er det dog gaaet fremad i politisk Indsigt, i Dygtighed og Selvfølelse, ligesom den Del af det, der er under fremmed Herredömme, Sønderjyderne, ikke har mistet noget af den frejdige Forhaabning til Fremtiden. En væsentlig Andel i det Arbejde, der er gjort for at fremhjælpe den danske Almue i aandelig Udvikling, skyldes Grundtvig og hans Venner. Sverige er paa dette som paa andre Omraader længst tilbage af de nordiske Lande.

Samtidig med den politiske Udvikling forekommer der i Norden stærke aandelige Brydninger af anden Natur. Nye Tanker trænge ind fra den øvrige Verden, frugtbargöre Aandslivet, fremkalde Digterværker og drøftes i Videnskaben. Det er Spørgsmaal om Menneskets Forhold til Naturen, om Ordningen af Samfundstilstandene, om Menneskelivets Sædelighedskrav. Under disse Kampe klares Anskuelserne, Synskredsen udvides, Viljerne fæstnes. Som et praktisk Udbytte kan nævnes, at Kløften mellem de forskellige Samfundslag mere og mere udfyldes, saa der bliver en jævn Overgang fra Samfundets Höjder til dets brede Grundlag. Kun faa Steder i Verden stille Samfundsklasserne sig i det daglige Liv saa velvillig til hinanden som i Norden, ikke mindst i Danmark. Hermed hænger sammen, at der hos de i udvortes Henseende heldig stillede som oftest findes en varm Interesse for de smaa og nødlidende i Samfundet. Disse Forhold ere de bedste Betingelser for, at en Forsonlighedens og Fredens Aand kan brede sig i Folket og derved give en velskikket Jordbund for al god Vækst.

Graasten.

(Tilföjelse til Side 144).

Sønderjyllands störste Gods Søgaard var i over 300 Aar i Familien Ahlefeldt's Eje. Slægten var henimod Reformationstiden delt i to Linjer, der begge boede paa Søgaard Slot; men da de idelig laa i Strid med hinanden, var der paa langs igennem Borggaarden opført en höj Mur for at danne en Adskillelse mellem de to Husstande. Gregers Ahlefeldt, der i det sekstende Aarhundrede ejede Søgaard sammen med sin Broder Frans, foretog sig at bygge en Avlsgaard ved den sydvestlige Vig af Nybølnor, Sildekulen, der den Gang gik noget længere ind i Landet end nu. Stedet var da et Overdrev med Skov ned til Vandet. Det først opdyrkede var den saakaldte Troldslykke, der stadig er berygtet for Spøgeri. Her findes endnu den oprindelige Gaards Grundvold i Jorden. Avlsgaarden kaldtes Graasten*), sandsynligvis fordi der i Troldslykken har været en Samling Stensætninger fra Oldtiden. Paa Store Solt Overdrev i Angel kaldtes saaledes et Sted »de graa Sten«, fordi der her fandtes en Række hedenske Gravkamre.

Grundlæggeren af Gaarden Graasten, Gregers Ahlefeldt, faldt i Ditmarsken 1559, og Gaarden tilfaldt da Sönnen Hans og derefter den yngre Gregers. Da Gaarden var ødelagt ved en Ildebrand 1599, opførtes den paa en Holm i Vigen paa det Sted, hvor nu Slottet ligger. Straks efter inddæmmedes den inderste Del af Vigen, og derved opstod de nuværende Ferskvandssøer. Efter den yngre Gregers fulgte atter en Sön Hans, der levede over Evne og derfor 1648 maatte sælge Ejendommen, som efter Gaardens Flytning var bleven et selvstændigt Gods, til Hertug Filip af Lyksborg, som ejede det meste af Sundved. En Frænde og Svoger til Hans Ahlefeldt ejede det halve Søgaard. Dennes Sön var Frederik Ahlefeldt († 1686), der Tid efter anden blev Vicestatholder i Hertugdömmerne, Statholder i

---

*) I tyske Skrifter: Grauestein, (Grouwstein, Grouwstehen, Grawstein og Grauenstein); deraf senere ved Ombytning af w og v Gravenstein (undertiden endog Grafenstein), der tidligere ofte i dansk Bogsprog blev gengivet ved det meningsløse »Gravensteen«.

København, Greve og (efter Griffenfeldts Fald) Storkansler. Han købte 1662 Graasten med Fiskbæk for 65,000 Rigsdaler af Hertug Filip, der altsaa kun havde været Ejer deraf i 14 Aar. Frederik Ahlefeldt, der ogsaa erhvervede Tranekær Len paa Langeland, satte stor Pris paa Graasten, opførte her et stort og prægtigt Slot i Steden for den hidtilværende mere tarvelige Herregaard og boede her jævnlig som Statholder. Hans Sön Frederik († 1708) byggede videre paa Slottet og opførte særlig det endnu staaende meget smukke Kapel, der skal være indrettet efter Jesuiterkirken i Antwerpen (Anvers). Broderen Karl Ahlefeldt († 1722), blev ligesom Frederik og Faderen Statholder i Hertugdömmerne og var ligesom disse virksom for Sønderjyllands nærmere Tilslutning til Kongeriget, der som bekendt blev iværksat ved Indlemmelsen 1721. Da Karl Ahlefeldts Formuesforhold trods hans store Indtægter vare slette, maatte de sønderjyske Godser efter hans Død sælges 1725. Karl Ahlefeldts ældste Sön Frederik beholdt de langelandske Godser, der endnu ere i Slægtens Eje. — En Datter af Storkansleren, altsaa en Søster til de to sidste Ejere af Slottet Graasten, Sofie Amalie, var gift med Hertugen af Avgustenborg. Hendes Sön, Hertug Kristian Avgust, købte for sin Moders Penge Graasten med Fiskebæk og Kiding, der fra nu af hørte til de avgustenborgske Godser. I Aaret 1757 brændte det meste af Slottet paa Kapellet nær. Det blev 1758 genopført af Hertug Frederik Kristian. Den sidste af de avgustenborgske Hertuger, Kristian Avgust, foretog 1842 en delvis Ombygning og opførte da den imod Søen vendende Flöj med Spiret. Ved denne Tid forsvandt ogsaa de gamle Grave. Efter det holstenske Oprør, da den danske Regering købte alle de avgustenborgske Godser, blev ogsaa Graasten 1852 Statsejendom. Regeringen, der ønskede at bringe Godserne paa danske Hænder, afhændede 1861 og 1862 Graasten med Fiskebæk og Skovene for 504,000 Rigsdaler til Grev Moltke-Hvidtfeld, der efter Krigen, da det særlig gjaldt om at bevare de store Ejendomme for danske Ejere, 1865 skyndte sig at afhænde Godserne til den tyske avgustenborgske Hertugfamilie. Slottet ejes nu af Kristian Avgust's Sönnesøn, Hertug Ernst Gynther.

Byen Graasten opstod for et Par Hundrede Aar siden ved den Vej, som førte om den da anlagte Dæmning, og

blev et Led i Landevejen Sønderborg-Flensborg. Medens det først kun var Slottets Betjente, som fik Bolig her, solgtes der i Slutningen af Aarhundredet Jordlodder til Selvejendom, og der bosatte sig forskellige Haandværkere paa Stedet. I forrige Aarhundrede voksede Byen jævnt og fik blandt andet en Skolebygning. Det var især Hertug Frederik og hans Hustru, den danske Kongedatter Lovise Avgusta, der forskönnede Byen ved Anlæg af Spasereveje m. m. Som Gæst ved det lille Hof har Baggesen her skrevet sine poetiske Epistler og flere Skrifter. Efter 1800 blev Graasten tillige en lille Handelsplads og voksede i Folketal. Efter Aarene 1848—50 og Avgustenborgernes Fordrivelse blev Byen frigjort for Herskabets Indflydelse, og Slottet har derfor ikke længere den samme Betydning som för. I den nyeste Tid er der blevet bygget et stort Badehotel ved Vigen (Sildekulen). Der er ogsaa gjort en Del for at forskönne Egnen, om der end er gaaet noget hensynsløst til Værks ved Udhugningen i Skovene. Byen har nu 1075 Indbyggere.

Det saakaldte Graastener-Æble er opkaldt efter Byen. I Følge ældre Optegnelser synes Grev Karl Ahlefeldt, vistnok fra Italien, at have indført det Æbletræ (Ville blanc), der blev Stamtræ for den smukke Frugt, der nu er udbredt overalt, men dog trives særlig godt i Haverne ved Graasten.

Folketallet i Kongeriget Danmarks Købstæder og större Landsbyer.

Da Bogens Angivelser af Indbyggerantallet i de danske Købstæder til Dels ere noget forældede, hidsættes Resultaterne af Folketællingen i 1880 (for de to første Byers Vedkommende 1885).

29,000 Indbyggere har Aarhus (1885), 26,000 Odense (1885), 14,200 Aalborg (1880), 13,500 Randers, 12,700 Horsens, 9000 Helsingør, 8300 Fredericia, 7,700 Viborg, 7200 Svendborg, 7100 Vejle, Kolding, 6500 Rönne, 6100 Slagelse, 5900 Roskilde, 5400 Nyborg, 5300 Nakskov, 4800 Næstved, 4600 Nykøbing (Falster), 4300 Hjörring, 4200 Tisted, 4000 Korsør, 3900 Ribe, 3500 Varde, Faaborg, 3300 Holbæk, 3200 Assens, Rudkøbing, Kallundhorg, 3100 Køge, Hillerød, 2900 Silkeborg, Frederikshavn, 2700 Marstal, Nykøbing (Mors), Vordingborg, 2600 Holstebro, 2500 Skive, Kerteminde, 2400 Grenaa, Maribo, 2300 Middelfart, Hobro, Nordby, 2200 Lyngby, 2100 Ringsted, 2000 Ringkøbing, Neksø, Skagen, 1900 Stege, Bogense, Skelskør, 1800 Dragør, Rødby, Skanderborg, Nörresundby, 1700 Nykøbing (Sjælland), Lemvig, 1600 Ærøskøbing, 1500

Storehedinge, Esbjærg, Stubbekøbing, Frederikssund, Sæby, Nibe, Sakskøbing, Sorø, Præstø, 1400 Nysted, Løgstør, Odder, 1300 Æbeltoft, Svaneke, 1100 Allinge, Hasle, Herning, 1000 Hals, Struer, 900 Frederiksværk, Troense, 800 Aakirkeby, Fredensborg, Bandholm, Løkken, 700 Mariager, Slangerup, 600 Hørsholm, Gudhjem, 500 Helsinge, Rørvig, 400 Klitmøller o. fl., 300 Sandvig, Karrebæksminde, Lönstrup, Hadsund, Hjærting o. fl., 200 Rødvig, Lundeborg, Blokhus, Vestervig.

Rettelser.

Side 13, Linje 13 fra oven: Oldelsgrund, læs Odelsgrund; S. 16 (i nogle Aftryk), L. 9 fra neden: den nordvestlige Omegn, læs: den nordøstlige Omegn; S. 35, L. 13 f. n. Grødersby, l. Brodersby; S. 52, L. 1 f. o. florentisk, l. romersk; L. 1 f. n. 1150, l. 1250; S. 53, L. 3 f. o. 1150, l. 1250; S. 55, L. 17 f. o. paalidige, l. paalidelige; L. 14 f. n. at, l. af; S. 61, L. 11 f. o. 1187, l. 1182; S. 70, L. 3 f. n. 200, l. indtil 350; S. 72, L. 5 f. n. æværdige, l. ærværdige; S. 73, L. 2 f. n. nedbrændt, l. nedbrudt; S. 82, L. 8 f. n. nord for, l. syd for Limfjorden; S. 82, L. 19 f. n. (Noten) fremkommer, l. forekommer, S. 104, L. 2 Ordene ældre og yngre ombyttes; S. 105, L. 21 f. o. den første By, l. en af de første Byer; S. 114, L. 20 f. o. Heiruffr, l. Heirulfr; L. 16 f. n. Guldhorn, l. Guldkrone; S. 158, L. 5 f. o. den næsten tilsandede, l. d. helt t.; S. 168, L. 16 f. o. Sejladsen, l. Søvejen; S. 174, L. 50 Brønden har vistnok været brugt til at to Kirkens hellige Kar; S. 172, L. 4 f. n. Bøtønor og Rødby Fjord ere udtörrede; S. 182, L. 15 f. o. Rostock Fjord, l. Warnow-Floden; S. 190, L. 6 f. n. Broder, l. Fader; S. 213, L. 11 f. o. Arbejderdele, l. Arbejderbydele; S. 214, L. 18 f. o. Vestkysten og Sønderstrand, l. V. af S.; S. 215, L. 18 f. o. Saltvandskalk, l. Saltholmskalk; S. 218, L. 7 f. o. vare, l. vare i 1880; S. 219, L. 6 f. o. 18, l. 15; S. 223, L. 20 f. o. Fodervarer, l. Fodervækster; L. 3 f. n. 256, l. 250; S. 227, L. 12 f. n. Dyrehaven, l. Dyrehaver; S. 233, L. 2 f. n. Polarlandets, l. Nordlandets; S. 239, L. 19 f. n. skilt, l. og skilt.

